

A HITVALLÓ BALOGH FERENC TEOLÓGIAI PROFESSZOR
DEBRECENI NAPLÓJA
1866-1871

**A HITVALLÓ
BALOGH FERENC
TEOLÓGIAI PROFESSZOR
DEBRECENI NAPLÓJA
1866–1871**

Szerkesztette, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta,
a névmagyarázatokot készítette
Kovács Ábrahám

ETOKI-DRHE

Budapest–Debrecen, 2023

A kiadást támogatói:
a Nemzeti Kulturális Alap 203137/04235 sz. pályázata,

az ETOKI, a DRHE, a TTRE, és
a Böszörményi Jenő Lelkészség és Neje Alapítvány

A főszöveget lektorálta: Fazakas Gergely Tamás, Fekete Csaba
A textológiai munkában közreműködött: Tóth Barna

© Kovács Ábrahám, 2023
© Európai Tudományos Oktatási és Kutató Intézet, 2023
© Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2023

ISBN 978-615-01-9655-8

Európai Tudományos Oktatási és Kutató Intézet
Felelős kiadó: Kovács Barnabás, igazgató

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Felelős kiadó: Baráth Béla Levente, rektor

Borító: Mikáczó Kamilla
Tördelés: Szilágyiné Asztalos Éva

Nyomdai kivitelezés: Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOMJEGYZÉK

Hörcsik Richárd

Előszó..... 7

Kovács Ábrahám

A debreceni ébredés, az újortodoxia
szellemi vezérének naplója..... 9

Balogh Ferenc

A hitvalló Balogh Ferenc teológiai professzor
debreceni naplója 1866–1871 15

Névmutató..... 229

ELŐSZÓ

A skót-magyar kapcsolatok a kárpát-medencei, széttöredezett magyar reformátusság egyik legmeghatározóbb teológiai, kulturális és missziói hatástörténetét jelentik, amely 1841-el indult útjára. A Debrecenre gyakorolt hatás több mint két évtized alatt érik meg. Az edinburghi New College-ból hazatérő fiatal Balogh Ferenc a magyar református újortodoxia meghatározó egyénisége lett. Ő volt az egyháztörténeti tanszék első professzora 1866-tól. A fiatal tanárt olyan mély evangéliumi hatások érték Skóciában, hogy idős Révész Imre mellett ő lett a debreceni ébredés, lelki megújulás igazi szellemi vezére. Ebben kulcsfontosságú szerepet kapott a skót mintára megszervezett Hittanszaki Önképző Társulat. A magyar tradicionális teológiába belegyökerező skót lelki hatás az újortodoxia révén szembeszállt, ahogy Barth Károly is jóval később, a liberális teológia szélsőséges kilengéseivel, amelynek értékes tanúságtétele ez a napló. Az 1875-ös Debreceni Hitvallás jelentősége méltán mérhető az Barth-féle neoorthodoxia jelentőségéhez.

A debreceni naplók betekintést adnak a fiatal tanár magánéletének legmélyebb és intimebb rétegeibe: a lelkiségébe, udvarlásába, házasságába, kegyességébe. Ezen kívül a napló oldalain egy odaszánt élet pedagógiai felfogása tárul elénk, amely a Kollégium, az egyházkerület és a debreceni társadalmi élet keretén keresztül bemutatja az egyre érő, nemzetközileg elismert, itthon is köztisztelőnek örvendő, szókimondó nevelő tanár életét, örömeit, küzdelmeit és vajúdásait. Balogh Ferenc hitvalló élete az egyház- és dogmatörténet oktatásán, valamint a Hittanszaki Önképző Egyesületen keresztül rendkívüli hatást gyakorolt majdnem öt évtizeden át számos kiváló diákra, mint Erőss Lajos püspök, Csiky Lajos, Bethlendi Endre, Erdős József teológiai professzorok, Márk Ferenc és még sokan mások. A debreceni napló mind egyház-, társadalom- és kultúrtörténeti szempontból rendkívül értékes forrás, amely most az olvasók elé kerülhet több mint 100 év után.

Számomra kettős öröm Balogh Ferenc naplóinak megjelenése, akinek nyomdokaiban 119 évre rá én is az edinburghi New College hallgatója lehettem, csakúgy, mint „kései utóda” általa alapított debreceni egyháztörténeti tanszék vezetőjeként, több mint negyedszázadon keresztül.

*Prof. Dr. Hörcsik Richárd,
tanszékvezető egyetemi tanár*

Debrecen, 2023 ősz

A DEBRECENI ÉBREDÉS, AZ ÚJORTODOXIA SZELLEMI VEZÉRÉNEK NAPLÓJA

A magyar református egyház- és kegyességtörténet a magyar református ébredést Szabó Aladártól, az 1880-as évektől szokta indítani a budapesti, főként Bucsay Mihály és a volt skóciai peregrinus diákok ’történetírásának’ köszönhetően.¹ Csohány János,² majd Hörcsik Richárd és Anne-Marie Kool is rámutatott, hogy az 1860-as évek végén kibontakozó debreceni újortodoxia vezéralakja a fiatal, Skóciából éppen hazatért Balogh Ferenc volt.³ Az általa kezdeményezett lelki megújulás bő 10 évvel megelőzi a budapesti, egyletes irányultságú ébredést, amelynek hatásához nem fér kétség.⁴ Azonban a debreceni Balogh hatása legalább annyira jelentős. Az ő majdnem 50 éves tanári munkássága (1866-1913) között a legnagyobb magyar református egyházkerületben marandó hatást mutat diákjain és munkatársain keresztül, akik közül többen tanárok lettek Bethlendi Endre, Csiky, Lajos, Erdős József, Dicsőfi József és a majdani püspök, a dogmatika tanára Eröss Lajos, hogy csak néhány személyt említsünk. Balogh a nemzetközi életbe is tudatosan bekapcsolta a magyar református teológiát és diákjait bátorította a külföldi tanulásra.⁵ Ennek a hatás-

1 BUCSAY Mihály, *A magyarországi protestantizmus története 1521–1945*, ford. Auer Kálmán, Ádámné Révész Gabriella (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985).

2 CSOHÁNY János, „A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága”, *Református Egyház*, 24. 9 (1974), 193–197.

3 ANNE-MARIE KOOL, *God Moves in a Mysterious Way: The Hungarian Protestant Foreign Mission Movement 1756–1951* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum B. V., 1993), és HÖRCSIK Richárd, „Az Edinburghi Magyar peregrináció rövid története”, in *Tovább. Emlékkönyv Makkai László 75. születésének évfordulójára*, szerk. Barcza József (Debrecen: Debreceni Református Kollégium Nyomdája, 1988), 161–182.

4 KOVÁCS Ábrahám, A budapesti református belmisszió központja: A Németajkú Ev. Ref. Leányegyház rövid története (1859-1912), *Egyháztörténeti Szemle* 17 : 3 (2016), 3-24.

5 JUHÁSZ Zoltán, Eduard Böhl (1836-1903) bécsi dogmatikus eszkatológiai gondolkodása, *Református Szemle* 113 : 3 (2020), 242-265.; Petrócziné Petrov Anita, „A hitvallások szerepe Eröss Lajos gondolkodásában” *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia*. L’Harmattan – Partiumi Keresztén Egyetem – Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, Budapest–Nagyvárad (2016), 213–228.

Kovács Teofil: „Balogh Ferenc és a vasárnap megszentelése mozgalom az Evangyéliomi Protestáns Lap tükrében” in *Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára* szerk. Csorba Dávid – Sztalmári Emília (2021), 139-154.

történetnek értékes drága köve a fiatal tanár lelki küzdelmeit, az oktatás iránti elkötelezettségét és a diákok nevelése iránti szeretetét jól bemutató napló.⁶ E naplóban a párválasztás intim részleteibe, a családalapítás örömeibe és a debreceni tanári kar légkörébe is egyedülálló módon betekintést nyerhet az olvasó. A civis városban, Debrecenben ilyen kortárs naplóról eddig nem igen tudunk. Ezért a napló fennmaradása rendkívüli jelentőségű, hiszen a kor városi, polgári életébe és emellett az 'egyetemi' életbe is betekintés nyerhet az olvasó.

Balogh Ferenc debreceni naplóinak első részét (1866-1871) tartja kezében az olvasó. Az egyház- és dogmatörténész Balogh a mai Debreceni Református Hittudományi Egyetem elődjének egyik igen jelentős személyisége volt, és nem pusztán amiatt, hogy majdnem ötven éven át itt oktatott: ő volt ugyanis a református újortodoxia atyja, akinek munkásságát legtöbb kortárs is kiemelten méltatta más tanárokkal összevetve. Párizsi, londoni és edinburghi peregrinációs évei nagyon nyitottá tették az evangélium, a misszió, az ökumenizmus és a hitvallások iránt. Mély hatással volt rá a Free Church of Scotland evangélikalizmusa és az Evangelical Alliance.⁷ Más felekezetek (anglikánok, baptisták, metodisták) felé megnyilvánuló toleranciájával messze megelőzte korát.⁸

A korszak meghatározó mérföldköve az ifjú Balogh székfoglaló beszéde, amely tanári pályájának kezdete is, miközben a jelenlegi kiadás záró éve (1871) a lassan kibontakozó, az újortodoxiában kiteljesedő hitvita előtti esztendő.⁹ Amint az a jövőben kiadásra kerülő kötetből és más tanulmányokból kiderül, Balogh Ferenc életében 1871-72-től markáns szerepet kap a Protestáns Unióval szembeni „Hitvédelem és egyháziasság”. A civis városban ez a „debreceni” napló – mert van párizsi, londoni, edinburghi is – páratlan értékű, hiszen ilyen jellegű naplók a debreceni egyházi, illetve városi polgári életből nem igazán maradtak fent.

6 Kovács Ábrahám, „Egy erdélyi diák tragikusan rövid karrierje a Debreceni Református Kollégiumban. Bethlendi Endre ószövetségi és vallásbölcseleti professzor élete és munkássága”, In: *Acta Universitatis Debreceniensis - Series Historica 64.: Történeti tanulmányok 26.: Történeti tanulmányok 26.* Bárány Attila, Novák Ádám, Szakács János. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2018), 137-153.

7 Kovács Ábrahám, A brit evangélikalizmus hatása a mai magyar protestantizmus hitvallására és kegyességére, *Lelkipásztor*, 96 : 8-9 (2021), 286-294. Is Christ Proclaimed to Christians?: The Impact of Scottish 111 Evangelicalism on Hungarian Theology, Piety, and Praxis (1841-1945) *Perichoresis* 17 : 4 (2019), 111-131.

8 Ötvös László, *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)* (Debrecen: Karcagi Nyomda, 1997), 198-200.

9 Kovács Ábrahám Újreformáció Debrecenben?: Méliusz Juhász Péter kései utódjának, Balogh Ferencnek egyház-megújító munkássága, *Historia Ecclesiastica* 9 : 2 (2018), 67-84.

A naplók, azaz az esti magánfeljegyzések az 1866-tól professzorrá váló fiatalember magánéletét mutatják be. Elénk tárulnak a tanári karban tapasztalható nehézségek, a Nagytemplom belső élete; rácsodálkozhatunk az igehirdetések politikai vagy éppen bibliai üzenetére, amelyet Balogh kritikusan értékel. Megdöbbenhetünk azon is, hogy az egyházkerület a II. Helvét Hitvallás 300 éves évfordulóját Balogh Péter püspök javaslatával szemben sem kívánta megünnepelni. Balogh naplója akaratlanul is romba dönti a kálvinista Róma feltételezett tradicionális és hitvalló teológiai vonásaira utaló mítoszokat. A feljegyzésekben világosan körvonalazódik annak a bátor fiatalembernek arcéle, aki még az őt tanszéki pozícióba ajánló id. Révész Imrével szemben is mert más véleményt megfogalmazni. Ez a hozzáállás ma is példaértékű. Szintén Balogh Ferenc nagyságát mutatja, hogy akár markánsan képviselt álláspontját is képes volt megváltoztatni: ilyen volt például az iskolaügy kérdése.

Az ifjú tanár számára a nevelés is nagyon fontos volt. Az edinburghi mintára létrehozott Hittanszaki Önképző Társulat (HÖT) rendkívül nagy befolyásra tett szert a tiszántúli egyházkerületben a lelkészi szolgálatra kikerülő diákokra. Lapjuk, a Közlöny a leghosszabb életű egyházi diáklap lett. Balogh romantikus alkat volt. A bajnok, azaz a hős példaképként mindig ott lebegett szeme előtt. Számára a hit, a család, a nemzet és a haza szorosán összekapcsolódtak. Ebben a szellemben nevelte a diákokat és a magyar illetve református egyháztörténelemből igyekezett példaképeket állítani tanítványai számára. Ezt mutatja Méliuszról szóló székfoglaló beszéde, amelyből kihallatszik az mintha ő is egy újkori Méliusz lenne, de ezt jelzi a gályarabok emlékművének létrehozása is.¹⁰

A napló a fiatalember családi hátterére is rávilágít. A nagymama bibliai hite, Balogh árvasága és a zsidó Kain család befogadó szeretete nagyon szépen kiábrázolódik naplóinak lapjain. Finoman 'megrajzolt' elmélkedések mutatják be udvarlását, sőt a reverzális kérdését is, hiszen felesége eredetileg római katolikus volt. Gyermeke, Ferike születése, növekedése és keresztyén nevelése is jól követhető a napló hasábjain.

Végül, de nem utolsó sorban Balogh nemzetközi kapcsolatainak sokszínűsége, a Biblia iránti szeretete és az iratmisszió felkarolása nagyon szépen kitapintható az esténkénti feljegyzéseiből. Minden hitben járó embernek komoly lelki olvasmány ez a munka, ugyanakkor tükör a mai református egyház számára, amely – a 19. századi eleinkhez hasonlóan – nem csekély mértékben küszködik az államhoz való viszonyulás kérdésével.

10 FAZAKAS Gergely Tamás, (2015) *A magyar protestáns gályarabok emlékezete a 19. század második felében*. In: In memoriam Görömbei András. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 121-134.

A naplót már többen szerették volna az elmúlt száz évben megjelentetni, de senkinek sem sikerült. Az edinburghi napló megjelentetése után, Isten segítségével, hosszú évek kitartó és igen áldozatos munkája nyomán jött létre ez a kötet, amelyen keresztül az olvasó nemcsak Balogh Ferenc hitéletébe és nevelési elveibe láthat bele, hanem kibontakozik előtte a Kollégium sokszor intrikáktól sem mentes, gyakran Móricz Zsigmond Légy jó mindhalálig című regényére emlékeztető világa is.

A kötet megjelenésekor szeretném megköszönni Dénes Elemér lelkipásztor úrnak, volt tanítványomnak az áldozatos, sok-sok munkaórát igénybe vevő segítségét a szöveg átírásánál. Ez a feladat ember próbáló munka volt sok tekintetben. A szöveggondozási és a textológiai munkában nyújtott segítséget megköszönöm Fazakas Gergely Tamás, Kulcsár Árpád, valamint Tóth Barna uraknak, a lektori munkát Fekete Csabának, aki sok hasznos tanáccsal javította a szöveg kiadását. A francia, latin es angol szövegek pontosításában Kovács Teofil, Szabadi István és Pásztori-Kupán István kollégák nyújtottak hathatós segítséget. Mind a magyar mind pedig az idegen szavak, mondatok megértése és visszafejtése, megfejtése sokszor komoly fejtörést jelentett nem csak nekem, nekünk, hanem a kéziratos szöveget korábban tanulmányozóknak is, akik cezurával megjegyzéseket fűztek a naplóhoz, mint feltehetően Ferenczy Sándor és mások, akik a naplót megmentették az utókor számára.

A kötet megjelentetését támogatta a Tiszántúli Református Egyházkerület, az Európai Tudományos Oktatási és Kutató Intézet, a DRHE kutatásfinanszírozási pályázata, a DRHE Böszörményi Jenő Lelkész és Neje Alapítvány, az NKA és a családom több tagja is. A felsorolt támogatók éveken át tartó áldozatos segítsége nélkül e kötet nem jelenhetett volna meg.

Végül hadd ejtsünk néhány szót a szöveggondozási szempontokról. Balogh Ferenc naplójának kézirata a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattárában található, az Ms 28/4 jelzet alatt. A bőrkötéses könyv naplófeljegyzései 1866 júliusától 1882 júniusáig terjednek. Jelen szövegkiadás a kézirat első felét, az 1871-es év végéig lejegyzett szövegeket tartalmazza. A napló jó állapotban maradt fenn, a szöveg átíratának elkészítése mégis igen komoly feladat volt, mert Balogh kézirása egyáltalán nem sorolható a jól olvashatók közé.

Magát a kéziratos kötetet négy félbehajtott lapból álló füzetek alkotják, melyek így nyolc oldalt tartalmaznak. Balogh Ferenc minden füzet első lapjának tetejére a *Naplószerű Feljegyzések* vagy *Naplószerű Magán Feljegyzések* címet írta, s a cím előtt vagy után római számmal a füzet sorszámát is feljegyezte. Ezeket a füzetcímeteket, mivel a szerkezeti funkción túl más, tartalmi szerepük nincsen, elhagytuk.

A szöveggondozás során a szövegűség elvét követtük, igyekeztünk a szöveget olyan állapotban rögzíteni és közzétenni, ahogy a kéziratban áll. A fejezet-

címek például következtelenek, néha van pont az évszám mögött, néha nincs, néha nagybetűvel van írva a hónap vagy a nap, néha nem – mindez pontosan így áll a kéziratban.

– A szövegben használt jelölésekről. Az általános textológiai gyakorlatnak megfelelően a szerző által lehúzott szöveghelyeket csúcsos zárójellel jelöltük, pl: <az>; ha olvashatatlan a lehúzott szövegrész: <...>. Szögletes zárójelet használtunk azon jelölések és szöveghelyek elkülönítésére, amelyek nem Balogh Ferenc kezétől származnak: kimaradt betűk pótlására, pl: *Bib[ll]ia*; az olvashatatlan szövegrészek jelölésére: [...]; valamint a bizonytalan olvasat jelölésére: [?]. Szintén szögletes zárójelbe írtuk a kézirat szöveg oldalszámait. Ezeket ugyan Balogh is elhelyezte a naplóban, a lapok tetején, középen, de több helyen elvettette a számozást, ezeket később valaki lehúzta, javította, olykor többször is – így a szövegben szereplő számozás a gyakran pontatlan vagy nem egyértelmű, ennek helyettesítésére helyeztük el szövegünkben a pontos oldalszámjelölést.

– Kis- és nagybetűk. Balogh Ferenc mondatkezdő helyen nagyon ritkán használ nagybetűt, a tulajdonnevek esetében gyakrabban, de ott sem következetesen. Mivel a mondatvezetései nem túl szabályosak, s a pont és vessző közti különbséget is olykor nehéz megállapítani, szükségesnek láttuk a mondatkezdő pozícióban álló szavaknál s a tulajdonneveknél a nagy kezdőbetűre való javítást.

– Ékezetek. Balogh írásának sajátossága, hogy a hosszú ékezeteket is gyakran egy pont jelöli (az és szó esetében pl. az *e* fölött áll egy pont), így sok esetben nem lehet eldönteni, hogy a pont valójában pontot vagy vesszőt jelöl-e. Az ő és ő típusú mellékjeleknél Balogh gyakran egyetlen vízszintes vonalat tesz, függetlenül a magánhangzó hosszúságától. Mivel egyik esetben sem határozható meg a leírt betűk hosszúsága, a szöveggondozás során elkerülhetetlen a javítás. Ahol Balogh ékezetet írt, ott az ékezet hosszúságát a mai helyesírás szerint javítottuk. Ahol nem írt ékezetet, ott mi is rövid magánhangzót írtunk, akkor is, ha az nem felel meg a mai helyesírásnak. Vannak olyan szöveghelyek, ahol a rövid magánhangzó fölött pont áll (pl. a *hangulatánál* szóban az *u* fölött) – itt a szerzői szándék szerint az *u* hosszú lenne, ezért itt hosszú *ú*-val közöljük a szövegrészt. Az *ü/ű* betűről (különösen szókezdő pozícióban) nagyon gyakran hiányzik az ékezet, ezeket jeletlenül javítottuk.

– A rövidítéseket feloldottuk, kivéve néhány esetben, amikor nem volt eldönthető, hogy mely szó vagy szavak rövidítését tartalmazza a kézirat. A ma is használatos rövidítéseket (pl.: t. i.; Ft.; stb.) rövidített alakban hagytuk.

– Az idéző- és zárójelek egyik fele jellemzően hiányzik, ezeket értelemszerűen pótoltuk.

– A *cz*, *szsz* típusú régies szöveghelyeket a mai helyesírás szerint javítottuk.

– Központozás. Balogh Ferenc mondatvezetése sok esetben szabálytalan, esetleges, ezért ennek objektív javítása nem volt megoldható. Mivel számos he-

lyen csupán önkényes döntések alapján lehetett volna javítani, a központozást érintetlenül hagytuk, a mondatszerkezeteket az eredeti szerint közöljük.

A szöveg mondatait számos helyen két pont zárja le. Mivel a mondatok Balognál rendszerint kisbetűvel kezdődnek, nehéz eldönteni, hogy a két pontot egy mondatzáró pontra kell-e javítani, vagy három pontra, mely után tovább folytatódik a mondat. Igyekezünk az új mondatot kezdő javítást alkalmazni, de ahol a mondatszerkezet a három pontos mondattagolást sugallta, ott úgy javítottuk.

– A tulajdonneveket Balogh általában kisbetűvel és nem egységes alakban írta (pl.: isten, paris, melius, agnes, nagy templom), ezeket mai helyesírás szerinti alakra és nagybetűsre javítottuk. 1.) Paris / Páris esetében meghagytam ezt az alakot, a korban kizárólag így írják magyarul. 2.) Meliust pedig következetesen (és helyesen -s-sel) Meliusnak/Méliusnak írja Balogh. Akadt egy-két olyan eset, amikor a Balogh által leírt hely nem azonosítható egyértelműen mai hellyel és helynévvel, pl. *Pércs* vagy *Felső Füged*, ilyenkor megtartottuk a kéziratban szereplő alakot.

– Szóhasználat. Javítatlanul hagytunk olyan szóalakokat, melyek eltérnek a ma használatos változattól, de Balogh következetesen használja őket, pl. *utósó*, *köny*, *esperest*, *lelkismeret*, *rakol*, *csőtörtök*, *igél*. Ide sorolható Abaújvevecser neve is, melyet Balogh *Devecsernek*, *Boldog völgyi Devecsernek* vagy *Boldog-völgynek* hív; ezeket az alakokat is változatlanul hagytuk.

Balogh szellemi utóda, talán Ferenczy Károly ceruzával javította a szöveget, mintha kiadásra készítette volna elő. Végül is ilyen, a naplót kivonatoló munka készült is, amelyből Ötvös László is dolgozott a doktori dolgozata elkészítésekor.

A lábjegyzeteknél a forrásokat mindenhol igyekeztünk megjelölni. Természetesen még lesznek finomítások a további kiadásoknál. Jelen munka egy folyamat rögzített időképe. A Zoványi-féle Magyar protestáns egyháztörténeti lexikonból fontosnak tartottuk tájékozódásképpen a szócikketek áttemelni. Itt a forrás megjelölésével, részben esztétikai okokból – lábjegyzet lévén – nem tartottuk szükségesnek az idézőjel használatát. A forrásokat szó szerint vettük át.

Végül szeretnék köszönetet mondani feleségemnek, Kovács-Juhász Katalinnak, aki a Napló megjelentése során ezerféle módon nagyon komoly segítségemre volt. Isten iránti hálával köszönöm neki a bátorítást, hogy sok féle ellenszéllel szemben segített abban, hogy ez a munka megjelenhessen és jó reménység szerint áldások forrásává válhasson minden református és 'evangéliomi' keresztyén számára.

Debrecen, 2023. 10. 24.

Dr. Kovács Ábrahám
egyetemi docens

**A HITVALLÓ BALOGH FERENC
TEOLÓGIAI PROFESSZOR
DEBRECENI NAPLÓJA
1866-1871**

[1.]

I^w N. F. J. 07.**Naplószerű magán feljegyzések.**1866 nyárhó 15. Vasárnap.*

A tanév mai napon berekesztetett rendkívülieg. Mint egy 1000 tanonc vala felgyűlve a főtanoda imatermében; a szövegészet¹ érdemes tanára Menyhárt János² tartá az imát, mely kenetteljes és Calvinszerű, Istenre bízó hangulatánál fogva jó hatást tesz a lélekre. Aztán az agg superintenden[s], Balogh Péter³ intézet[t] szózatot az ifjusághoz. A haza nagyon ki volt emelve beszédében, ez szép. Két helyen tapsolt is az ifjuság; de fájlalni lehet hogy az egyház mint eszmekép nem is említettetett, pedig egyház és haza és ennek szabadsága a protestans kebeltől elválhatlan. E két kép együtt lebegett a

* Más színű tintával, feltételezhetően utólagosan írva.

1 Szövegészet, azaz a bibliai héber és görög szövegek írásmagyarázata.

2 „Menyhárt János (Szatmárnémeti, 1823. nov. 10. – Debrecen, 1900. ápr. 20.) ref. tanár. Szatmárnémetiben kezdte iskoláit. 1840-től Debrecenben tanult, hol 1849 tavaszától őszéig seniorságot viselt, 1851-ben pedig a teol. akadémia tanára lett. 1853-ban külföldre is ellátogatott és fél évet a göttingeni egyetemen töltött. Hazatérte után buzgón működött 1888-ban történt nyugalomba léptéig. 1863-tól 1868-ig aljegyzője volt a tiszántúli egyházkerületnek. – Művei: Jézus Krisztus élete (Egyházi Könyvtár, 1858.). Júda ország romlása és a babyloniai fogság (Uo. 1859.). Szentírasmagyarázások kézikönyv. A Timotheushoz és Titushoz írt levelek. (Debrecen, 1861.) Ker. hittan (Népiszkolai tankönyv). (Uo. 1862.) A keresztségnek és az úrvacsorájának jelentőségéről. (Uo. 1862.) Némely korszerű kérdések szellőztetése a magyar ref. egyház kebelében. (Uo. 1877.) Apostoli levelek (Az eredetiből ford.). (Uo. 1886.) Ugyanő fordította az 1878-ban kiadott javított magyar újszövetség részére az evangéliumokon és az apostoli cselekedetek könyvén kívüli többi könyveket.” Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor 3. kiadás (Budapest: MRE Zsinati Iroda, 1977), 401.

3 „Balogh Péter (Nábrád, 1792. febr. 12. – Debrecen, 1870. nov. 23.) ref. püspök. Tanult 1804–15. Debrecenben, hol azután három évig köztanító volt. Miután 1818–21-ben akadémikus rektorságot folytatott Karcagon, egy évet a bécsi prot. teol. intézetben töltött, míg 1822-ben ideiglenes, 1823-ban rendes lelkész lett Nagyszalontán. 1832-ben esperessé választotta a nagyszalontai egyházmegye. 1855-től mint legrégebb esperes, h. püspökként működött a tiszántúli egyházkerületben. E minőségében derékul kivette részét a pátnas elleni küzdelemből, minek méltánylásául 1860-ban püspökké választatott. Ugyanez évben debreceni papnak is meghívták. Püspöksége idejére esik a debreceni kollégium új épületének létrejötte. – Irodalmi téren mindössze Szoboszlai Pap István (1855.) és id. Tisza Lajos (1857.) feletti gyászbeszédével lépett fel. Közzé tette még az öt ref. egyházkerület képviselői által 1848. szept. 1-én tartott értekezlet jegyzőkönyvét (1867.)”. Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 42.

Bocskai és Bethlenek zászlain. A Helytartótanács megrendelte hogy záras-
sék be a tanév 20^{ára} hogy a sebesült hadfiaknak adjon a nagy épület is helyet.
A rendelő hang ellen megjegyzés vitetik a jegyzőkönyvbe, nekünk jogunk
meghatározni az év meddig nyulását. De azért kész szívvel engedtünk. A di-
ákoknak hát és szolgálknak is el kell hordatni holmiaikat haza. Holnap oszlik
a tanulóság.

E szerint a holnap délutánra jelölt közvizsgálatom sem történhetik meg.
Bevégeztem a tanévet Isten segélyével. Ideiglenes tanárként hetenként 6
órán tanítám az egyháztörténetet 18 harmadéves jogász és 32 másod éves
[2.] hitésznek. Egy év előtt Edinburgban aggódtam: merjem-e elfogadni ez
állást gyenge voltom miatt.⁴ Imé megsegített az Úr. Az egyháztörténelem
több eseményein átmentem s e tanág iránt felgyúlt lelkemben a munkakedv
és szeretet, csak több előképzettségem lenne, többre haladhatnék.

Ma jelent meg a Sárospataki Füzetek ez évi 5^{ik} füzetében Uri Jánosról⁵
írt rövid tudósításom is. Most már jó a hosszú szünnep, lesz idő dolgoz-
nom. De ezt kell is tennem erősen. Politikailag izgatott az ország. A poroszok
Csehországot elfoglalva tartják, a bécsi kormány Budára költözik, Bécs fenye-
getve érzi magát. Ausztria megpróbáltatás küszöbén áll. 17 évig szenved-
tünk, volt elnyomva alkotmányunk sőt van ma is. Ily időben igazi magyar
lelkesülve sincs „vitam et sanguinemet” kiáltani. Ki mint vet úgy arat. Mit
hoz a jövő ránk, bizonytalan. Annyi áll, hogy bár sok fiaink elhulltak már,
vagy sebesítvék meg, de tán inkább örül a nemzet. Szomorú állapot, hogy
oda szorítottánk, hogy a lelkesedés lángja ki nem loboghat, de hisz az termé-
szetes. Elnyomott nép vagyunk s várjuk mikor üt a szabadság harangja.

---

4 Balogh Ferenc *professzor edinburghi naplója* szerk. Kovács Ábrahám (Budapest: L'Harmattan, 2016), 184-188.

5 Goldziher Ignác: „Uri János”, *Értekezések a Nyelv és Széptudományok köréből* (Bu-
dapest, 1908: XX:7), Nagy Lajos: „A kőrösi Uri János oxfordi diadalának 150. évfordulója”,
Nagykőrösi Híradó, (Nagykőrös: 1938. december 26.); Scher Tibor: „Uri János (1724-1796)”,
Könyvtáros, (1963, 12), 724-725.; Lásd még: Benkó Imre, Nemes családok Nagykőrösön,
1848 előtt (Nagykőrös, 1908), 357-358.

1866 nyárhó 18. Szerda.

Épen olvasám Skariczától Szegedi életét reggel lép be hozzám Tabajdi Lajos⁶ esküdt diák, hozva Edinburgból küldött [3.] levelet, melyben tudatják vele hogy mehet oda, az ösztöndíjat elnyerte, utánam 3^{ik} ő ki Edinburgba ment tanulni főtanodánkból. Így a láncszem megszakadva nincs. Én írtam volt ügyében Moody⁷ oda való lelkészhez levelet, most értésemre esett hogy csakugyan vette az én ajánló s kérő leveletem.

Azonnal siettünk a nagy tudós Révész Imrehez,⁸ épen a kertben írt. Délig beszélgettünk nála. Oda menetelem fő tárgya volt megmutatni azon levelet melylyel a derék cambridgei levéltárnok Luard⁹ úr kellemesen meglepett. E levél eredetiben itt következik:

„The registry 'Cambridge' 10 July 1866. Dear Sir. Last year you wrote to me respecting a grant that had been made in former times by this university to certain Hungarian students. I then could find no allusion to such a grant.

6 Kovács Ábrahám – Hörcsik Richárd: „A Transplanted Scottish Presbyterian Culture: the Peregrination to New College, Edinburgh and the Impact of Free Kirk Evangelicalism on Debrecen Reformed College in Hungary”, *Records of the Scottish Church History Society*, XLIV, (2015), 103-132.; Sárközi Gabriella: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1879-1919* (Budapest, ELTE, 2013), Magyarországi diákok egyetemre járása az újkorban 19. kötet, 122. Kovács Ábrahám, *Nemzetközi kálvinizmus. Magyar és skót kapcsolatok a 19. században* (Budapest: L'Harmattan: 2015), 74, 79, 142, 176.

7 Stuart, Alexander Moody (1809-1898): edinburghi szabad egyházi (Free Church) igehirdető. 1837-ben szentelik fel lelkésszé Edinburghben, ahol 1843-tól 1887-ig szolgál. 1875-ben a Szabad Egyház Közgyűlésének (General Assembly) moderátora, illetve 1847 és 1888 között a Szabad Egyház Zsidó Bizottságának (Jewish Committee) vezetője. Ross, K. R.: Stuart, Alexander Moody, in: Cameron, N. M. de S. (ed.): *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, (Downer Grove, Intervarsity Press, 1993), 803.

8 Idős Révész Imre (1826 - 1881). A debreceni Nagytemplom vezető lelkésze, történész és levéltáros. A debreceni újortodoxia létrejöttében elvülhetetlen szerepe volt.

9 Henry Richard Luard (1825. augusztus 25. – 1891. május 1.). Brit középkori történész, levéltáros és antikvárius volt. „Henry Richards Luard (1825-1891) Londonban született 1825. augusztus 17-én, és a londoni Cheam and King's College-ban tanult. 1843-ban a cambridge-i Trinity College-ban lakott, 1846-ban pedig egyetemi ösztöndíjat, 1849-ben pedig ösztöndíjat (B.A., 1847; M.A., 1850; B.D., 1875; D.D., 1878). Luard 1853-1861 között a Trinity fiatalabb ösztöndíjasa volt, és 1860-1887 között a cambridge-i Great St Mary's vikáriusa volt. 1862-ben lett az egyetem anyakönyvvezetője. Luard közreműködött az Encyclopaedia Britannica kilencedik kiadásában, a tekerccsorozat és a nemzeti életrajz szótárának mestere. 1891. május 1-jén halt meg.”

Lately, however, though I have not found the names you mentioned, I have found others, information with respect which you may like to have.

In the year 1749. £ 20 each was granted to I. Gencsy and Stephen Barra, two Hungarian members of the Reformed Church, desirous of receiving instructions in the University. And in the year 1756 £ 30 was granted to the University of Debrecen [4.] in Hungary, then stated to be reduced to the greatest distress and in danger of being totally ruined. – I am dear Sir faithfully yours H.R. Luard.”

E szerint tény hogy volt két tanuló, hihetőleg Erdélyből, mint Révész úr gyanítja, kik kaptak némi ösztöndíjt Cambridgeben. Ez uj adat.

1866 nyárhó* 20. Péntek

Vettem a jó Letaudin¹⁰ La Cheppe-i volt tanító levelét a chalonsi mezőről. Az idén is megemlékeztem róla. Levele 14-kén kél. Mutatta levelem Garinet úrnak is, ki készül hozzám írni az Attila gyűrű érdekében, miután megígértem>írtam azt is, hogy a régészeti bizottság szerint nem Attila képe volna a pecséten, de inkább Platóé. Ez állítást cáfolja is egyikét vonással Letaudin. Érdekes a levélben az is, hogy mult év óta ujolag sok ásatás történt, a lelvények Párizsba szállítottak, a lelt ékes nyakperc 3 szép kővel ékítve midőn megmutatva lett III. Napoleonnak<fe> azt jegyzé meg: „Ceci ne peut venir que d'un roz.” Legérdekesebb pedig, hogy mielőtt a leletek elszállítottak volna Chálonsban egy tudós bizottság vizsgálat alá veté ezeket s két bonctudós véleménye szerint az emberi fejek mongolokéi. Így hun** eredetűek lehetnek.

Ma délben felcseréltem a kertre nyíló lakot, tetője [5.] javítás alá vettetvén, az utcára nyíló lakkal, költözéssel valék elfoglalva. Este folyvást húlt az áldott eső. Tegnap volt nálam látogatóban Tóth Samu¹¹ hittanár ki külföldről érkezett most haza majd két évi távol lét után. Ő foglalja el az elhúnyt Aranyi helyét.

* nyárutó-ból átírással javítva.

** Az u fölötti ékezet lehúzva.

10 Letaudin levelei Balogh Ferenc számára. Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára (továbbiakban TtREK), 2456.

11 „Tóth Sámuel (Tiszalök, 1838. június 27. – Debrecen, 1899. április 18.) ref. tanár. Tiszalökön kezdett tanulni. Iskoláit Tokajban, Hajdúnánáson és Debrecenben folytatta. Miután az 1862–63. tanévben a pozsonyi ev. gimnáziumban, az 1863–64-ben a debreceni teol. akadémiánhelyettes tanár s itt egyúttal senior is volt, külföldre ment s két tanévet a zürichi, heidelbergi, göttingeni és jenai egyetemen töltött. Hazajöve, a rendszeres teológia tanszékét foglalta el a debreceni akadémián. A tiszántúli egyházkerület 1869-ben al-, 1872-ben főjegy-

1866 nyárhó 22. Vasárnap

A Kistemplomban voltam, Paksi Mihály segédlelkész ígért az evangyéliomi gazdag ifjú felett. Beszéde igen gyakorlati és sikerült volt, csak úgy helyeslőleg hajtogatták fejeiket a hívek. Nagyon kevesen voltak a templomban, a piac ám tele volt kofa és ögyelgőkkel. Szomorú nálunk a nyilvános vallásos élet. Így elsülyedünk. A vallás kiment a divatból.

Most, hazajövet után olvastam el az Angliában hiába keresett Witness* című angol lapot. Révész Imre úr volt szíves nekem átadni. „The Witness. vol. XXIII. No. 2514. Edinburg, november 20. Csötörtök. 1862.” A lap homlokán áll a motto „I am in the place where I am demanded of conscience to speak the truth, and therefore the truth I speak, impugn it whose list” Knox. Ivrtű napilap. Közölve van benne a Szabad Egyház¹² (Zsinati) Bizottságának november 19-kén Candlish¹³ elnöklete alatti ülése. Egyik tárgya volt a magyar egyházakhoz küldöttség jelentése. [6.] A hazánkba jött skót küldöttség állt: Moody Stuart, edinburgi lelkész, Duncan János¹⁴ keleti nyelvek tanára

* Witness. Balogh tévesen két 't'-vel írta.

zójévé választotta. Ez utóbbi állásáról 1897-ben lemondott. – Tagja volt a debreceni és az első budapesti zsinatnak s állandóan részt vett a konventi gyűléseken, mindenütt víve a vezető jegyzői tisztelet, amely minőségében számtalan jegyzőkönyv és több törvénytervezet került ki tolla alól. Irodalmi téren éppen ily irányú elfoglaltsága miatt nemigen működhetett.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 655.

12 Free Church of Scotland (1843-1900) a presbiteriánus evangélikálok által létrehozott egyháztest, mely 1843-ban vált ki a skót egyházból (Established Church) tiltakozásként az állam túlkapásai miatt, mellyel az egyház függetlenségét korlátozta. Az államhatalom az egyházközség szabad lelkészválasztását próbálta korlátozni a földesúri kegyúri jogokból származó lelkészkinvezés érvényesítésének hallgatólagos elnézésével. Ross, K. R.: „Free Church of Scotland”, 1843-1900, in: Cameron N. M. de S. (ed.): *Dictionary of Scottish Church History and Theology*, 337-338.

13 Robert Smith Candlish (1806-1873). 1841-ben a kormány Candlish kinevezte az újonnan alapított bibliai kritika nevet viselő tanszékre az Edinburghi Egyetemen. Lord Aberdeen ellenzése miatt azonban ezt elhalasztottát. Candlish 1847-ben Doctor of Divinity diplomát kapot Princeton, New Jersey-ben 1841-ben és a Skót Szabadegyház (Free Church of Scotland) neki ajánlotta fel a Thomas Chalmers után megüresedett „Divinity”, azaz rendszeres teológiai tanszékét a New College-ban, Edinburghban,

14 John Duncan az ószövetségi katedra első professzora a New College, Edinburgh. Ő volt az első skót misszionárius Magyarországon. Lásd Kovács Ábrahám, 'A skót-magyar kapcsolatok az 1840-es években és hatásuk a magyar protestáns egyházi és társadalmi életre', *Pro Minoritate*, Nyár (2001), 177-86.

Edinburgban, és Edvard¹⁵ úrból.¹⁶ Moody beszédében leírja Pesten lételét s miként fogadá itt Török¹⁷ superintendens. Mondja többek közt „the superintendent (Török) requested a conference regarding a Hungarian Church, in which he earnestly pressed several matters which he desired us to bring before our assembly. The chief of these was respecting a college into which I cannot enter until the necessary document, and explanations are forwarded. Another regards bursaries to enable Hungarian students to attend our New College.”¹⁸ Melegen ajánlja e tárgyat. Majd Duncan szól, előadja a husziták hazájában tett látogatását és Debrecenben lételét s itteni fogadtatását, mint látogatta meg a Kollegiumot és a Kistemplomot egy hétköznapi reggelen midőn éppen Révész Imre¹⁹ magyarázta a Bibliát. Ez a gyakorlati de mélyen

15 Edward Millard a Brit és Külföldi Bibliatársulat ügynöke volt, aki Bécsből, majd később Magyarországról a Skót Misszió keresztül, illetve velük együttműködve irányította a bibliaárúsítást és a traktátusok árusítását is egy ideig a Habsburg Birodalomban, később az Osztrák-Magyar Monarchiában.

16 Kovács Ábrahám: „Protestáns biblia- és iratterjesztés kezdetei, a zsidóság és a Habsburg udvar Magyarországon 1811-1851 I. *Református Egyház* (2009) 61:2. 34-41, és II. *Református Egyház* (2009), 61: 3, 63-67.

17 Török, Pál (1808-1883): református lelkész, szuperintendens. 1839-től fővárosi lelkész, ahol nagy szorgalommal és kitartással rendezte a templomépítés miatt kialakult adósságokat és zavaros helyzetet az akkor pár ezer tagot számláló fiatal pesti gyülekezetben. 1845-ben a pesti egyházmegye esperese, majd 1849-ben főesperese lett, 1860-ban pedig a protestáns autonómia győzelme után a dunamelléki egyházkerület szuperintendensévé választották. 1842-ben Székács Józseffel megalapították a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot. Felesége a szigorú baptista irányzathoz tartozó Allnut Rákhel volt.

18 New College, Edinburgh: Folytatólagosan a Szabad Egyház (Free Church), az Egyesült Szabad Egyház (United Free Church), és a Skót Egyház (Church of Scotland) teológiai oktatási intézménye, mely 1929-től a Skót Egyház (Church of Scotland) és az Egyesült Szabad Egyház (United Free Church) összeolvadásával egyesült az Edinburghi Egyetem teológiai karával. WRIGHT, D. F.: „New College, Edinburgh”, in: Cameron, N. M. de S. (ed.): *Dictionary of Scottish Church History and Theology*, 624.

19 „Révész Imre id. (Újfehértó, 1826. jan. 14. – Debrecen, 1881. febr. 13.) ref. lelkész. Az elemi iskolát Tiszadobon, Balmazújvároson és Debrecenben, a középiskolát 1835-től Debrecenben, 1838-tól Hajdúböszörményben, 1841-től ismét Debrecenben, és a teológiát 1847-ben ugyanott végezte. Miután ettől fogva 1851-ig köztanítótságot viselt, az utolsó évben akad. segédtanársággal is megbízatván, 1851 augusztusában balmazújvárosi papnak választott, de ez év őszétől a bécsi teol. fakultás hallgatója lévén, csak 1852 áprilisában foglalta el ez állását, azonban ez évi augusztus–októberben egy nagyobb külföldi utat tett még. 1854 májusától Szentesen, 1856 májusától pedig Debrecenben lelkészkedett. A tiszántúli egyházkerületnek 1856-ban aljegyzőjévé választott, de 1863-ban lemondott e tisztségéről. 1864-ben

vallásos agg hittudor jegyzé meg többek közt beszédében rólunk találólag „The magyars are, or mean to be, and think themselves 'Calvinists' as their fathers and grandfathers were before them. They would die in the field for their faith, I cannot say how far they live by it.”

Az előadások után Wood²⁰ indítványozza többek közt: – – – „they approved of the plan suggested for the [7.] establishment of bursaries in the New College to students of the Reformed and Protestant churches of Bohemia and Hungary, as likely to lead to important results; recommending at the same time, that, in the first instance, their efforts should be directed to provide bursaries to last two or three years only, postponing any more permanent arrangement until the success of the scheme has been decided by actual trial.” – The motion was unanimously agreed to. – Ez az ösztöndíj az mi legelőször 1865 márciusában általam gyakorlatba vétetett s felélesztetett, utánam Dapsy László²¹ debreceni végzett² hitész, Dömötör²² pesti tanuló hitész következtek.²³ – 500 és 700 forint [közt?] évenként.

---

* A g d-ről javítva.

---

nem fogadta el teol. tanárrá, 1871-ben esperessé való választását. Csak a levéltárnoki állást vállalta el 1867-ben s ezt haláláig vitte.. A pátens elleni küzdelemben vezető szerepet játszott, egyebeken kívül főként a „Tájékoztás” c. iratával gyakorolván nagy befolyást hitfelei állásfoglalására. A magyar prot. egyháztörténet és egyházjog irodalmának, egyik legjelesebb munkása, kinek ebbeli működése mint bizonyos tekintetben úttörőé, legalábbis irodalomtörténeti tekintetben maradandó becstű.” Zoványi, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 506.

20 John George Wood (1804-1865), Skót Szabadegyház, Free Church of Scotland a Zsidó-misszió bizottság titkára volt. Dictionary of Scottish Church history lásd még. <https://www.nationalgalleries.org/art-and-artists/69618/john-george-wood-1804-1865-solicitor-secretary-free-church-committee-conversion-jews>

21 Dapsai Dapsy László (1843-1890) református főgimnáziumi tanár, biológus, lapkiadó, lapszerkesztő. 1864-1865-ben Edinburghben és Londonban tanult. Lásd még: Kovács Ábrahám: Dapsy László szerepe a darwinizmus terjesztésében és annak teológiai fogadtatása. *Theológiai Szemle*, 2007. L. évf. 3. szám. 151–155.

22 Hörcsik Richárd-Kovács Ábrahám: A Transplanted Scottish Presbyterian Culture: the Peregrination to New College, Edinburgh and the Impact of Free Kirk Evangelicalism on Debrecen Reformed College in Hungary. In: *Records of the Scottish Church History Society*. XLIV, (2015), (103-132), 109.

23 Kovács Ábrahám: *Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása* In: Gaál, Sándor (szerk.) *En Christo. : Tanulmányok a 85. éves Dr. Bütösi János tiszteletére* Debrecen, Magyarország: Debreceni Református Hittudományi Egylet (2004), 177-186.

1866 nyárhó 23. Hétfő

A „Hortobágy” debreceni hetilap ez évi 29. számában (5^{ik} évfolyam 1866. július 22.) van értesítés a helybeli református főiskoláról, ebből kiejgyzem következő állaprajzi adatokat: Tanulók A:) akadémiában hitészek 3 évbeliek: nyári féléveben: 92; jogászok 3 évbeliek: 73; bölcsészek 3 évbeliek: 260. Képezdészek 9 = összesen 435 (téli félév 461 volt). B:) Középtanodában 6 évbeliek = 644, első félév 641. C:) Polgártanoda 2 évbeliek 22; D:) Elemi tanoda. 8<évbeliek>osztályban 751; téli félév 673. – Ez így tanulók összes száma 1830; téli félév 1775. – Benlaktak 185^{en}. Ünnepkövetség száma 165. Táp[...]ok 100; szolgál benlakók télen 154, nyáron 121. Szolgák senior volt 205. Összes [8.] pálya és ösztöndíj alap mely folyóvá tétetett 1761 ft. 50 kr. osztrák értékben.

Luard cambridgei egyetem levéltárnokának levelére következő levelet intéztem az első fogalmazás alapváza ez:

„Dear Sir, I received your very interesting letter of 10 July 1866. It reached me luckily and by various ways because I left for Hungary in August last year being recalled to be the professor of church history. Happily there was studying at Edinburgh a Hungarian through whom the letter was sent to me to Debrecen. I was charmed because of your very obliging readiness. You afforded to us some historical statements which are partly entirely new and I can use them. The two students are very probably Transylvanian - Hungarians Mr. Gencsi and Barra. On the first occurrence I will inquire at the Transylvanian colleges about them. I showed your letter to our church historians too. After having* expres<sing>sed my gratefulnes for** your consciousness and noble proceeding allow me to speak some thing about this*** matter.

Since the reformation our theological candidates continually frequented the [...]ternal universities, in order to show the great amount of our visitors I cite one instance from 1522 – till the death of Melanchton nor less them 450 Hungarian students visited the**** Witenberg university. After the drawing up the Formula Concordiae [9.] our youth preferred to go to Basel,

* A *having* sor fölötti betoldás.

** A *for* sor fölötti betoldás.

*** A *this* szó vízszintes vonallal áthúzva, de feltételezhető, hogy a vonal aláhúzás lett volna. Az *s* bizonytalan olvasatú (talán *n*) betűből javítva.

**** A *the* sor fölötti betoldás.

Heidelberg, Geneve, Utrecht, Leyden etc. Universities to the sources of purer calvinistic sciences. For our own special church it is very necessary and of great import to have the catalogue of those went ahead. Our chronology wants it. We have now from the above named universities the university catalogue of Hungarian residing students printed. We need still to know how many of us went to England especially to Oxford, Cambridge and London. It is the duty of the [...] or coming generation to draw up the list. But it has many difficulties. I have found at Oxford only Sinay, and yet another John Uri, who dwelled more than 25 years at Oxford. He was a native of our town and a pupil of our college. He was employed to make a catalogue of the oriental manuscripts of the Bodleian Library. You may find some account concending him in „The Gentlemen’s Magazine II. Part. 66. Jan. 884 page for the year 1796. October. – He riched the English literature by [...] also. We are aware that during his abode at Oxford 1784 <E>Isai[a]h Budai one of the greatest ornaments of our college, visited him and met there. We believe that Mr. Marothy in the middle of the XVIII century has spent also sometime either at yours or at Oxford, because he reorganised our [10.] college after the English model* and thus he had to study near your college system. It is sure that the great famed pastor and physician of our town. <Mr.> Dr. It. Weszprémi studied at London 1765, the prove of it a pamphlet „Tentamen de inocula<necne>nda peste” Londini 1765, dedicated to „D. Rev. I. I. Maiendie H. Theol. Doct. et canonico Salisberiensis.”²⁴

You may find a very interesting book „a new torch to the Latin tongue” by Paul Jászberényi, London 1670. IV.th edition, dedicated to Gibberto archiepiscopo Cantabriensi etc... Jászberenyi was a famous teacher at London and died by poison there.²⁵ Along with him** there were 1663 in England Caspar R. Enyedi paris Doctor; Johannes Nadányi and Valentine Köpeczi and Paulus Csernatoni, all pure Hungarians and members of the ref.

* *model english* A két szó sorrendjét sor fölötti számozás jelzi.

** A *him* sor fölötti betoldás.

24 Weszprémi István: Tentamen de inoculanda peste / [London] Londini: litteris Joannis Tuach [St. Clements Church Yard in the Strand], 1755 Ttek RMK876-879.

25 Jászberényi Pál: A new torch to the Latine tongue: so enlightned, that besides the easie understanding of all classical authours, there is also laid open Aready way to write and speak Latine well and elegantly... by Paul P. Jaszberenyi London : Printed by R. Wood, and are to be sold by Nath. Brooke at the Angel in Cornhill., 1664. OSZK, RMK III.2252 (1)

church.²⁶ There was then because of heavy times a great peregrination to your fortunate Island from our literary men.

I may quote *Francis Foris Otrokocsi*. (born 1646.* died 1718.) who twice was at England about** 1674–76 and 1690 and 1693 at the second time he laboured much at Bodleian library. His third work „Apocalyptica Tuba quinta²⁷ 1690. is dedicated to King William. His 15th work being honored by the results „Examen reformationes Lutheri et sociorum ejus” 1696,²⁸ which work was criticised [11.] and as a true Hungarian of remarks „reduced a cobweb against the wind” was he at Cambridge we are not [...] of it.

Francis Pápai Paris born 1649 died 1716. The great student and professor at Nagy Enyed in Transylvania since 1646. This college received sum of money from England for which it is said was sent his son Emmerich Papai to raise it, but prudence, council and writing also are mentioned as instrumentalities [?] used for the purpose by his father.

George Marothi born 1714 died 1745. Who organised our college after the English college system. Probably he must have been in England also where he had to study the school system.

Paul Medgyesi since 1633 though 36 years was chaplain at the prince court in Transylvania. He studied before 1633 in Holland and England, and became a great lecturer of English literature. Bailius Ludovicus’s „Praxis pietatis” he translated which in 1648 has already reached its 7th edition in Hungary. Two other books are translated from English by him.

*Michael Benedek*²⁹ the first <was>pastor in Debrecen, later on bishop. He went 1773 to Goettingen, afterwards [12.] to England which he left for Helvetia in order for [?] to complete there his study in 1775.

---

* A szám után bezáró zárójel áll, értelemszerűen töröltük.

** Áthúzott, kiolvashatatlan szó fölé írva.

26 Hörcsik Richárd, (1985). History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh. New College, Edinburgh, HOR I, fols. 1-54. Vö. Hörcsik, Richárd, „Az edinburghi magyar peregrináció rövid története” in *Tovább. Emlékkönyv Makkai Sándor 75 születésének évfordulójára*, szerk. Barcza József (Debrecen: Debreceni Református Kollégium Nyomdája, 1988), 161-182.

27 *Apocalyptica tuba quinta ortum, progressum et interitum, locustarum, aculieis et omni stratagemate earmatarum pendens.*

28 *Examen Reformationis Lutheri et Sociorum Ejus.*

29 „Benedek, Mihály (1748-1821) református püspök. Debrecenben végzett teológiát. Nyolc nyelven beszélt, három évet svájci, holland, angol és német egyetemeken töltött mi-

John Dali Tolnai professor at the college of Sárospatak. After having studied at Groningen he resided [...] while at London and made 1638 febr 9. a coventus with ten Hungarian patriot in order to transplant the puritanisms into Hungary. And after 7 years wondering abroad 1638 at autumn went home. Here are the names of his ten fellows if per chance some of them would have been found: Mohácsi; Ujházi, Ungvári, Kolosi, Szikszai, Molnár, Kuthi, Keserűi, Kecskeméti.

1866 nyárhó 27. Péntek

E héten szálláskereséssel zavartam meg magamat. Inyemhez valót nem kaptam. Amilyen van, el kell fogadni. Nagy dolog ez. Rég számítgatám magamban az elválás nehézségeit. Azon jó családnál hol nevelő<ig> voltam s hová 12 évi hosszás viszony csatol, ott lakom én most is, és laktam külföldről haza jöttem óta is szakadatlanul ápoltatva mint családtag, a legnagyobb gyengédség, előzékenység és szeretetben. Az ő jóságoknak határa nincs, nincs, de van mégis szerintem [?] nem az ő de az elfogadó részéről. Ily példát nem tudok, ennyi méltánylást, hálát, elismerést tán egy család sem tanúsított valaha nevelő iránt. Most már az első évet betöltém, [13.] állásom szilárdulni kezd, tovább nem élvezhetem már a második szülei kört. Van valami nehézség, súlypont lelkemben, mely lenyomva tart. Hisz én már évek óta hajszál hasznót sem lendíthetek itt s mégis mint haszontalan fűszálka élvezem a nap meleg sugarát. Hisz még testvér sem adja ha módja van testvérehez gyermekeit hogy ne igyekeznék kárpótolni testvérenek az ellátást... hát még egy idegen. Így lett határozattá már rég hogy elválom innen, habár köny toúl szemembe is, habár végtelen rosszúl esik is. Sokáig félttem előlépni is e határozattal. Ma este vacsora után 10 és 11 közt mikor a jó nagymama, leánya az angyal és férje a kitűnő emberbarát jelen valának, ott volt tanítványom is – s kinyilvánítám. A családi jelenet leírhatlan. Maga az úr mondá [érvelve?]: hát jó, legyen határa, ha akarja, addig nem megy el, míg meg nem házasodik. Neje nagyon örült férje e szép nyilatkozatának, hisz ő szeretne még lakadalmamban táncolni. Erre mondám: még nagy kérdés fogok-e valaha megőszülni. Neje mondá: úgy csak ők lesznek a szerencsések engem

---

előtt elkezdte debreceni lelkészi szolgálatát. Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526-1789 (Budapest: ELTE Levéltár, 2005) nem említi.” Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 66. Lásd még: Az angol egyetemek közül csak Oxford van megnevezve a talált internetes cikkben, de feltételezem ő az. Benedeknek van Londonban vett könyve is Fekete Csaba írásbeli közlése szerint.

bírni. Ilyfélék valának a jelenetek. De én jó éjt kívántam határozatomhozi ragaszkodást kifejezve. Egészen izgatott vagyok. Adjon az ég áldást e páratlan jó családra, örök hűséget irantok bennem, bennem ki szánandó nyomorúlt ember vagyok ha több nem, egy pár tekintetben.

[14.]

1866. nyárhó 28. Szombat.

„Anyégin Eugén” vers-regényt olvastam el. Átülteté irodalmunkba Bérczi Károly. Irta Puskin Sándor orosz költő ki született 1799, száműzetett 1820; meghalt párbajban 1837 január 27 Oroszország legnagyobb költője. A mű orosz nemzeti szellemet lehel. Egyébiránt midőn végig olvastuk nem érzünk kielégítést, némi űr marad hátra lelkükben. A társadalom legnemesb oldalai alig érintve. Az Isten eszméje sehol nem látszik uralgni. A nyelv és festés szép, de valami rendkívüli hatást vagy emelkedést nem idézett elő lelkemben. Egyes helyek, mik kedély állapotommal találhatnak s mik feltűnnek, idejegyzvék általam.

Lap. 31.)

Korán bántott az élet minket,
a szenvedélyek vihara
Lelket szívet letarola,
Megtörte legszebb erejinket
A balsors és a rossz világ. - -
Ki élt s gondolkozott: az embert
Szíve mélyéből megveti;

Az érezőt sírjából felvert Emlékezet kísértgeti. –

A múlt varázsa fel nem támad, *ránk nehezül a késő bánat,*

S a fásúlt szívben gyűlölet Hideg *közönynek* ad helyet.

611. lap: A *megszokás* oly pótlék mit boldogságért ad az ég.

112. lap: De én *boldognak* nem születtem, lelkemnek e szó idegen.

[15.] 113. Lap. „*Ábrándozik* az eltűnt korról Nem térnek vissza soha, sem!...”

117. Lap. Kinek higyük hát? Kit szeressünk? Ki az, ki hű s nem árul el?

Ki, bármit szóljunk vagy tehessünk, *Elnéző* és nem mérlegel?

Ki nem rágalmaz, meg nem ún, *Gyarlóságinkra* szemet húny? –

Az a két óhajod kevés, Jó olvasóm, saját személyed!

176. Lap. „A világ forgó tengelyén Bálványunk a *közvélemény.*”

267. Lap. „Egyenes volt ön és nemes Ezért hálámra érdemes.” –

1866 nyárhó 29. Vasárnap

A Kistemplomban ígért délelőtt Révész Bálint³⁰ ezen város legművészebb valoban szíveket indítani tudó lelkésze. Őt az jellemzi hogy mindig kor és helyszerűleg tud szólni s tán azért is szereti úgy a nép, a hallgatóság. E zavaros időben, midőn egyfelől a természeti csapás éhséggel látszott fenyegetni, másfelől fegyverszünet állt be, de az ország izgatottsága, veszedelme folyvást tart, elvérzenek fiaink dicstelenül és egy oly kormány védelmében, mely nem siet visszaállítani 17 év óta porba tiport telyes alkotmányunkat. Így jöttünk azon mélyen indító helyzetbe, hogy bár hullanak fiaink, mégis inkább örülünk mint szomorkodunk a nagyhatalom megaláztatásán, mert e nagyhatalom volt a Moloch-bálvány, melynek mi áldoztatánk s Mátyás dicső hona tehetlen gyermekcseként a bálvány hangja közt vonaglott s vonaglik. Ily időben igen alkalomszerű volt a lelkész – ki minden időben vigasztalója és tanácsadója a népnek – beszéde. [16.] Már maga az alapige figyelemkeltő vala s az egész igen alkalomszerű. Hozzá még az járult, hogy szívük telyesen érezvén beszéde igazságainak kétélű fegyverét, emelkedett, tűzig lelkesült vala, innen a nagy hatás. Bezzeg nem szunyókált senki. Alapige volt Ézs. 51,19. „E kettő esett rajtad, kicsoda szánna meg téged? Pusztaság és romlás, éhség és fegyver, kicsoda vigasztalna meg téged.” – A magyar Izráel vagy nemzet az, melyet természeti és politikai csapás sulytol, Isten egyedül az ki megvigasztalhat bennünket. –

1866 nyárútó 5. Vasárnap

A Kistemplomban táplálta az Úr igéjével a híveket nagy tiszteletű Révész Imre úr, alkalmilag választott alapigéje ez időben nagyon leköté a figyelmet, volt az Mát. 24,6 „Következik ez is, hogy halljatok hadakozásokat” stb. –

30 „Révész Bálint (Debrecen, 1816. jan. 16. – Debrecen, 1891. okt. 8.) ref. püspök. Debrecenben tanult. Miután 1838-tól köztanítói, 1842. márc. 1-től fél évig seniori tisztet viselt, még ez évben a gyakorlati teológia tanárává választatván, pár egyházban a lelkészi gyakorlat megismerése végett töltött néhány hónapot, majd külföldre ment és meglátogatott több német egyetemet. 1844 novemberében foglalta el állását, melyről 1855 szeptemberében debreceni lelkészségre ment át. 1856-ban főjegyzőjévé választatott a tiszántúli egyházkerületnek s ez állásában ő is részt vett a pátens elleni küzdelemben. 1861 augusztusában esperese lett a debreceni egyházmegyének, 1871 áprilisában pedig püspöke a kerületnek. Hivatalánál fogva tagja volt a konventnek s részt vett a debreceni zsinaton. A Magyar Prot. Irodalmi Társaság megalakulásakor választmányi tagjai közé sorozta. – Szerkesztésében jelent meg a tudományos tárgyakkal népszerűen foglalkozó „Egyházi Könyvtár” (1858–1860.)” Zoványi, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 506.

Beszéde 3 részből állt: a hadakozás egyik legnagyobb csapás az emberiségre; mégis kerülhetlen szükséges rossz; de ebben is van számunkra Istentől vizsgálatás. – Hatalmas beszéd volt, őt hallani táp nekem. Hazakísértem kijövet, bementem lakába, melynek ablakába a vasrácsok közé az ősi beszövődött. Főleg a valódi angol vallásos kedélyű Irinyi Józsefről³¹, ki már nem él, szólt ismertetőleg előttem, magasztalván őt. Emelten említé fel Bethlen Gábor végső óráját. Hol vannak ma a valódi vallásos világi nagyok? Megajándékozott az Énekeskönyvünkről írt kedves füzetkéjével.

[17.]

1866 nyárutó 7. Kedden Debrecenben

Délután, inkább este a Vargakertben künlevő jó nagymamát meglátogatam kocsin menve a családtagokkal.

Azt hittem a belvilágomnak elég sok háborgást okozó esetfolyam külsőleg rendes medrében folyik le. Még ma 3 hete a végzetes tán bút hozó pillanatban mint gyermek nem sejtém mi fog következni, ím ma már felfedve, ha igaz, ha nem csel, a sok tekintetben megrendítő. Annyi év óta jártam el egy rokon, jó ismerősemhez, ma utójára kellett nála lennem. Mi fog történni a belvilágokban, az nem biztos, csakhogy az én boldogságom örökre oda, azt tudom. Legyen ő úgy boldog mint én ohajtottam mindig s ohajtom most is és legyen kímélő irántam, mint én voltam s lenni fogok. Aminek a jövőben kellene lennie, az a multban van visszahozhatlanul... Ím itt van oka a világon a legtöbb boldogtalanságnak. Bonyolítsa ki a kegyelmes Isten e gyászos gombolyagot úgy többé el ne tévedjünk az igazsághoz vezető útban. Én Jób-bal siratom életemet s az 51. Zsoltárt méltán imázhatom. Bocsássa meg az irgalmas Úr nyomorúlt fiának nekem azt mit ellene vétettem s adjon erőt a megérdemlett szenvedés elhordására, de adjon erőt arra is, hogy legalább

---

31 „Irinyi József (Albis, 1822. – Pest, 1859. febr. 20.) ref. vallású író. Tanult Nagyváradon és 1838-tól Debrecenben. Ügyvédi oklevelet szerzett, de az irodalomnak szentelte erejét, s e végett Pesten telepedett meg. 1848-ban eredetileg ő fogalmazta a márc. 15-i tizenkét pontot, s nemsokára országgyűlési képviselő lett, de diplomáciai küldetéssel külföldre utazott. Hazatérte után nemsokára befejeződött a szabadságharc, s ő ebben való részvétele miatt halálra ítéltetett, de kegyelmet kapott. Ekkor előbb szülővármegyéjébe vonult, honnan később ismét Pestre költözött. – Élénk részt vett az egyházi életben, részint mint a dunamelléki egyházkerület főjegyzője, részint irodalmi téren.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 278-179.

féregként el ne tapostassam és meg ne semmisüljek s a vezeklő életet szenvedve de emelten hordhassam el. Amen.

[18.]

1866 nyárutó 13. Hétfő

Tegnap szakadatlanul esett, nem lehetett kilépni a házból. Vásár vasárnapja, sok idegen jó be költeni és szerezni pénzt. Én mai nap vásároltam az új lakba költözésre szükséges háziakat, bútorokat.

A Vasárnapi Újság ez évi 32. számában (1866 12/8) van közölve tőlem egy cikk „*Eredeti tudósítás a katalaúni hún csatatérről*”. Főleg a jeles indulatú Letaudin tanító múlt havi levele tartalmát közlém benne. Elhatároztam e lap példányt Letaudin urnak La Cheppe-be elküldeni postán, ha nem érti is, legalább jelét látja hogy köztudomásra jutva a dolog és az ő érdemes neve... s hadd lásson egy magyar lapot. –

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1866 12/8-ról a 32. számban jelent meg tőlem egy cikk: „Van-e magyar ösztöndíj a *Cambridge-i egyetem*ben?” Egy kis ismertetés az egyetemről, Luard urral való levelezésemről, nyomozás eredménye, s a legújabb levele Luardnak, melyben Gencsi és Barra (nem Barva mint nyomtatva van) ott létéről tudósított. –

1866 nyárutó 17. Péntek.

Elköltözés napja. Tekintetes Kain Albert³² orvos, neje Borsos Róza úrhölgy, fiok: Kain Béla 1. éves orvosnövendék; a nőnek anyja, ki a háznál él mint kornagy, Jáger Juliána férjezett Borsosné... alkották azon dicső és szeretetteljes [19.] családot, lakva 2088, Várad utcán, melynek szülét pótló édes ótalma alatt éltem én azt lehet mondani mióta e városba jöttem tanulni. – A nevelőseget hét éven át végezve sem szünt meg tettleges hálájok irántam. 11 hava hogy külföldről haza jöttem s ők láttak el mindennel. A hála így mutatva ki egykori neve<e>lő iránt – páratlan. Én legalább az országban nem tudok párját. Nagy dolog vala elszakadni, kiszakadni e jóságos családból. Az utósó 2–3 hét a nehéz készülődésben telt el. Tegnap kivált délután egész estig mint busongó gerle ültem az úrnő teremében, volt pillanat, hogy ő zokogott. Ne menjek el tőlök, nekik jótétemény és szerencse ha ott mara-

32 Kain, Albert (szül. 1812., megh. Debrecenben 1882), Debrecen városának tiszteletbeli főorvosa, egészségügyi tanácsos, Cikkei a szaksajtóban, latinnyelvű orvosi szakmunkája 1836-ban jelent meg Pesten.

dok, minden óhajtásom teljesítik, csak ne menjek el. Eddig is meg voltam győződve a szeretet netovábbjáról, de most szinte elolvadtam. Még kegyetlennek is mondtak, hogy elhagyom őket. Hajlíthatlannak kellett maradnom.

Ma elköltöztem délelőtt vett szállásomra, Csapó utca 333. szám alá. Ugy érzem magam mint falevél, ha volna tudata, mely anya törzséről szakad le – s tán soha nem egyesül vele. Szülei körből, ha volna ez nekem, nem lehetne keservesb az elválás.

Délben ott ebédeltem s elbucúztam érzékenyen. Most egyedül érzem magam. Az ég virrasszon a jó család és a jó fiú felett!!

[20.]

1866 őszelő 2. Vasárnap.

Ezelőtt 10 évvel kötelezték magukat tízen sőt 13^{an} a debreceni Kollégium akkor végző theologusai közöl, hogy bárhol legyenek is, e napra 10 év után Debrecenben egymással találkozni, a baráti emlékek megújítása által élő közösségbe jöni. Miklovicz Bálint,³³ hódmezővásárhelyi lelkész, Varga József sitéri lelkész, mind ketten nekem barátim, feleségestől, továbbá Kis Pál, Szegedi Károly, Borsányi, Pinkóczi, stb. valának a barátok koszorúja. Aki nős volt, nejével jött be. Délben 1 órakor a Bika vendéglő emeletében volt az ebéd; meghívtam ide én is; itt volt főképp az ifjú lelkészek által szeretve tisztelt, atyjóként s barátokul szeretett Révész Imre úr, ki csak nem mindeniknek egy-két éven át tanítója volt a forradalom után nyomban részint mint akkori veterán rhetorok, részint mint novitiusoknak. Maig is *te*-nek szólítja őket. Örömmel vett részt a nagy férfiu e szép körben, melynek ő volt <neje>lelke... Ritka kedv és kitartással déli* 1 órától éjfél utáni 2 óráig élén volt a gyüldének szakadatlan beszéd és vita, és irányadó szózatolása közben, őt mint irányadó bölcs vezért tekinték s ajkáról lejött igék csak magasztosítólag és oktatólag hatottak ránk. Folyvást [21.] oldala mellett voltam én is, gyuladoztam és csüggttem szavain. A ragaszkodás és bámulat általános volt a bölcs vezér iránt, ki jó kedéllyel beszélt egy-egyel is közülök; ki emelte mindjárt tanítványai egyikéről azon adomát, hogy mikint monda „Számós mi legyen” kérdésére sziget helyett a rosz sugóra hallgatva „szegény ember”. Megemlíté egy másik példát: most egyszerű békési tanító Kovács Laciról hogy a forradalom alatt (1849) előbb hát mint tanítványa lett volna, miként

* Az é fölül hiányzik az ékezet, az értelemzavaró hibát javítottuk.

33 Miklovich Bálint Balogh Ferenc diáktársa volt. Lásd: *A Debreceni Református Kollégium története* szerk. Barcza József, (Budapest: MRE Zsinati Iroda, 1988), 714.

sütögette már mint honvéd tüzér az ágyukat. Stb. Olykor olykor felharsanó zene alatt rémült el csak, sőt ekkor is beszélt egész a rekedésig. Mi a lelkészi hivatal, mi az egyéniség nagy elve, a Calvinismus, stb. voltak fő fő tételei. Megilletődve hallák hogy ő oda törekszik, s arra hitt minket is fel, hogy oda működünk, miszerint e név kimondására „Debreceen” a magyar és reformatus míveltség dicső pontja ragyogjon fel az említőben és hallóban. Melegen emlékezett fő bajtársa a sárospataki Hegedüs László érdemeiről, ki most a superintendenségtől méltatlanul elűtetett. Elmondá e magas képzettségű és jellemű ember volt az kivel a patens küzdelemben Bécsben a Kärnthert^{*} utca egy szállodájában és egy szobájában vala szállva s kinek a maga által fogalmazott [22.] híres „Tájékozás”^t először mutatta meg – s ki helyeselte azt – s mely aztán közlobogóul szolgált ama nagy és dicsőséges harcában a magyar protestantismusnak az osztrák kormány ellenében. Említé, hogy midőn az örök szekérmozgás a még ágyban fekvő és gondolkozó Hegedüstre a bécsi szállodában reggel fülébe hangzott mint szakadatlan moraj, mondá Hegedüs: soha meg ne állj<on>atok<a mozgás>... mintha megakarta volna átkozni e gépileg mozgókat kik nem is sejték miről elmélkedtek itt a csendes falak közt a magyar bajvívók.

Azt hiszem nem csak rám, de minden jelen voltra roppant benyomást s egész jövőre kiható jellemfejlesztést teremtett Révész Imre alakja és örök folyású szózata a legdicsőbb és magasb eszmékről. Kimondá hogy jól esett neki az is, hogy Fördös lelkész neki ajánlá új Agendáját, mint Kálvin neve és elvei hős védelmezőjének. Ez elégtétel a megtámadás ellenében. Én még reggel felé 4 óráig voltam maradtam itt. Tanultam sokat, többet tán mint hittani pályám alatt protestáns jellemet illetőleg. Kár hogy gyorsíró fel nem jegyzé a derék tanító beszédeit. A 13 közül 2 halt el.

[23.] *Jegyzet.* Költözés, új lakba jövetel, beruházás a múlt^{**} hónapban rendkívüli költségekre késztetett innen nagy kiadásom, mely is tételezve itt áll: Butor 144 ft. 46. Házbér 30 ft. Étkezés 19 ft. 3. Ruha 13 ft. 96. Szolgálat 12 ft. 20. Élvt 1 ft. 50. Gyertya gyufa 1 ft. 49. Levélbélyeg 1 ft. 46. Írószer 1 ft. 6. Adakozás 1 ft. 5. Haj, tisztaság 1 ft. füst, doh. 79 kr. összes kiadásom a múlt óra 228 ft. Julius hóban volt 32 ft.

* A szó utolsó része (*ther*) önállóan megismétlődik, ezt az értelmezhetetlen szövegrészt töröltük.

** A *múlt* szó sor fölötti betoldás.

1866 őszelő 5. Szerda

Hétfőn délután távozott el tőlem Sarkadi József Váradon egykori tanuló-társam a gymnasiumban annak alsóbb osztályiban. Most ő 29 éves és még semmi állása nincs. Magával tehetlen jámbor ember, írása szép, szíve jó, életügyessége semmi, kivált 9 év óta hogy anyja egyetlen vezére meghalt. 6 év óta nem láttam. Nálam volt 4 napig. Jól étkezett, jól megmosdhatott nálam, sőt tiszta ruhákat adtam rá és beszéltem volna fejéhez, ha fogna rajta. Valami segédjegyzői állást szeretne most elnyerni. – Sajnálom a szegény de jó fiút.

(Vana sine viribus ira.³⁴ Hát csakugyan oda ütött ki, hogy több évi láncom szétszakadt. Nyugodt valék mint a szobor s az ingerültség tetőfokán levőtől megborzadtam. Ki nem jól kezd, nem jól végez. Rám is ez fog alkalmasint beteljesülni, és ez szomorú. Ettől régóta, most is méltán rettegem.)

[24.]

1866 őszelő 16. Vasárnap

Dél előtt 9 órakor a Nagytemplomban istentisztelet. Az urak széke is tele, 8 tanár jelen. Látszik hogy az értelmiség is vonzódik. Igen, a nagy szónok és hatalmas igész Révész Imre sorja van ma. Alapigéje volt Pred. 2/18 „meggyűlöltem az életet...” stb. a történelem bizonyossága szerint a nemzetek vagy emberiség sorsa felett virrasztó nagy lelkeknél merülnek fel oly pontok, mikor a halált kívánják: erre felmutatja Mozes, Jónás, Illyés, Pál, Brutus és Salamon példáját felséges ecseteléssel. Aztán vizsgálja mi ennek oka. Nem nemtelen. Az okok magaslatán fenjárdalót követte lelkemben – e vigasztaló a vallásban az ily lelkekre is. Tévedésben vannak, de megengedhető tévedésben az ily epedő lelkek. Türelem, hit és remény hatalmak erősíthetnek bennünket is az ily sötét pillanatokban. Alkalmasint az egyes emberek bánat[...]. Itt kihullott egy helyen az érzékenység miatt szememből. Oh ilyen az igazán tápláló beszéd, az Isten igéjét hirdető nagy lelkek legfőbb vezérei lelkünknek s annak javának.

1866 őszelő 28. Péntek

Kettős tanácskozmány után, városi orvosok, lelkészek, tanárok együtt elhatározták hogy a tanév kezdete október 1-ről bizonytalan időre elhalasztatik a hányászékélés (cholera) járvány miatt, országszerte másutt is elhalaszták

---

34 Vana sine viribus ira. „Az erőtlen harag hiábavaló” Vergilius.

november 1re. Eddigélé 13 halott fordult a városon elé. E szerint a tanév nem kezdődik rendes időben. Fialat kezdőknek ez az idő készülésre fordítható. Este Tóth Mihály³⁵ tanár névestélyén voltam [25.] hivatalos.

Ott volt Szűcs István³⁶ is, ki egykoron tanár volt a helybeli főtanodában, aztán iskolatanácsossá engedte magát tétetni az alkotmánytalan kormánytól, nagyságos ur lett... De nem volt protestáns iskola mire felügyelni, mert a Bach-uralma mint a hó elmúlt s a* pátens visszavonása vagy legalább nem erőszakolása után kivált minden iskola visszazagadta önjogosságát s a kedves tanárból gyűlölt ember lett. Azóta a kormány más hivatalba tette, helybeli kerületi táblán ülnök. Okos ember és eszes<z> magának, ez is tán, a körülmények és igazság túlszárnyalták eszét. Most már zajtalan élete, nekünk

* Az a szó kétszer szerepel, az egyiket töröltük.

35 „Tóth Mihály (Debrecen, 1807. szept. 15. – Debrecen, 1879. dec. 28.) ref. tanár. Debrecenben 1830-ban tanulmányait befejezve, két évig köztanítótságot viselt, miután pedig félévig német szón volt Késmárkon, contrascribai, 1834 tavaszától pedig seniori tiszteletet viselt. 1834 őszén külföldre indult s egy ideig Bécsben, 1835 tavaszától Berlinben gyarapította ismereteit. Még ez évben visszatért s nevelősködött míg 1836 tavaszán lelkész s egyúttal teol. tanár lett Losoncon. 1857-től a gyakorlati teológia tanára volt a debreceni akadémián. – Másfajta munkái is vannak, de főleg az egyházi irodalmat művelte.” Zoványi, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 654-655.

36 „Szűcs István (Tiszaderzs (Jász-Nagykun-Szolnok megye), 1811. május 1. – Debrecen, 1891. december 23.) köz- és váltójogi ügyvéd, királyi törvényszéki bírósági tanácsbíró, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Tiszaderzszen született, hol atyja Szűcs István református lelkész volt. A gimnáziumi, bölcséleti, hittani és jogi tanulmányok a debreceni református kollegiumban végeztével Mezőtúrra ment akadémiai rektornak; de a jogi pályára érezvén kiváló hivatást egy ideig Eperjesen patvaristáskodott, majd 1838-ban az ügyvédi oklevél megszerzése után az udvari kancelláriánál nyert alkalmazást. 1839-ben a pozsonyi országgyűlésen tartózkodott és ismeretei bővítése végett a bécsi egyetemre, mint kancelláriai gyakornok, az osztrák polgári és fenyítőjogot és váltójogot hallgatta, midőn azon év októberében a tiszántúli egyházkerület választotta a debreceni főiskolában jogtanárrá; előzőleg Németországban, Franciaországban és Angliában utazva, 1840. november 8-án tanári állását elfoglalta. 1842-ben mint a szuperintendenciális levéltár rendezésével megbízott küldöttség, 1843-46-ig pedig mint az egyházkerületi tudományos választmány (literaria deputatio) jegyzője volt elfoglalva. 1846. december 18-án a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választotta. Ugyanazon évben Szabolcs vármegye táblabírájává neveztetett ki. 1847-ben a tiszántúli egyházkerület tanácsjegyzőjévé is felkérték. Azután az új rendszer szerint felállított debreceni jogakadémia igazgatótanára lett, melynél sok nehézséggel kellett megküzdeni, míg az a nyilvánosság jogával felruházott. 1857 szeptemberében kinevezték iskolatanácsossá és a nagyváradi kerületbeli református és evangélikus iskolák felügyelőjévé. A hatvanas évek elején visszatért Debrecenbe, mint a kerületi tábla bírójává; az alkotmány visszaállítását követően pedig bíró lett a debreceni királyi törvényszéknél. Jogtudományi munkát többé nem írt, hanem éveken keresztül Debrecen monográfiájához gyűjtött adatokat.” Szinyeyi József, *Magyar írók élete és munkái* XIII.kötet. (Budapest: Hornyánszky, 1893), 1176-1177.

nem árt, tán nem is használ. Én is hallgattam egy évig a Protestáns egyház-jogot tőle, mint tanár eleven előadó, szerette ám a szóról szórát. Theologiai képzettsége is szép ügyvéd létére. Kár hogy az ésszel nem mindenkor van társúlva a jellem, vagy is hogy egyik ember nem úgy értelmezi a haza szent jogát mint másik, dacára annak hogy jogtudós. Itt volt Nagy József helybeli egyik pap is, igen levert mióta egyetlen lányát eladó virág-korában eltemette. Szomorú lehet azért is, hogy szónoklata egyáltalában nem tetszik senkinek, nem, azért főképp, mert senki nem érti. Ő ugyan [26.] egy lelket sem vonz és fog szónoklatával. Losonc adománya. Egyébiránt másképp buzgó, tevékeny, egyház ügyeiben résztvevő és sok becsülni való oldala van s azt lehet mondani jobb pap a szószéken kívül <benn> mint benne.

1866 őszhó 1. Hétfő

Géressi Kálmán³⁷ tanár Pestről a f. t. Török oskolájában a 8. osztályban. Egykor itt tanult, a jeles Lugossy úrnak távoli rokona. Erős természetnek s önféjűnek mutatta volt magát tanulói élete alatt, fiatal szabad szellemet védve és fejezve ki. Most higgadt. Jó fiu, igyekező és nekem kedves emlékű.

Letölt egy hónap újra, egyhangú tanulgatással. Amit soha sem akartam tenni, a német olvasásához belekezdtem. Hasse Őszövetéség történetét olvasom. Lassan megy, de jobban mint reméltem, elszoktam, vagy talán bele szoktam soha én a német nyelvbe, végzetem űz arra hogy ebbe is bele nézek, jobb szerettem volna az angol és francia nyelvek mellett maradni csak, egyéb iránt nem is lesz nekem soha a német édes és könnyű nyelvem.

---

37 „Géresi Kálmán (Visk, 1841. dec. 25. – Debrecen, 1921. jan. 23.) ref. vallású főigazgató. Tanult Debrecenben és a teol. tanfolyamból az utolsó másfél évet Pesten. 1863-tól segédtanár volt a pesti ref. gimnáziumban, 1868-tól nevelősködött, s 1869–73-ban bölcsészeti tudományokat hallgatott a pesti egyetemen. Miután 1873 őszétől hét hónapig történeti kutatásokat végzett Oroszországban, 1874 őszén a kollégiumi könyvtár igazgatójának s a magyar irodalom tanárának választott Debrecenben. 1896-ban tankerületi főigazgatóvá nevezetett ki s mint ilyen, 1918-ban lépett nyugalomba. Sokáig elnöke volt a tiszántúli ref. középiskolái tanáregyesületnek s a tiszántúli egyházkerületben 1903-tól tanácsbírói tisztet töltött be. – Idevágó dolgozatai: A ref. tanügy, különösen a debreceni főiskola legrégebb történetéből (Tiszántúli ref. középiskolai tanáregyesület 1880-i évkönyve). Debrecen irodalomtörténetének rövid átnézete (A Zelizy-féle „Debrecen egyetemes leírása”-ban, 1882.). A debreceni kollégium külső történetének vázlata 1848-ig; Iskolai élet 1848 előtt; A főkönyvtár története (Mindhárom „A gimnázium története a debreceni ev. ref. kollégiumban” c. kiadványban, 1895.). Egyik társszerkesztője volt 1881-től 1886-ig a Debreceni Prot. Lapnak.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 215-216.

Ugy látszik a tanév csak november 1. kezdődik meg, eddigi dolgok állása szerin[t]. Bevégzéskor a háború mily bizonytalan jövő árnyképét lökte elénk. Tündér módon bevégződött a háború, Ausztria földig alázva. Csak a következményét érezzük.

[27.] A *Vasárnapi Ujság* ez évi 39. számában e hó 30-ával jelent meg a tőlem most dolgozott cikk *Jászberényi Pál*³⁸ londoni tanár 1659–1670 „Egy magyar bujdosó a XVII. századból” cím alatt. – A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* ugyanez évi s napi számában *Eötvös Lajos* (nem ismerem különben) szíves kutatásait közlé velem az angol egyetemen tanult ifjaink sora kiegészítésére. Nagyon jól tette. Bár Erdélyből is felelnének.

Kiadásaim a múltóban, tételekben: Étkezés 29. ft. 97 kr. Könyv és kötés 8 forint 5 krajcár osztrák értékben; szolgálat 4 ft. 60 kr., csizma fejelés 4 ft. 50 kr.; (magyar csizma); apró vételek 3 ft. 75 krajcár (vagy pénz: a nép a krajcárt pénznek hívja itt s két pénz tesz egy garast, így számít ő, és 50 garas egy uj vagy osztrák értékű forintot) Gyertya, gyufa 2 ft. 22 kr. Levélbélyeg 1 ft. 96 kr. Vaj, szappan stb. 1 ft. 29 kr. Szivar 66 kr. = összesen kiadtam ehó 30 napja alatt 57 forintot pedig sem ruhát nem vettem, sem házbért nem fizettem, sem semmi felesleges élvezetet nem élveztem.

1866 őszhó 3. Szerda (Debrecen)

Az egyházkerületi gyűlések bekezdődtek s folynak. Ma a főgondnok szólt. Degenfeld Imre gróf úrhoz valék hivatalos én is ebédre. Több tanár, lelkész, esperest és segédgondnok [28.] vagy képviselő ott: láttam itt s 3 év után ő engem először, Tisza Kálmán őnagyságát, azon derék vezér segéd [gond]nokot, ki a Szoboszlai Pap István³⁹ korában ránk nehezült időkben

38 „Jászberényi Pál (? –?) református vallású tanár. I. Rákóczi Ferenc nevelője volt. 1656-ban már Utrechtben tanul, majd Franekerben, Groningenben is hallgató Hollandiában. Ezután Angliába hajózott és Londonban letelepedett oxfordi látogatása után 1659 novemberében. 1678 körül nagyenyedi tanár.” Zoványi, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 283.

39 „Szoboszlai Pap István (Újfehértó, 1786. nov. 12. – Debrecen, 1855. aug. 14.) ref. püspök. 1797-től Debrecenben tanult, hol 1810-től köztanítóságot viselt. Miután 1812-től Készmárkon töltött egy évet, 1813-ban újból Debrecenben contrascriba, majd senior lett s 1814-ben ispotályi papnak választották. Állásának elfoglalása előtt külföldre ment s egy idei utazás után 1815 tavaszán a göttingeni egyetemre iratkozott be. 1816 nyarára tért haza hivatalába, melyről 1819 végén belvárosi papságra lépett elő. 1825–27-ben országgyűlési papságot is viselt. A tiszántúli egyházkerület 1827-ben al-, 1832-ben főjegyzőnek, 1841-ben püspöknek választotta. A magyar prot. egyházak szervezete ügyében Bécsben 1855 május-júniusában

homlok csatárzó volt, s diadallal és dicsőséggel küzdött a protestáns egyház alkotmányos szabadsága mellett. Velem kezét szorított. Voltunk vagy 24^{en} hivatalosak. A szót leginkább Hajnal⁴⁰ és K. Tóth Mihály⁴¹ esperestek vitték, leginkább szomszédjaival társalgott kiki. Gróf Teleki Sándor⁴² segédgond-

---

tartott tanácskozáson vezető szerepet vitt.” Zoványi, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 611-612.

40 Hajnal Ábel református békés-bánati esperes, aki Balogh Ferenc mellé áll a liberális teológia és a debreceni újortodoxia vitájában. Lásd Kovács Ábrahám, *Hítvédelem és egyházi-asság*, 62, 65, 70, 102, 113, 114, 202.

41 „Könyves Tóth Mihály (Debrecen, 1809. nov. 30. – Debrecen, 1895. febr. 4.). Ref. lelkész, az előbbinek atyja. Iskoláit a német nyelv kedvéért Kassán töltött rövid időn kívül szülővárosában végezte, hol azután köztanítóságot viselt. Félévig tartó külföldi útjából hazatérve, 1836 májusában káplán, novemberében pedig lelkész lett Debrecenben, előbb ispotályi, 1842 májusában belvárosi. A szabadságharc folyamán tartott hazafias beszédei miatt várfogságot szenvedett, melyből 1856 áprilisában kiszabadult ugyan, de lelkészi és tanári állást tilos volt elfoglalnia, miért is előbb mint egyházkerületi levéltárnok, meg a debreceni kollégium és egyházközség számvevője, 1859 tavaszától pedig mint a püspöki iroda vezetője működött. 1863-ban karcagi lelkésszé s még ez évben heves–nagykunsági esperessé választott, míg 1871 júliusában újra Debrecenbe ment lelkésznek. Több ízben volt konventi tag, s rövid ideig aljegyzője, majd 1883–84-ben tanácsbírája az egyházkerületnek. – Mint fényes szónok és erélyes egyházkormányzó nagy hírnévre tett szert. Írói munkásságának javarésze az egyházi tere esett.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 345.

42 Teleki Sándor gróf (széki) főrendiházi tag, (1821-181892), 1848–49. honvéd ezredes, a Petőfi-társaság tagja, T. János gróf és zabolai gróf Mikes Erzsébet fia, szül. 1821. jan. 27. Kolozsvárt; tíz éves koráig falun, az erdélyi Nagy-Sármáson nevelkedett; 1830. szülei beadták a kolozsvári piaristák konviktusába, hol öt évet töltött. 1835. Táncsics Mihály lett a nevelője. Iskoláit végezve Marosvásárhelyre ment a királyi táblához jurátusnak, hol az ügyvédi vizsgát is letette. Innét azután családi szokás szerint német egyetemekre ment Berlinbe, Halléba, Jénába és Boroszlóba. Haza érkezvén, Kővár vidéke megválasztotta egyik követének. 1848. Kővárvidék főkapitánya lett; a rajongó ifjú azonban beállt közhonvédek a 10-ik honvédszázalóaljba, ezzel ment le Becskerekre a rácok ellen harcolni, honnét Kossuth Lajos felhívta Budapestre, majd annak kérésére újra Erdélybe ment mint kővári főkapitány és kormánybiztos, hol Bem tábornok vevén át a sereg vezérletét, ez maga mellett tartotta őt és őrnagygyá, majd ezredessé nevezte ki, s végre az erdélyi hadsereg felügyelőségét bízta reá.

18 évi száműzetés után került vissza új életre kelt hazájába s a koronázás alkalmával kihirdetett amnesztia folytán elkobzott vagyonát is visszanyerte. Azután többnyire szatmárvármegyei koltói birtokán, s Nagybánán, olykor Kolozsvárt, Debreczenben és Budapesten élt, gazdálkodva és irogatva. Petőfi Sándor, a nagy költőt rendkívül szerető grófnak koltói kastélyában és parkjában töltötte fiatal nejevel mézesheteit, kinek kedvéért onnét három hétre kiköltözött s elutazott. A Kislafud- és Petőfi-társaságok taggá választották. A Történelmi Társulatnak alapító-tagja volt. Másodszor is megházasodott, nőül véve Litez de Tiverval Matildot. Meghalt 1892. máj. 18. Nagybánán. Forrás: <https://www.arcanum.com/hu/on->

nok is itt volt. Ebéd kezdődött a gyűlés végeztével d. u. 3 órakor. Ebéd után szivarfüst mellett társalogtunk, engem egy esperest vagy képviselő, (őszhaju, nevét nem tudom) foglalt el s a külföldi vasárnapi iskolákról kérdezősködött kíváls én hévvel szóltam azokról. Fél négy után már csaknem egyszerre eloszlánk.

Az estét a jó Kain családnál töltém. Neje a házi úrnak fűldaganat miatt fekszik, de azért beszélgethettünk körülte. Falk Miksa⁴³ jellemrajzát olvastuk el. Dicső vigasztalója volt ő egész nemzetünknek ama szomorúbb időkben. – Mondá Kain úr, holnap adják be a szavazatokat a tanárválasztó bizottság tagjai. Izgatott vagyok... vajjon nem erőmön felüli-e munka mi rám néz.

Este fél tizenegyre hazajövök szállásomra.

[29.]

1866 őszhó 4. Csötörtök

Délben ülök asztal mellett épen olvasva Gieseler⁴⁴ dogmák történetét francia fordításban a hagyományokról cikket: jó Tóth Sámuel ifjú tanár s üdvözöl első[ként] mint kartársát s jót kívánt. Öröm nem futá át arcomat, egykedvű, aggódó valék. Elmondá, hogy alló 12 órakor volt a szavazás s mint előadá „16 szavazóból csak 16 szavazat esett rám”; eszembe jut hogy tegnap meg egy lelkész emlité: azt mondá egy esperes: „választani nem lehet egyből”. Mint hallám este egy tanártól: hogy főtiszteletű superintendens úr ajánlt engem a választók figyelmébe, mégpedig hogy ő mást nem ajánl. Azóta semmi hírt nem hallék; délután folytattam csendesen a váradi vita olvasását Dávid Ferenc korában Bod Pétertől.

E szerint elértem mire nem számíték s vágytam. Isten többre hívja néha az embert mintsem meg is álmodná. Első Révész Imre, kinek az égi Gondviselés után halával tartozom, ő adta az első szikrát; és vele együtt főtiszteletű

---

line-kiadványok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/t-AF349/teleki-sandor-grof-szeki-AFEE8/ (Letöltve: 2021. 10.12.)

43 Falk Miksa, (Pest, 1828. október 7. – Budapest, 1908. szeptember 10) bölcséleti doktor, a m. tud. akadémia lev. tagja, országgyűlési képviselő, a Pester Lloyd szerkesztője. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, III.kötet (Budapest: Horányzsky, 1894), 94-101.

44 Johann Karl Ludwig Gieseler, (1792 március 4 – 1854 július 8) német protestáns egyház- és dogmatörténész. Friedrich Wilhelm Bautz (1990). „Gieseler, Johann Karl Ludwig”. In Bautz, Friedrich Wilhelm (ed.). *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)* (in German). Vol. 2. Hamm: Bautz. col. 243.

Balogh Péter úr, ki mint atya kalauzolt s örködött felettem künnlétem alatt is. Te jó vagy Isten szerfelett. Óh csak én lehetnék új és jobb emberré. Az Úr utai csodálatosok. Haladj ifjú, Isten támogatja a gyengét.

[30.]

1866 őszhó 8. Hétfő.

Nagyvásár, töméntelen por a levegőben, üdülés végett járkálni kün a városban nem lehet, issza az ember a port a lélegzéssel. Nálam van szálláson, vendégül *Balogh Lajos* egy oly régi barátom, kit 13 év óta körülbelül nem láttam. Még Váradon lettünk ismerősök s ott folyt le barátságunk arany-szaka a gyermekkor édes ölében. Ő itt végezte volt az első évi jogot 1855 körül s aztán osztrák katonává vitetett el. Kiszolgált 10 évet. Most Álmosdon a főszolgabírói hivatalnál van alkalmazva s bejött, most végezni el, mit az ifjkorban a maga idejében a könnyelmű gondolkodás miatt nem tehetett: a 2 és 3^{ad} évi jogból vizsgát letenni. Ügyes fiú, szellemes, világban nőtt, sok tapasztalaton átment, víg kedélyű. Most már feltaláltuk újra egymást. Különös hogy egyik embernek évekig le kell térve lenni valamely pályáról, átharcolni más mezőket s végre is visszatérni honnan eltér.

Halász Dezsővel,⁴⁵ ki Pesten lakik, első[ként] tudattam tanárrá lett választásomat, ő még előzőleg írt hozzám, leveléből kiemelem e feleletét buzdításomra „alig hiszem, hogy vágyaidat valaha mint egyházas költő valósíthatam. Tán az egy Bethlen Gábor az az alak kit vágytam volna megénekelni.”

---

45 „Halász Dezső, (Nagyvárad, 1835. október 2. – Pécel, 1910. szeptember 29.) Költő, a magyar földhitelezet tisztviselője, H. József ügyvéd, író s Koós Judit fia. Nagyváradon (Biharm.) a gymnasium két alsóbb osztályát az ev. reformátusoknál, a többi osztályt pedig ugyanott a prémontreieknél végezte 1854-ben; azon év okt. 13. atyja kívánságára orvostanhallgatónak iratkozott be a pesti egyetemre; 1857-ben Bécsbe ment az ottani hírneves tanárok hallgatására s 1858. július 9. a védhímlőoltás gyakorlására feljogosító bizonyítványt nyert; orvosi oklevelet azonban nem szerzett. Gyenge idegzete s az orvosi pálya iránt való ellen-szenve mindinkább előtérbe lépett (egy hullabonczolásnál, kezét megvágva, életveszélyben is forgott), és midőn 1859-ben az 5. évet is elvégezte, végkép megvált ezen pályától. 1866. máj. 23. lépett házasságra Kalmár Ilkával, ki szintén szerepel irodalmunkban.” Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, IV.kötet. (Budapest: Hornyászy, 1896), 313-316.

[31.]

1866 őszhó 16. Kedd.

Levelet kaptam Tabajdi Lajostól ki megérkezett e hó 3^{án} Edinburgba, Komáromival, hogy ott a magyar ösztöndíjt élvezzék.⁴⁶ Irja hogy már vettek is alkalmas szállást számokra a két magyarnak egy háló és egy nagy nappali, a két cseh-nek ugyanannyi leends egy középkorú hivatalnok fogja vezetni mint legöregebb, ki szomszédul lakik ott, az estveli és reggeli házi istentiszteleteket „csak ugyan sok körülmény van itt mely nem csak kielégíteni de elragadni képes az ember<t>” lelkét.” – Meglátogatta a véggyengült Duncan⁴⁷ tudort, kinek szobájának falán két magyarországi tájkép van. Az általam küldött két magyar szalmakalapot átadta a két Macdonald fiúnak. – E levelet átküldtem azonnal nagytiszteletű Révész Imre úrnak, ki így felelt vissza „Szíves köszönettel küldöm vissza a Tabajdi úr levelét, melyet nagy érdekltséggel olvastam. – Már régóta gondoltam, hogy a derék kegyes Duncan urnak is – ki a magyaroknak őszinte barátja, – nem sokára el fog jöni e földön utósó órája. Hiszem, hogy azt az Istenben való nyugalmat, melyet e földön megnyert, nem veszti el a halálnak sötét révén sem.”

Mától kezdve fűtni kell. Az idő meghült.

1866 őszhó 19. Péntek.

Tekintetes Veres László⁴⁸ tanár nálam volt. Őszintén üdvözölt. Meghatottak szavai. Ez oskolába jövetelem alkalmával neki ajánlván engem Váradról Szekeres Sándor ottani kedves emlékű [32.] tanárom, itt ő fogta pártomat. Tán öntudatlanul a nagy jó jövőre, de mégis ő ajánlt engem Tekintetes Kain Albert⁴⁹ orvos úr házához fia mellé nevelő-tanítóul. Egy holnapot tölték csak

46 Kovács, Ábrahám – Hörcsik, Richárd: „A debreceni diákok egyetemjárása Skóciába 1865-1939” *Confessio* 38.1 (2014), 56-79.

47 Kovács, Ábrahám: *The Origin of Scottish-Hungarian Church Relations: The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s*. Debrecen, Magyarország : Dr. Harsányi András Alapítvány (2001).

48 Veres László (1816-1872): pedagógus. Nyugat-európai tanulmányútja után 1851-től a Debreceeni Református Főiskola neveléstani tanára, 1869-től az újonnan felállított tanítóképző igazgatója.

49 „Kain, Albert, Debrecen városának tiszteletbeli főorvosa, egészségügyi tanácsos, szül. 1812., megh. Debrecenben 1882. Cikkei a szaksajtóban, latinnyelvű orvosi szakmunkák.

alkalmazás nélkül, azonnal lett havinkint fizetésem. Itt, e családnál kezdődik, ennek mivelt lelkű, jósággal áldott tagjai közt aranyozódni életem fa kerete. Ide ajánlt volt Veres tanár úr, s már csak ezért is elfelejtetlen előttem. Az egy Lugossy Józsefen⁵⁰ kívül ő tanusított legtöbb előzékenységet irántam, később a házánál is 3 évig alkalmazott a Teleki grófok mellett a történelem s magyar nyelv tanítására.

Délre hívat főtisztelendő superintendens úr s felszólít hogy írjak francia választ Párizsba. Még augusztus 16. kelve meghívta egyházkerületünket [az a franciaországi evangélikus szabad egyház ez évi október 25 Nismes városban tartandó zsinatjukra megjelenni képviselők által. Ime 6 nap híján már a zsinat nyílik s csak most felelnek s ekkor is kedvezőtlenül. Valóságos magyar indolentia. Én személyesen is ismervén Fisch G. párizsi református lelkészt a zsinati bizottság elnökét. Írtam feleletet s ez elindult. Azonkívül személyes vagy* is magánlevélre is határozom magam s tudósítam benne az irántam jó indulatu lelkész urat megválasztatásomról, körülményeinkről s a debreceni Kollégium múlt évi jelen rajzáról. A levél papíroson a Nagytemplom és Kollégium rajzát is küldém. Tudtomra mostanság ez az első eset hogy elnökileg Debrecenből Párizsi hit feleinkhez levél megy. E kezdetnek is örülök. Szeretnék jelen lenni ha repülni tudnék Nismesbe, hol 15, 000 [33.] lélekből álló sokat szenvedett, fényes egyháza van a francia nemzeti református egyháznak.

1866 ősz hó 21. Vasárnap.

Templomban voltam. Egy káplán ígért, a volt benne legjobb hogy rövid volt. Kár ily fényes gyülekezetben még csak középtehetségű káplánt is fellépni engedni. Az ilyen gondatlansággal a templomba járó kissé több mint tanulatlan közönséget – inkább elidegenítik.

---

* Az a betű fölött vízszintes vonal, figyelmen kívül hagytuk.

kája 1836. jelent meg Pesten.” Forrás: Újvári Péter, *Zsidó lexikon*. Forrás: <https://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/12416.htm> (letöltve: 2021.05.16).

50 Lugossy József (Felsőbánya, 1812. december 3. – Debrecen, 1884. március 7.) magyar nyelvész, orientalista, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1841-ben néhány hónapig szatmárnémeti pap, majd máramaroszigeti tanár, 1845-től a Debreceni Református Kollégiumban a magyar irodalom tanára és a kollégium könyvtárosa. Részt vett a szabadságharcban, utána néhány hónapig bujdosott, nevelő volt, majd Pesten bibliográfiával foglalkozott. 1851-től 1861-ig ismét a Debreceni Kollégiumban tanárkodott. 1862-ben betegsége nyugdíjba kényszerítette. 1877-től újból mint rendkívüli tanár szanszkrit nyelvet tanított. Számos nyelvészeti és bibliográfiai értekezése jelent meg. A germán és román nyelveken kívül a héber, arab, perzsa és a tibeti nyelvet is megtanulta.

Délben ebéden T. Veres László tanár úrnál; ott volt Tóth Samu is a másik új tanár; ott a két Kis, egyik képviselő az országgyűlésen, másik ide való színház főnök (intendans). Ebéd után kivált a beszéd sora rajtam volt, Anglia és Skóciáról kérdezősködvén. Beszeltem 4 oraig.

Ekkor mentem ígéret szerint tekintetes Sárvári Jakab⁵¹ urhoz, (atyja Pál debreceni tanár) kit felkértem, hogy Mélius sírját látogassuk meg s mutatóna meg melyik volta képen az. Kimentünk a Cegléd utca végén az úgy nevezett – Baranyi[?] – Dobozi temetőbe, magasabb dombon fekszik, most már téregyesítés s a mellette balra levő úgynevezett Cegléd utcai temetővel össze szakítottván ásatás, töltés munkálatok folynak s a domb alja már elmetzve. Elhagyatottság, rút kegytelenség mivel itt legelőbb is találkozunk, pusztá minden. Annyira hogy a kellő tetőn már csak 3 sírjel látható: fehér homok féle kő, álló, Szombati felirattal tisztán olvasható, templomra tett alapítványt. Tőle balra földön fekvő kőkoporsó [34.] jel antik alakban, egészen mohos s a betűk nem igen vehetők ki; tőle 10–12 lépésre a legtetőn még roppantabb fekvő kő koporsó; már letördezve egy része, ott hát a betű is letört; még néhány betű kivehető. Megismerhető messziről e sír egy mellette levő bokorkáról, ez egyetlen fácska itt csak, mint egy síri bokréta, úgy néz ki. Némelyek szerint valami Komáromi sír lenne. Sárvári úr véleménye szerint ez lenne Mélius sírja, s a másik fekvő kő meg Hodászié. Csak ha kiásatnék jobban körül, s éles [??] mosó és szappanos vízzel jól lemosatnék a kő két oldala, volna lehető az írás még meglehető nyomait kivenni. Imé ma holnap itt a Mélius nagy szereplése 300 éve s meg sem tudjuk tán biztosan mutatni a sírja helyét!! Egyház vagy városnak kellene kegyelettől indítva a kellő kutatási munkát megtéetni s legalább a helyet kijelölve biztosan hol nyugszik a magyar Kálvin. – A Dobozi temető aljában északra még ma is temetve, míg keletebbre új* dombon szinte temetkeznek, itt is van vagy 6 fekvő kő koporsó. Dobozi s másoké. Át menve a Cegléd utcaiba van Báthori Nagy... és neje két kő koporsó; elsőbb részében a város felül meg szinte 3 sír, egy közülök óriás kőkoporsó, egészen lesülyedt, csak vége áll még ki a föld alul. E nagyságos kő nem közönséges ember sírja lehet, nagyon érdekes lenne kiásatni, vajjon nem valami régi nagy emberünké-e ez? E körül is ó

* Az új szó után a sor fölött olvashatatlan szó betoldva.

51 „Sárvári Jakab (? – 1873. jan. 12. Debrecen), ügyvéd, S. Pál debreczeni tanár fia, hg. Eszterházy Pál derecskei uradalmának főügyésze, Bihar- és több megye táblabírája. Meghalt 1873. jan. 13. Debreczenben 73. évében.” Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, XII. kötet, (Budapest: Hornyánszky, 1896), 247.

temető nyomaira találunk. Kedvetlenül jövék haza, mert telyes biztosan még sem tudom: melyik hát a Mélius sírja.

Aztán a derék urnak házánál néztem általa gyűjtött [35.] több magyar protestáns egyháztörténelmi adatot; sok levelet, Sinai kéziratát stb. Tőle tudám meg hogy egy Sárvári János⁵² nevű magyar, mérnök tan végzett volt 3 évig Londonban 1790 körül tanulás végett. Haza jövén Balkányban halt meg mint Szabolcs megye mérnöke.

Este a jóságos Kain családnál voltam, a nő fél cholera féleiben betegeskedik. Az iskola kezdésre november 9^{ike} van már megálapítva. Ma holnap beállok hát én is hivatalomba.

1866 ősz hó 25. Csötörtök.

Ma délután 3 órakor temették római katolikus szertartás szerint egyik jó akaró barátom, vászon-kelme kereskedő Bosznai Károly [...] nejet: Kaffka Irmát, született 1848 s így élte tavaszán; 2 ½ éves házasa, egy 4 hónapos fia maradt hátra. 5 hétig tartó betegség vitte el a viruló épségét. Mindenki meg volt hatva, nagy részvét a temetésen is. A helybeli dalárda énekelt egy darabot. Mikor a papok lépdeltek, a prépost fővegben, mondá hozzám egy ember: bizony szépek ezek a papok! – Igen, mondám mert cifrák... Legálább megismerhetni őket s kiválnak a többi emberből. – – Ilyen az emberiség gyengéje, hogy szeret vakíttatni. – Érc koporsóba volt zárva a hulla. Már ilyenbe temetkeznek itt is a vagyonosabbak 5-6 év óta. A holtaknak nincs ízlése, van ám az élőknek. Tiszteljük meg halottainkat míg mi élünk, egy ember nyom után már úgy is pusztá névvé, ismeretlenné ki senkit sem érdekel, vállandunk.

---

52 „Sárvári János, evang. ref. lelkész; miután külföldi akadémiákról hazajött, 1752. márczius hó 21-én Balkányban, 1755. márczius 11-én Fehértón, 1764-ben pedig Piskolton lett lelkész. Kézirati munkái a debreczeni ev. ref. főiskola könyvtárában: A bárány lakadalma vendégeinek szent menyegzői ruhája és néhány magyar prédikáció, 1756. Ujfehértó, 4rét kötet; Prédikatori munkái, 12 kötet 4rét (a 3-dik kötet hiányzik.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 526 és Szinyeyi József, *Magyar írók élete és munkái XII.kötet* (Budapest: Hornyánszky, 1908), 248.

[36.]

1866 őszhó 29. Hétfő

Épen nálam látogat Harsányi Sándor⁵³ k. pércsi⁵⁴ református lelkész, ki egykoron theológusi tanuló társam volt s kinek gyengédsége irányomba akkor is kiváló volt s alig lehet valaha elfelejtenem. Mint nevelő a Szana háznál, magához vitt szobájába, hogy meg mentve legyek a kollégiumi benlakástól mely oly rideg, s gátolónak tetszett nekem. Jó kívánatát mondá új hivatatlunkn[a]k. Épen ekkor érkezett meg a meghívó levél 177/1866 szám alatt, aláírva Kovács Lajos fő gondnok s Nagy Ferenc egyházi főjegyző által, kelvén az egyházi közgyűlésből mely 1866 október 28 tartatott. Feltűnt, hogy egyházi vagy lelkészi minőségű aláírás nincs. Hetenkint 12 óra s az is valamint a tantárgyak is módosíthatás alá eshetősége kiemelve a meghívóban; úgy szinte azis hogy a meghívás folytonosan gyakorlott joga és szép tiszte a debreceni egyházat illeti.

Megvalék illetődvé. Az isteni gondviselés így vezérli az ember nyomdokait. –

1866 őszhó 31. Szerda

Ma küldtem be a feleletet, vagyis vittem el főtiszteletű superintendens úrhoz: a kívánt bizonyítványokkal együtt. Válaszom elfogadó s ezzel végződik „Ezentúl ezen több mint 3 százados fényes múltu egyházhhoz, mely maig is [37] Sion szeme fénye s a magyar protestantizmus erős horgonya, – fűz már engem is sorsom... Boldogságom tető pontját érendi el ha sikerülendett vágyam szerint ez egyház iránti szeretetemet kimutathatni s a tudomány

53 Harsányi Sándor idősb, ev. ref. lelkész, H. István és Timár Zsuzsanna szegény sorsú polgári szülők fia, szül. 1833. nov. 4. Nagy-Dorogon Tolnamegyében; az algyrnasiumot, Magyar Kossa Sámuel pártfogása mellett, Gyöngön, a felsőbbet önjerejére támaszkodva, sok sanyarúság közt Kecskeméten 1854-ben végezte; innét azon év őszén Szana Pál ügyvéd és t.-füredi földbirtokos fia Tamás mellé nevelőnek hivatott meg és a családdal együtt Debreczenbe költözött, hol a theológiát is bevégezte s három évig, az akkori szokás szerint, mint iskolaigazgató (akademikus rektor) Török-Szent-Miklóson működött. 1861 tavaszán letette az első papi vizsgát és mint segédlelkész Túrkevíben, majd Debreczenben Révész Bálint mellett szolgált, honnét 1865-ben Mike-Pércsre (Hajdúm.) választatott meg rendes lelkésznek és ugyanazon év őszén a 2-ik papi vizsgát letévén, föl is szenteltetett és rendes lelkészi hivatalában megerősített. 1867 tavaszán a nagykún-túrkevei ev. ref. gyülekezet (legelőszőr élvén szabad választási jogával) választotta meg lelkészének, hol jelenleg is működik.” Szinyei József, *Magyar írók élete és munkái*, IV kötet, (Budapest: Hornyánszky, 1896), 482.

54 Kispércsi.

terén hű szolgája lehetni. A protestáns keresztyénség örök szelleme vezérelje tovább is dicsőség teljesen ez ős egyházat az Isten országa s felvilágosodása-érti buzgó küzdelmeiben.”

Eddigél személyesen tisztelegtem Révész Bálint egyházkerületi főjegyzőnél, ki egy évig tanárom is volt; aztán Révész Imrénél, ki elmémet egészen megfordítá s erős intelme hozott vissza az egyházi pályára. Aztán a főgondnoknál, Tekintetes Kovács Lajos úrnál.

1866 őszutó 6. Kedd.

A nagy nap, milyen az ember életében csak egyszer történik, elérkezett s lefutotta fővény óráját. A beigtatási ünnepély ma vala. Két ifjú tanár Tóth Sámuel (a hittan) és én (a történelemé) állítottunk egyszerre bé. 9 óra után együtt hangoztatók az esküt. Fél tízre az imaterembe menénk fel, egymás mellett az alsó szószéktől balra levő kis padba ülven. Jelen volt az ősz főpásztor, a két tanárkar, Révész Imre; a római katolikusok [részéről Kardhordó tisztelendő úr; a debreceni két itt lakó képviselő (országgyűlési): Kiss Lajos,⁵⁵ felhozván az itt mulató angol írótt Patterson-t⁵⁶ is, kinek bemutatott;

55 „Kiss Lajos (Debrecen, 1814. dec. 14. – Bp., 1885. dec. 26.) ügyvéd. 1847-ben Debrecenben városi főjegyző, az 1848–49-i szabadságharcban a debreceni lovas nemzetőrök kapitánya és Bem seregében lovastiszt. 1861-ig visszavonultan élt, 1861-ben rövid ideig Debrecen polgármestere volt, a provizórium alatt visszalépett. 1865-től ellenzéki programmal Debrecen egy.-i képviselője. Több cikke jelent meg.” Forrás: <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC07165/08028.htm>

56 Arthur Patterson, *Patterson Artúr János* (London, 1835. június 7. – Budapest, 1899. szeptember 29.) bölcséleti doktor, egyetemi tanár, a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia kültagja. „Filologus, szül. Londonban 1835 jun. 7. 18 éves koráig családi nevelésben részesült, 1855. a cambridgei egyetemre ment, hol 1859. doktorrá avatták. Ekkor jelent meg *An Indian Caste* (London 1860) c. műve, melyet a cambridgei egyetem pályadíjjal jutalmazott. Hazánkat 1862-67. többször beutazta, nyelvünket megtanulta, viszonyainkat alaposan megismerte. 1866. jelent meg a *Fortnightly Review*-ben a *Hungarian Election* c. első közleménye Magyarországról, melynek sikere arra bírta, hogy kiadja *The Magyars, their country and its institutions* (London 1869) nagyobb szabású művét. Lefordította továbbá Jókai: Új földesur (*The new landlord*, u. o. 1869) és Gyulai: Egy régi udvarház utolsó gazdája (*The last master of an old manorhouse*, Cornhille Magazin 1872) regényeit. 1886 óta a budapesti egyetemen az angol nyelv és irodalom rendkívüli tanára; külső tagja a Kisfaludy-társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának. Egyéb munkái: *Report on recent Hungarian Philology* (Philol. Soc. 1884); Angol nyelvtan és olvasókönyv (Budapest 1892, Balassa Józseffel); azonkívül az *Academy*, *Fortnightly Review*, *Journal of Education* és *Macmillan's Magazine* c. angol folyóiratokban számos a magyar irodalom és viszonyokra vonatkozó értekezése jelent meg.” Forrás: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/080/pc008046.html#5>

[38.] – és Patai István;⁵⁷ jelen Szmrecsányi⁵⁸ a Táblától, jelen a helyettes debreceni gondnok, több presbyter; a felsőbb tanulótság; a vendégek közt Kain és Popper orvos tudor urak...

Emelkedett beszéde után a püspöknek – ki mindenkép palástba akart kettőnket szerepeltetni, de én határozottan vonogattam magam s nem is viselém, mert nincs is – ki Méliusról szépen emlékezett meg s így előtudat^{*} nélkül előkészíté az én beszédemet; felment a felső szószékbe Tóth Sámuel tisztársam s három negyed óráig beszélt, illetőleg olvasott a vallástánító hivatásáról, az új szabadabb szellemet leheli a beszéd. Akkor az énekhar énekelé: Isten áld meg a magyart... S felmenék én, bár lehető sebbel olvasám, bár több mint 3-ad részét kihagyám, idő kímélés végett, még is 35 percig tartott. Beszédem tárgya volt: Mélius Péter Hatása; írásom szerint 28 és fél negyedréttű lap. – Ujra a püspök szól s ajánl a tanár karnak. Mindketten beszéd végezte után megéljenzettünk. A tanár kar részéről Kallós Lajos⁵⁹ igazgató

^{*} <ön>tudat<lan> Az elő sor fölötti betoldás.

57 (? - ?) P. István, képviselő, szül. Nyir-Dadán (Szabolcs) 1808., megh. Debrecenben 1878 máj. 5. Katonai tanulmányait a bécsi mérnökkari akadémiában végezte, s innét hadnagyi ranggal lépett a Württemberg-huszárezredbe, de rangját már 1832. letette. Haza jöven, politikai pályára lépett, utóbb pedig megyei tisztviselő lett. 1848. mint közhonvéd lépett a magyar hadseregbe, de csakhamar tisztté nevezték ki, s 1849. Pest térparancsnoka lett. Az alkotmányos korszak beálltakor képviselőnek választották s egyike volt annak a 7 tagból álló töredéknek, mely a szélső baloldalt megalakította. Forrás: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/080/pc008034.html#8>

58 „Szmrecsányi, Jenő 1. Jenő, közigazgatási bírósági tanácselnök, szül. Darócon (Sáros) 1842. Középiskolai tanulmányait a bécsi Löwenburg-féle intézetben végezte, a jogot Eperjesen és Budán tanulta, 1863. a kerületi tábla hivatalnoka lett, 1864. ügyvédi vizsgálatot tett s ugyanazon évben a helytartótanácschoz gyakornokká nevezték ki. 1866. ismét Debrecenbe a kerületi táblához, majd a kassai törvényszékhez jegyzőnek, 1873. ugyanott bírónak nevezték ki. 1884. a budapesti királyi tábla pót-, utóbb rendes bírója lett. 1888. Sáros vármegye főispánjává, 1896. az országos közigazgatási bíróság tanácselnökévé nevezték ki.”
Forrás: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/097/pc009750.html#3>

59 „Kallós Lajos, jogtanár, szül. Borzován (Szatmár) 1819 máj. 15., megh. Debrecenben 1881 szept. 4.) Tanulmányait a sárospataki reform. főiskolában végezte, 1842. gróf Károlyi uradalmi ügyészségnél volt gyakorlaton, majd Pestre ment, s 1843. letette az ügyvédi, 1844. pedig a váltóügyvédi vizsgálatokat. Már 1846. belépett a magyar jogtudomány művelőinek díszes sorába, s kiadta az Alapelvek a magyar polgári jogban című jogtani kézikönyvét, melyet István főherceg nádornak ajánlott. A jeles munkát 1848. követte másik műve: Néhány lap az élet jogirataiból, melyet 1862. Debrecenben új cím alatt adott ki: Magyarországi főtörvényszéki ítéletek gyűjteménye. 1861. a sárospataki főiskola jogi tanszékére hivatott meg, s ott hirdette két éven át a magyar jog elveit, de 1852. kiadta az Osztrák polgári jog elveit is. 1853. a debreceni reform. főiskola jogtanári székére ment át, hol újra kiadta, bővebb átdolgozásban

úr s jogtanár fogadott, lelkes és magas becsű beszéddel, melynek vége „éljen a haza” volt. S az énekkar rá kezdé a Szózatot, mindnyájan felállva hallgatók s 12 órakor lett vége. Tartott majd 3 órát az esketési előzménnyel együtt. Amint új tanárok végeztük beszédünket, az esküdtek és két tanoda-tisztviselő jöttek hozzánk velünk [39.] kezét fogni; az elfogadó beszéd előtt meg a püspök és igazgatóval mi fogtunk kezét. Örültem hogy Révész Imre és Kain Albert úr is végig ott valának.

Lejövet a gyűlés teremben püspök úr indítványozá hogy a két beszéd ki-nyomassék s árért árultassék s a bejövendő összegke vesse meg az alapot Mélius emlékoszlopának, melynek méltó helye az emlékkert a templom s főtanoda közt. A jelen volt tanárok helyeselték. Most még jobban örülök hogy Méliust választám tárgyúl.

Delben ebéden a püspöknél valánk. Ő minket, én őt köszöntém fel. Az előbbi 2 éjen az izgatottság miatt nem igen tudtam aludni. Kissé fáradt vagyok s ezért az elő adást csak holnap után kezdendem meg, bár már tulajdonkép tegnap beálltak a leckék. Isten eddig megsegítél – segítél meg továbbra is! Óh bár levethetném az ó embert, s fel öltözhethném állandóan az újat. Még eddig a kezdet elég sikerült, lesz-e tovább áldás munkáimon? Éltem egyik legnevezetesebb napján túl vagyok már. Tolatunk elő. Vajjon hány évig vagy holnapig ad az Úr életet és erőt nekem? Vajjon ki s mikor lesz az az utód, ki oly hatások alatt álland egykor jövendőben, mint én most, de mikor én már nem érzek, nem dobogok, ok[?]a sírhant takarand? Árnyképet hagyhatok-e hátra pályámról – fényképet ily gyenge alapu ember hátra hagyhatni remélni sem igen merészel.

[40.]

1866. őszutó 11. Vasárnap.

Immár a leckeévet is megkezdém, csötörtökön délelőtt volt 11–12 ig az első órám az egyetemes egyháztörténelemből. Átmeneti év lévén ez, most több osztály hallgatja úgymint az elsőéves hitészek 34, másodéves hitészek 31, harmadéves jogászok 31 s így összesen 96, kivéve egy két római catholicust a jogászok közül. A tanterem a 9^{ik} számú, az úgy nevezett Török

---

A magyar polgári jog alapelveit. Tudományos érdemei felkölték a magyar akadémia figyelmét s 1863 jan.13. Lonovits József érsek ajánlatára, kivel folytonos levelezésben állott, levelező taggá választott. Székfoglalója A törvények tiszteletéről szökött.” Forrás: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/054/pc005466.html#8>

terme, hol a vegytani előadások tartatnak, a keleti oldalt a 2^{ik} emeleten. A nagy számmal együttlevők hatást gyakoroltak rám s beléptemmel éljennel fogadtak. Röviden üdvözlém őket, s a <ket> 3 osztály első kitűnőjével kezdet szoríték. Aztán előadám, hogy kinyomatoltatni vagyok kénytelen a történelmi előadást s írják fel neveiket, kik akarják bírni. Végre belekezdék az előadásba, mai órán az egyház fogalmát sem végezhetém be t. i. csötörtökön – folytattam péntek és szombat délben, ekkor a szerzők közül Neander⁶⁰ jellemzését végezém be. Csötörtök délután 5–6 ig légszesz világ⁶¹ mellett van hetenkint 4 órák a Hitnézetek (dogmák) történelme. E tant hallgatják ez átmeneti évben a 2^{od} éves hitészek és a 3^{ad} évesek, ez utóbbiak száma 31. Hasonlóképp jártam el az üdvözlésben s magyaráztam. E tan önállólag most kezd taníttatni főtanodánkban, ennél fogva tollba fogom mondani, az óra másik felén azt mit első felén elmagyarázék.

Ma a Nagytemplomban ígélte Révész Imre Mát 8/10 felett a capernaumi pogány százados hite felett: az ő hite [41.] mivolta és a megváltó csodálkozása okairól. Felemelkedett remek hatású mű, két helyen könyben úsztak szemem. Szép közönség jelen, köztök Patterson⁶² angol is zöldellő magyar szűrben. A tegnapi tanárkari gyűlésben határák el, hogy holnap lesz az esküdti vizsga, én délelőtt 10 órakor kérdezek az egyháztörténelemből. – Tegnap többek közt meglátogattam a betegen fekvő Ladányi Gedeon⁶³ tanár urat, kit Menyhárt tanár és neje ápolnak saját lakukon. A derék Schmettau⁶⁴ úr Londonból az Evangelical Christendom⁶⁵ három utósó havi számait megküldé nekem, köszönet érte. Készülődéseim miatt tantárgyaimon kívül alig foglalkozhatom ezúttal mással. A szeretetre méltó Kainné asszonyág még mindig rosszúl van, aggódás tárgya, naponkint meglátogatom. Bár felerősödnék. –

60 August Wilhelm Neander (1789-1850) zsidó származású német teológus.

61 Gázlámpa. A villanyvilágítás előtt a termeket mennyezetről lógó gázégők világították meg.

62 Arthur Patterson, *Patterson Artúr János* (London, 1835. június 7. – Budapest, 1899. szeptember 29.) bölcséleti doktor, egyetemi tanár, a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia kültagja.

63 Ladányi Gedeon (Hirip, Szatmár megye, 1824. május 24.– Kolozsvár, 1886. február 4.) magyar történész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

64 Herman Schmettau. Az Evangelical Alliance tiszteletbeli külügyi titkára volt. Lásd. „Transactions” *Evangelical Christendom*, (May 1, 1860), 284.

65 A brit evangélikalizmus egyik szócsöve volt ez a folyóirat, amelyet Balogh Ferenc rendszeresen megkapott külföldről.

1866 télélő 2. Vasárnap.

Múlthó 18^{án} voltam először mint már tanár a főtanodai imateremben. Dapsi László⁶⁶ végzett hitész ígért a szeretetről. – Szónoki ereje s megindító képessége majd semmi sincs, a mű maga jó, de komoly és nem eléggé illusztrált – túl elvont. (abstract). 23^{án} kaptam a jóságos Kainnétól egy gyönyörű thea-készletet magános egyén számára, tálcájával öt darab. „Célt ért... csak fiam előmenetelén tudok így örülni mint barátunkén” mondja a jó angyal. Aztán mentekezik, hogy bár előre megrendelte, csak most érkezett meg, s így beavatásomkor (e hó 6.) nem küldheté át. Meghatva fogadtam. [42.] Múlthó 21. esett le az első hó. – 27.-kén volt nálam látogatóban Illyés Lajos ki próba ígélésen volt Nádudvaron, a hat pályázó közül ő egy. Ez este Varga Józseffel valék a siterii ifjú lelkésszel.

Tudományomban csak lassan haladok előre. Mint hallom előadásom tet-szik az ifúságnak.

Múlthóban 188 forintot adtam ki, mi igen tetemes. Ruha félek, házbér okozza e nagy összeget.

Mai nap, Advent első vasárnapja. A Nagytemplomban valék, bizony nem nagy számmal valának, kivált az úri nő rend teljesen hiányzott. Nagy vallási közönyösség korszakában élünk. Révész Bálint emelkedetten s meghatólag ígért Ézs 64/1 felett. Fejtegeté igen helyesen, hogy nemzeti és társadalmi jó-létet, szabadságot hiába várunk, ha Krisztust fel nem élesztjük keblünkben, egyesek mint fejedelmek szíveben. Végül magasba fohászkodott fel, hogy szakítsa át az ég felhőit az Úr jöjjön le hozzánk. A keresztyén vallás nagy eszméit fejtegette az egészben. Mellettem ült Kaffka Károly⁶⁷ ifjú, ki nem rég lett reformátussá, családja bigott és ősi catholicus család volt e városban. Mint jogász tanult volt ez előtt főtanodánkban.

---

66 Kovács Ábrahám, 'Intellectual Treasures of Humankind': Religion, Society and László Dapsy's Translation of *On the Origin of Species* in *Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe*, ed. by Ábrahám Kovács co-edited by Béla Baráth (Budapest: L'Harmattan, 2009), 78-88. és Uő, 'Darwin első kapcsolata Debrecennel' in *Debreceni Szemle*, 15. évf. 3. szám, (2007), 393-403.

67 „Kaffka Károly (sz. Debrecen, 1845. márc 24.) tb. városi főjegyző, Amerikai párbajt vívott és vesztes lett. Ekkor vagyonát szétosztotta testvérei között és elment Törökországba, az akkori 1877/78-i orosz-török háborúba, ahol nyomtalanul eltűnt. Kaffka Károlynak és Rickl Teréziának az imakönyv szerint nyolc, a debreceni róm. kat. Szent Anna plébánia anyakönyve szerint viszont kilenc gyermeke közül az egyik volt.” Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_HAJB_DERI_1992_1993/?pg=183&layout=s

Az országgyűlés megnyílt, tegnap döntöttek Deák és Tisza indítványa közt: ez utóbbiét az érzelem, amazét a kombináló ész teszi ajánlatossá. A német még eddig nem engedett. Mi sem engedhetünk ám.

[43.]

1866 télélő 3. Hétfő

Névnapomra eljött reggel és délután minden (és így négy) osztályból két-két képviselő s itt nálam elmondák jó kívánatukat, meg köszöntem. És szokás szerint pihenést, lecke szünetet engedtem nekik s magamnak. Volt nálam Tekintetes Tóth Ferenc tanár is. – Tegnap írtam volt Balogh Lajosnak és Bihari Péternek⁶⁸ utrechti tanulónak. Voltam tegnap este ½ 5–6-ig nagy tiszteletű Révész Imre urnál. A lelkész értekezletet létre hozni, miket ő melegen tervel, alig ha lehet képes a lelkészek közönyössége miatt. – Olvassa az egész világ az országgyűlési beszédeket, kivált Horvát Boldizsáré tett nagy hatást: et quid tunc? az a nagy kérdés merül fel lelke előtt. Ha t. i. Ausztria szétmálik, a minek előbb utóbb be kell következni, mai világba egy ily quodlibet birodalom nem állhat soká, de meg a legnagyobb város csak nem lehet kívül Németországon.

1866 télélő 19. Szerda.

Hétfőn delben volt ez évben utósó tanelőadásom. E csonka szakban az egyháztörténelemben csak a szyrus gnosztikusokig érhettem; a hitnézetek történelmében meg csak az első korszakban az egyházzrőli tanig. Délután választása volt az ünnep követségeknak.

68 „Bihari Péter (Biharzsadány, 1840. febr. 5. – Budapest, 1888. nov. 28.) ref. tanár. Biharzsadányban kezdett tanulni. A gimnáziumot Nagyváradon, Békésen és Debrecenben, a teológiát az utóbbi helyen végezte. Miután itt köztanítói, majd 1865 ősztől seniori tisztelet is viselt, 1866 tavaszán külföldre indult s félévig Bécsben, az 1866–1867. tanévben Utrechttben, a következőben Párizsban foglalkozott bölcészeti tudományokkal. 1868-ban hazatérvén, előbb Szatmáron, 1873-tól Budapesten volt a ref. gimnázium tanára, ez utóbbi helyen egyszersmind a teol. akadémián is előadva a bölcészeti tantárgyakat, melyeknek 1885-ben ebben az intézetben rendes tanára lett. 1874 végén bölcészettudományi doktori, 1882-ben egyetemi m. tanári képesítést szerzett. – Művei nagyrésztben nem szorosan vett teol. tárgyúak, de közülük egyházi vonatkozásúak: Rövid nevelés- és oktatás. (Pest, 1872.) A philosophiai tudományok encyklopaediája. (Budapest, 1875.) Általános és hazai művelődéstörténet (2 k.). (Uo. 1884.) Iskolai és házi neveléstan. (Uo. 1885.) Bölcészettörténet (I. f.). (Uo. 1886.) Népiskolai oktatás. (Uo. 1886.) Az istenhit az újkori bölcseletben (P. E. I. L. 1886.) – Nagybátyja Dávid Gyulának.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 79.

Mai nap nevezetes. Megérkezett Párizsból Fisch zsinat-bizottsági elnöktől a szép felelet püspök úrhoz. Az ő kérésére magyarra tevém s írásba beadtam neki. Gyönyörű levél. Mélyen meghat végin: hogy szükölködő [44.] egyházaink számára 500 frankot gyűjtöttek s küldenek felszólítás nélkül. Röviden története is érintve van a francia szabad egyháznak. Buzgó hívő egyház ez! Óh mily hittelenség uralg nálunk, félek, hogy a kegyes levél némely pontja [...] émelet is gerjeszt némely rationalista embereinkbe, kivált azokban* kik esperest létökre nem tarták kegytelenségnek gyűlésen mondani, hogy nem hogy megülnék 3 századon ünnepét a debreceni zsinatnak, hol a Helvét Hitvallás bevétellett, hisz ezt szégyenlik már tanártársaim is, fájdalom! Nem tudván felemelkedni a történeti jelentőségre. Sőt megégetni szeretnék ama confessiót.

Örülök e szép feleletnek! Az egész zsinat előtt olvastatott az fel, s ennek rendeletére iratott a felelet. Így hát a valódi első összekötetés meg van Párizs és Debrecen autonom egyházai közt. Ime az én fáradozásom eddigelé kedvező, örül a derék püspök úr is. Még ez este írtam Fisch fiának, ki mult hoban választatott s avattatott be déli Francia ország kiseded egyházába Marsillargues-ba lelkésznek. Üdvözöltem őt s jót kívántam neki.

A székfoglaló beszédek kinyomva 2000 példányban, 718-at kiosztának a legatusok közt eladandóként. Bár jövedelmezne!

Politikailag megdöbbsentett a hír ma, hogy Horvátország kimondá: minden viszonyt telyesen és végleg megszakaszt hazánkkal.

[45.]

1866 télélő 25. Kedd. Karácson első napja.

Kemény hideg, de hó nincs. Fekete karácsony. Három ¼ kilencre reggel már alig hatolhatok be a Kistemplomba, kivált az ütközők beállva. A templom tele van. Valóban szép szám. Igélt Révész Imre Luk 2/10, 11. felett azon nagy örömről mit [...]Jézus ad és tára a gazdagoknak, a szegények és szenvedőknek és a bünösöknek. Kellő figyelem és hatás. Az urvacsora mellett a másik Révész (Bálint) tartta szózatot s legelobb is a polgár mester járult az Úr asztalhoz. Hogy tájékozást tegyek a számról, sokan maradván benn, megszámláltam több kézben öt öt perc alatt mennyi részesül az urvacsorában s igazolva levén a számítás, kimutathatom a részesülők számát is, a bor 3 kehelyben

* A *ban* olvashatatlan betűkből javítva.

osztatott. Férfiak járulása tartott 53 percig, felvette 732, nők 68 percig felvette: 920 nő, összesen 1652. Mindenesetre szép szám, s megható ily vallás-közönös világban. Vége lett teljesen az istentiszteletnek 1 óra 1 negyed 2-re. A Nagytemplomban fél egyre végződött s így ott kevesebben részesülhettek.

Délben püspök urhoz voltam híva, ott ebédeltek a helybeli ünnep követek is (legatus), rajtam kívül míg a két legifjabb tanár s a legidősb tanár Török.

A vasárnapi Hortobágyban⁶⁹ közöltetett Fisch levele. Mint hallom nagy hatást tett több felé, még női körben is mint hallám Kiss András⁷⁰ tanár ne-jétől.

Tegnap estét Kain ur családja körében töltém, az ő születési év fordulatát családilag üljök. Sajnos hogy fia beteges volt. – A héten és szünet alatt dolgozhattam tantárgyamon. –

[46.]

1866 télelő 30. Vasárnap.

Ünnep másod napján este Nagy Sándor angol nyelvtanárnál voltam, olvastuk Bowring⁷¹ általi angol fordításait a magyar költeményeknek. Este vendégek, nők jelenvén meg, és zene: táncolnom kellett s roppant meghültem. Ez volt Szerda este. <Kedd es> Csötörtök este újra vacsorára hivatam

69 Debrecen, helyi napilap 1861-1867.

70 „Kiss András (Panyola, 1808. május 1. (keresztelés) – Debrecen, 1878. január 28.) református gimnáziumi tanár. Kis András és Kontz Katalin fiaként született. Előbb Tasnádon, majd Máramaroszigeten főjegyző; 1852. júniustól a debreceni református gimnázium tanára volt; a klasszika-filológiát és a jogtudományok egy részét adta elő 1877. júliusig, amikor nyugalomba lépett, ezer forint nyugdíjat szavaztak meg számára; de mint az államvizsgálati bizottság tagja tovább is működött. Programmértekezése a debreceni református gimnázium Értesítőjében (1859. A görög szóképzéstan jelentősége.)” Forrás: Dóczi Imre, A debreceni ev. ref. főgymnasium Értesítője (1895). 265., Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1878. 5. sz., Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái* VI. kötet (*Kende-Kozocsa*). (Budapest: Hornyánszky. 1899), 254.

71 John Bowring (Exeter, 1792. október 17. – Claremont, Devon, Nagy-Britannia, 1872. november 23.) angol nyelvész, közgazdász, politikus, író és utazó. Az első angol nyelvű magyar versantológia (*Poetry of the Magyars*, 1830) összeállítója. Ő fordította angolra a *Translations from Alexander Petőfi, the Magyar Poet* című, 240 oldalas, szintén németből fordított könyvet, mely tartalmazza a János vitéz fordítását is.

Török tanár úrhoz. Itt* láttam először Kenessei Mari kisasszonyt, kit némely jó embereim ajánltak leendő nőül. Körülte forgolódtam: szép, szerény és komoly, e három pont hatott rám. Azóta sokat foglalkozom vele elmémrel és álmomban. Vajjon ő így-e?

Mai nap szobámat kell őriznem, orvos tiltja elhagyni azt, nagy köhögés, nátha, reketség és fejfájás gyötör, egészen tört és dolgozni kedvtelen vagyok. Mégis foglalkoznom kell franciára kellett fordítanom főtiszteletű superintendens úr egy levelét Fisch tiszteletes urhoz Párizsba, köszönet és utasítás<ér> megy benne mikép küldjék el az 500 frankot. – Sajnálattal írtam Pákh Albert⁷² Vasárnapi Ujság szerkesztőjéhez jelentvén neki, hogy nem dolgozhatván tovább lapja számára, hivatali készüléteim nagyon megszorítván, nehogy érdemtelenül kapjam, ne küldje többé a tiszteletpéldányokat.

1866. télélő 31. Hétfő

Év utósó napja. Meg értem Isten jó voltából ezt is... bár roncsolt testtel. Egész nap fogoly vagyok, ki nem mehetek hülésem miatt. Magamra hagyatottságomban is került két üdítő dolog. Tabajdi Lajos írt Edinburgból. Nem győzi dicsérni a derék skótokat, [47.] örömmel értém meg tőle, hogy Duncan tudor úr él. Kérdezősködött felőlem. Azonnal útnak indíték számára egy székfoglaló beszédet. A másik: Tar Sámuelné nagy néném Váradról írja többek közt, megköszönvén hogy neki küldtem volt példányt „Méliusra vonatkozó ... szék foglaló beszédet miután elolvastam, beköttetem és míg élek becses emlékebe meg tartom; a Melius emléke felállításához pedig ez uttal öt osztrák értékű forinttal járulok, csekély ugyan mit adhatok, de szívesen adom annyival inkább, mivel nem szégyellem megvallani hogy azon nagy reformatort a te előadásod után kezdem ismerni, azért rólam való megemlékezésedet még egyszer köszönöm stb.” Azonnal átküldtem az örvendetes hírt főtiszteletű úrhoz. –

Közeledik a szorgalom szak, este dolgoztam tanítmányul: az apostoli atyákat és hitvédeket.

Ez évi teljes kiadásom öszlete 798 ft. 45 kr. uj pénzben [betoldva: E lefolyt évben írtam 162 levelet.] (a közeli agio szerint 100 frank= 52 ft. 35 kr.)

* Az *IO*-ból (esetleg fordítva) javítva.

72 Pákh Albert (Rozsnyó, 1823. március 11. – Pest, 1867. február 10.) ügyvéd, az MTA levelező, valamint a Kisfaludy Társaság rendes tagja, a Vasárnapi Ujság alapítója és szerkesztője.

Vajjon mikint érem-meg a mához egy évet? Nem leszek-e nyomorék, vagy nyomorúlt? Óh Isten vezess engem a te utaidban csodálatosan mint eddig, add hogy elmúljék az én nyavalyám, visszaerősödjem amennyire lehet, hogy a te nevednek hűséges és igaz szolgája lehessenek. Adj a magyar hazára boldogabb esztendőt, az egyházra buzgóságot. [48.] „A Hon” című Jókai által szerkesztett politikai nagy napi lap 299^{ik} számában, azaz vasárnap december 30. közlé a Hortobágy után a párizsi hitrokonok Fisch által írott szép levelét. Én e példányt elküldém az „Archives de Christianis” szerkesztőjének.

1867. télhó 3. Csötörtök.

Ma kezdődnék az előadás, de még nem mehetek ki, betegségem folyvást tart. Érkezik Zagyva Imre külvárosi szegénydében lelkész és egyházkerületi pénztárnoktól hozzám levél: jelenti, hogy Párizsból az 500 frankot 259 ft. 50-ben megkapta.

1867. télhó 9. Szerda.

Ma délután mutatott be főtiszteletű úr a szép Kenessi Mari kisasszonynak és édesanyjának. Midőn elvitt mondá: vagy boldogság vagy boldogtalanságra viszem most önt. Én 4–7-ig a háznál maradtam. Vacsorára ott marasztottak. Kávé, kalács, meggy és birsalma cukorba főtt, bakar szőlő, cukros sütemény, ebből egy szemet vettem ki jelképül, volt az ozsona. – Beszélgettünk. Én távol és szembe ültem a háziason és egyszerűen, kék kötővel (nekem tetszett) öltözött kis asszonnyal. Szemöldöke szép kivált, arca sugárzó piros, de haja rendkívülig szépen és jól áll. Színházba e holnapban kezdtek járni (még gyászban van a család az apa veszte miatt mult aprilban halt meg az atya, ha jól emlékszem). Szívdolgokról nem beszélünk még de engedelmet kér[t]em máskor is eljönni. Fejlődik-e ki majd erős érzelem köztünk, az Isten tudja. Én az első lépést megtettem. Kívánom hogy legyen e jó lány boldog!

[49.]

Debrecen, 1867 télhó 22. Kedd.

Csányi Dániel,⁷³ főtanodai tanár a matematikai szakban, meghalt 48^{ik} évében tegnap előtt. Temetése ma volt. Hatvan utca 1562. számú házához

73 Csányi Dániel (Nagybánya, 1820. január 20. – Debrecen, 1867. január 20.) matematikus, vízépítő mérnök, főiskolai tanár. Csányi József református lelkész fia volt. Középkoláit a máramarosszigeti algimnáziumban és a debreceni főiskolában, a jogot Kassán végezte, majd

sokaslán[k] le: koporsoja mellett két árva leánykája állt. Az énekkar szép zengése után én és még öten tanárok emelők karjainkon az érc koporsót s így vittük a közel levő Nagytemplomba. Itt a fényes közönség előtt jelen volt többek közt az egész tanár kar, püspök, Tóth Mihály karcagi esperest, Csákó helybeli római katolikus pap stb. Szónok Révész Imre. Aligha hallottam s hallottuk őt valaha áthatottabban beszélni, érezte mindenik ki súlyát és erejét mit kiharsogott, maga a beszéd leírhatlan hatást tett, én elvoltam ragadtatva sőt átszellemülve mintegy, mert valóban a szellemek lengését idézte ránk fel. Miután a tanár a forradalomban mint hadmérnöki törzstiszt híven szolgálta a hazát, forradalom után meg másfélévig is alig taníthatott az osztrák kormány fogva hurcolta el mint politikai vétkeest s öt évig tartá zárva, csak 1861 körül nyerte vissza tanári állomását; volt ekkor országgyűlési képviselő is. Utósó felé szemei meggyengültek, a börtön óta „bánat rágta életfájának gyökerét”. –Alap ige Daniel proféta utósó része és utósó verse volt: két fő tárgyat vett fel szónok: valódi nyugalom csak a sírban van. Mire tanítanak a koporsók... stb. 2. féle a szellem nem nyúgszik, folyvást munkál a Iskárióteseké <Epim...> Leonidásoké úgy mint a Judásoké [50.] és Ephialteseké; a Hunyadiak, Zrínyiek, Rákócziak szelleme bizonyára máig is él és munkál: még inkább a Páloké.,s magáé az Úré, ki mind végig velünk van s hol nincs az Úr szelleme: evangéliumok és tökélyesített dogmák dacára is, csak férges koporsó mely hullával telt, az egyház. Az ablakából hazája vidéke felé tekintő Danielnél megható rajzát adá az elvekért foglykodóknak, zsarnokok áldozatainak. Nem nyugszik a lelki ember. Él az igaz bíró, ki egykoron túl a síron mulhatlanul igazságot szolgáltatand. Mindezeket s egyéb szép, tanító eszméket találólag és mégis finoman s inkább csak a hallgatók által <vitéz> alkalmaztatta az elhunyt áldozatra. A hunyó nap egy izben szemükre sütött, s ő álltában, mintegy megvilágosított oszlop került felegyik legemelkedettebb pontján beszédének. Sok szemben köny csillogott fel. Érezte az ember a szellemek suhogását a lelkekben. Kivált mikor Ezékiel mezőn heverő csontjainak meglevenedését rajzoló s kifejté ezek értelmét és

---

a bécsi polytechnikumra ment, ahol különösen a vízépítészetet tanulta. 1850 végén a debreceni főiskola fizika tanszékére hívták meg. 1851. december 19-én a szabadságharcban való részvételéért elfogták és másfélévi vallató fogság után 12 évi fogságra ítélték, és csaknem hat évig volt fogva, míg 1857. május 14-én kiszabadult. Előbb a debreceni István-gőzmalomnál, majd a kereskedelmi kamaránál nyert alkalmazást. Az 1861. évi országgyűlésre képviselőnek választották. A feloszlítás után újra elfoglalta a debreceni kollégiumban a számára újonnan állított felsőbb mértani és csillagászati tanszékét. A Magyar Tudományos Akadémia 1863. január 13-án választotta levelező tagjai sorába.

Daniel nagy álmoképeit bontogatá. Az elbúcsúztatás volt a:) neje, gyermekeitől és rokonaitól. b:) tisztársaitól és c:) a hazától. Tanítványainak lobogó szövétnek<ei> égő sorai közt, tanárok és esküdt diákok karján szállítottott a Cegléd utcai sírkertbe s a sír mellett lobogó szövétnek tűzhalomról felgömbölygő fekete füst gomoly: a mély bánat jelképes megtestesítője volt, közé vegyülvén a két árva erős sikoltó sírása és zokogása. – Este 5-kor értem vissza s elgondolám: mikor fogják rám is hallgatóim így ontani a fagyos röögöket?

[51.]

1867 télutó 2.<Kedd> Szombat

Múlt havi kiadásaim özlete *115 forint* osztrák értékben: részletezve: Ruházat 40 ft. 75 krajcár; koszt 25 ft., adakozás segélés 23 ft. 30 kr.; könyvekre 9 ft. 35 kr.; szolgálat 8 ft. 75 kr.; gyertya 2 ft. 80 kr.; orvosság 2 ft. 76 kr. Posta 2 ft. 35 kr.; borbély 1 ft. 30 kr.; szivar 70 kr. Mult évben mostak rám 928 darab ruhát; mosóné évi bére 24 ft. –

Nagy lelketlenség!: sok vita után a debreceni egyház megtagadta a Helvét Hitvallás Debrecenben lett bevételésének 300 évi fordulatára emlékünnepet ülni. A püspök mindenütt leszavaztatott. A tanárkar is hideg. Imre Sándor⁷⁴ és én ketten volnánk csak mellette.

1867. télutó 6. Szerda

Váradai ismerősöm egykori tanuló társam: S. J. megérkezett hozzám... beteg... ápolásra van szüksége.

74 „Imre Sándor id. (Hegyközpályi, 1820. aug. 6. – Hódmezővásárhely, 1900. dec. 21.) ref. vallású egyetemi tanár, az előbbinek nagyatyja. Tanult Nagyváradon (1831-től) és Debrecenben (1834-től). A teológia végeztével 1840-ben akadémikus rektornak ment Biharkezesre, 1843-ban pedig gimn. tanárnak Hódmezővásárhelyre, hol miután 1847-től káplán volt közben Gyomán, 1849-ben gimn. igazgató lett. Innen 1860-ban Debrecenbe hívták a kollégium tanárául, 1872-ben pedig Kolozsvárra neveztetett ki egyetemi tanárnak a magyar nyelvészet és irodalom tanszékére. 1886 tavaszán nyugalomba vonult s Hódmezővásárhelyre költözött. – A Magyar Tud. Akadémiának 1858-ban levelező, 1879-ben rendes tagja lett s a Kisfaluud-társaságnak is tagja volt 1878-tól. A kolozsvári egyetem 1873-ban bölcsészeti díszdoktorrá tette.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 275. Lásd még: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, V.kötet (Budapest, Hornyánszky, 1897) 92-93.

Ma estét Kallós Kálmán⁷⁵ rajztanárnál töltöttem, nejetől hallám meg a hírt, hogy a leány kihez mult hóban bevezettettem: már akkor másnak volt ígérve s így későn mutattak be. Többé e házhoz s leányhoz sem megyek, sőt ha tudom előre, soha sem is léptem volna be a küszöbön, így nem keveredtem volna hírbe, mi nem valósulta miatt nekem nem tetszik. –

[52.]

1867 télutó 19. Kedd.

Tegnap kezdődtek közönségesen a szigorlatok, én ugyan már egy héttel előbb elkezdém, óránkéntilletőleg két három negyeddal megnyujtott óránként 6 egyént kérdezve ki. Ma este 5–6 ig a hitnézetek történelme órájára bejött a küldöttség – püspök és helybeli világi gondnok, Kovács Lajos – s egész órán feleltek az ifjak: kérdezvén én a hagyomány<t>, ihletés<t>, Szentháromság, istenkép, keresztség, urvacSORA, és eschatologia-ról szóló cikkeket. –

Óra után siettem a tanárok olvasóteremébe. Számosan valának már itt, hírlap nem is jutott az ember kezébe: míg várván a rám kerülést: felveszem a bécsi protestans német egyházi hetilapot (Evangelische Sontagsbote) a február 17. iki számát, s mit látok?: székfoglaló beszédem Mélius hatásáról egész terje[de]lembe közölve benne, a bécsi Protestáns Theologiai Intézet reformatusok részérőli hittanára csillag alatt vezetvén azt be. Így hát a német irodalom olvasói is bővebb értesülést vesznek Kollégiumunkról és nagyreformatorunkról. Megvallom jó hatást tett rám ennek látása. – Böhl⁷⁶ bécsi tanár a magyar helvét hitvallású egyház iránt jó akaratát s indulatát már a Helvetica Confessio tavalyi emlék-kiadásában megmutatta, most ujlag. Ő orthodox, s én becsülöm. Sivár vallástalanság és hitetlenség kapván nálunk lábra, vissza kell térnünk a bibliai alaphoz a szélső rationalismustól.

---

75 Kallós Kálmán, (1820 k. - 1877,) Arad. Festő, rajzoló. Debrecenben, majd Aradon rajztanárként működött. Képes folyóiratok számára készített illusztrációkat az 1850-60-as években. Lásd még: Tamusné Molnár Viktória, *A Református Kollégium szerepe a debreceni képzőművészet és rajztanítás kialakulásában és folyamatóában (a kezdetektől 1945-ig)*. Apáczai Napok (2007. NYME ATFK, Győr.), CD-kiadvány

76 Eduárd Böhl (1836-1903) a 19. század második felének tudós teológusa 1864-től 1899-ig volt a bécsi Protestáns Teológiai Fakultás református dogmatikai tanszékének professzora. Juhász Zoltán, „Eduard Böhl (1836–1903) bécsi dogmatikus eszkatológiai gondolkodása”, *Reforátus Szemle* 113.3. (2020), 242-265.

[53.] Edinburghból is megküldtek ily című népies havi folyóirat „The Free Church of Scotland Monthly Record” februári számát, melyben közölve van az én mult év június 4. írt levelem, melyet Moody tiszteletes úrhoz intéztem volt, megköszönvén benne a jó skótok irántam tanusított bőkezűségét. Egyszersmind kérvén hogy a magyar ösztöndíj ránk továbbra is terjesztessék ki mert az áldásos eredményű leend.

Ma este érkeztek meg az örömhírek: nemes elégtétel érzete ünnepies hangulatba helyezé kedélyünket: tegnapi országgyűlés nagyszerű üléséről: a királyi leirat visszaállítja végre valahára a magyar alkotmányt, s Andrassy Gyula gróf miniszterelnökké nevez<...>tetését adja tudtúl. Lehetlen magyar embernek a 17 évi szenvedésteli kitarás után fel nem dobogtatni, szívét e hír hallatára. Él magyar áll Buda még. Batthyány Lajos utóda 17 év után újra kinevezve. Uj korszaka nyílik meg hazánknak. Légy áldva Isten, nemzetek Édes atyja! 17 év óta imádkozom estinkint: allítsd vissza hazám szabadságát és függetlenségét: – s íme meghallgatva lett az. Adja Isten a szép kezdethez szép folytatást, és szép véget. –

Az estét a jó Kain úr családjánál töltém. Az öröm nem szereti a magánosságot. Felolvastuk ott Tompa Új Simeon versét is. Most már az aggastyán is érzi az uj időt, ama nagy napot elérkezettnek, mikor a szabad alkotmány hajnala feltündökölt.

[54.]

1867 télutó 24. Vasárnap.

Háromszázados ünnepe azon debreceni zsinatnak melyben a 2. Helvét Hitvallás aláíratott itt. Miután az egyházkerület a nagyobb mérvű ünnepet el nem rendelte; miután a debreceni egyház-tanács szinte nem akart mint egyház holmi hamis okoknál fogva nagyobb mérvű ünnepet rendezni, miután a lelkes püspök indítványa mind két helyen a kegyeletlenség kőszikláján összezúzatott: csak egyszerű iskolai ünnepélyből tartatott meg a mai nap. Pusztá hírlapi tudatás figyeltette csak a nagy közönséget, presbyterium és város tanács ám külön meghívattván: delelőtt feltizenegyre oly számmal gyűlt fel a nép, hogy az imaterem nem vala képes magába foglalni a részvenni akarókat: ez fényesen mutatja hogy nem lett volna hideg a város népe amaz ősi fényes egyházi tény emléke iránt, ha a lelketlen idevaló kornok-testület be nem zárja a kegyelet templomának ajtaját. A püspök mintegy búoszlop ősz fürteivel megjelent, fájdalmasságát, hogy a nap méltólag, úgy amint ő <meg nem> akarta, meg nem ünnepeltethetett, az ő némasága írta le. Jelen volt a polgárnagy, a kornok [?] testület több tagja, a két Révész lelkészek

hiányoztak, mint fő fő ellenzők s bizonyosan legfőbb okok, miért egy szép nap kiesett e város és egyház történetéből. Tanári-kar, ifjuság jelen voltak nők is. Egyszerű ének után (énekkar vezetett) a gyakorlati lelkészet tanára nagytiszteletű Tóth Mihály úr mondott, illetőleg olvasott az alsó szószékből egy beszédet [55.] három cikkből állott a:)* A Helvét Hitvallás története külföldön (csak ám a keletkezést adá szárazon) b:) története hazánkban (meglehető száraz e rész is) c:) a hitvallás elméleti és gyakorlati érvénye a 19. században. (Ma már elvetendő: ide megy ki a vége.) Ugy látszik a haladás bálványának mi már ma kegyeletet, történetet, hitet, mindent feláldozunk. S vajjon mi ama haladás? Szónok alig mondaná meg. Haladás az ujkor szerint lerombolása a hitnek, a hit tekintélyének, korlátlan szabadság a nem hívésre, a végtelenül sok sze[...]ható egyéni hithez való szét törése a hit égi tükrének. Engem teljesen hidegen hagyott a beszéd, mint tudom mast is. Szónoknak nincs elég történeti érzéke megeleveníteni a múltat s gyulasztani a jelent. Isten áld meg a magyart és Szózat nemzeti dalok zengedezése után némán oszlottunk szét. Egy levezetéstelen és befejezéstelen, fejetlen-lábatlan ünnep volt. Hisz egy bevezető szózat, vagy ima elmondása: bálványzás lett volna az anti-orthodoxok előtt. – Legyetek őseink áldottak! Az isteni eszme titeket még érdekelt: mi saját eszünket túlbecsüljük a kijelentés felett. –

Tegnap este kivilágítva volt a város az alkotmány helyreállítása öröme, nép hullámozott. De nagy kedv nem volt észrevehető. Ma este voltam a Kain családdal részemről először a városi új színházba. Adták a Tékozlót, teli színház, s a díszlet oly remek, hogy a világ első színházába is beleillik. Erkölcsi tartalma a műnek, kivált a hűség erénye könnyeket csalt szemembe.

[56.]

1867 télutó 26. Kedd.

Böhl⁷⁷ bécsi református tanár még a mult héten írt volt levelet s vettem. Írja hogy megkapta székfoglaló beszédem, küldi német fordítását az által[a] szerkesztett egyházi lapba, jellemzi a beszéd rá való hatását, örül hogy Melius felől több értesítésre juthatott e beszédből; írja hogy ő is foglalkozik a magyar protestáns egyháztörténelemmel. Felszólít hogy szívesen veendi

---

* 1.) A felsorolás további jelölése szerint javítottuk.

⁷⁷ Eduárd Böhl (1836-1903) a 19. század második felének tudós teológusa 1864-től 1899-ig volt a bécsi Protestáns Teológiai Fakultás református dogmatikai tanszékének professzora. Juhász Zoltán, *Eduard Böhl (1836–1903) bécsi dogmatikus eszkatológiai gondolkodása, Református Szemle* 113.3. (2020), 242-265.

ha lapja számára munkákat küldök be, s írom francia vagy angolul ő érti e nyelveket s átfordíthatja azokat.

Ez az első levél mit tőle vettem. Most már világos előttem miképp jelent meg <előtte> német fordításban művecském. Örülök főképp azért ennek hogy Melius és hazai egyházi ügyünk ismeretét a tudós Németországba is át viszi. Ma küldtem el franciául – mint ő írt – a feleletet, röviden érintvén a vasárnapi „iskolai-ünnepet” is. Ezért halasztám feleletem ennyire, hogy írhaszak az ünnepélyről. A lapjába való levelezői tisztről lemondtam, de vele levelezésben lenni ohajtok, becsülöm e fejet mert első a németek kivált a bécsiek között ki jó akarattal néz ránk és szól rólunk; lapját oly közegnek veszem, mely rólunk is szóland, s a német sajtóban mintegy minket is illetőleg egyházunk ügyét szerepelteti. Szükséges, hogy rólunk is halljon immár valamit a szomszéd világ, hisz a vallásos sajtó beszél Abessiniáról, Jóreménység fokról stb... csak rólunk ne szóljon semmit? Nem tudom jó hatást teend-e levelem nála.

A fordítás jeles, nem tudom ki végezte. Egy Rácز Károly⁷⁸ nevű innen való hitész van jelenleg Bécsben tanulni.

[57.]

1867 nyárhó 22. Hétfő. Debrecen.

A tanév bevégezve, délelőtt 9–1 ig volt a közvizsga az egyház egyetemes és hazai történelméből s a hitnézetek történelméből. Isten megsegített erre is. Hála érte. Nem tudtam tovább menni ⁷^{ik} Gergelynél, a magyar protestáns történelemből meg a bécsi békénél. Hallgatóim száma 3 hit: 22; 2 hit: 28; 1 hit: 33; 3 jog: 18, összesen 101. – Jelen volt a közvizsgán püspök, Benedek, Tóth, Nagy esperestek, Révész Bálint és Nagy I[...]. [Iván?] debreceni papok, hittanár egy sem volt, talán a mai tanári gyűlés miatt. A Hitnézetek történelme alatt jött bé az én jóltevőm Kain ur is, fiával... s többen. Különös,

78 Rácз Károly (Sarkad, 1842. júl. 29. – Szapáryfalva, 1925. márc.) református lelkész. Sarkadon kezdte tanulását. Ezt 1855 tavaszától Békésen, 1857 ősztől Debrecenben folytatta, hol 1866-ra végezte a jogot és teológiát. Miután egy évig a bécsi protestáns teológiai fakultásnak volt hallgatója, 1867 őszen sarkadi káplántanító, 1868 tavaszán debreceni káplán, 1869-ben albrechtsdorfi lelkész-tanító lett. Innen 1872 nyarán visszament Debrecenbe kollégiumi segédkönyvtárnoknak, majd 1873 elejétől lelkész volt Bánfalván, 1874 ősztől Ménesgyorokon, 1884-től Szapáryfalván. – Szerkesztette 1884-től 1915-ig a „Szabad Egyház,-at, melyben igen sok dolgozata jelent meg, de máshova is írt. Csohány János, ‘Rácз Károly (1842-1925) Lelkipásztor élete és munkássága’ in *Vallási Néprajz* (Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 1987), 156-177.

hogy a legtöbb tantárgyból az egyetemes történetből nem is kérdeztek, az új, a hitnézetek, járta csak. Ugy látszik unalmas vala nekik hallgatni a nézetek halmazát. Tekintetbe kellett volna venniök, hogy 254 és 730 év közötti időkből való dolgokról vala szó s a mai felfogás már egészen más. Ami a feleleteket illeti, meglehetősek valának. A hallgatók legalább megelégedésüket nyilvánították.

Szombat este az első éves hitészek társas estélyt rendeztek, s a két ifju tanárt meghívták. Igen jól találtam magam köztök, ajkamról folyt a beszéd. A fal tanítvány és tanár közt leomlott ott. – Kíváncsú voltam az estélyen szavaltatok is adattak elő. A Marseillet énekelve franciául, kísérték ki bennünket elválásukkor. [58.] Délután hozzám jött Gulyás L.⁷⁹ és Debreczeni Gy. két immár végzett hitész meghí búcsúestélyükre. Húzómosb ideig beszéltem velük épen a hittudomány körén. Este Tóth S. tisztársammal velük töltém az estét bizony éjfélig. Gulyás, Debreczeni és többen felköszöntöttek, mi viszonzottuk. Vidám élcelés, tanulói pályájok multjából merített adómák fűszere, stb. közt folyt le az est.

1867 nyárutó 2. Péntek.

E hó 1^{en} hajnalban fogadott szekeren indultunk öten (Tóth Sámuel tanártársam, Bihari Péter, Szűcs Gábor, Kerégyártó Sándor) falura, reggeli hétre már Szováton Veres lelkész úrnál voltunk, reggelizés után hajtattunk *Földesre*, hol lakadalmát tartá Boros Lajos, hittant itt végzett s első lelkészi képességi vizsgát letett ismerősünk. Jól múltattunk. Estét azonban Szováton töltök. A jó lelkész szép dolgokat beszélt a szováti reformatus nép egyházias hajlamairól és magatartásáról. Örömmel hallám e részleteket. Imre Gusztáv tanító név napjára hivatottunk meg, hol éjfélig maradék. Szép kör volt együtt. A helybeli orvos Magyarai nevű, angolul beszélt velem. Jelen volt a bíró is, tanítói kör is. A felköszöntés a tanítói karra nagy hatást tett. Társaim táncoltak. A hálást Szalai rectornál tevém meg, kit mint diákot ismerék még. – Szívesen fogadott.

79 „Gulyás Lajos (Szentés, 1843. feburár 26. – Kisújszállás, 1904. február 3) A HÖT, azaz a Hittanszaki Önképző Társulat, amelyet Balogh Ferenc hozott lépre a skóciai példáktól inspirálva, egyik oszlopos tagja. Gulyás Lajos (Szentés, 1843. febr. 26. – Kisújszállás, 1904. febr. 3.) református lelkész. Szentesen kezdte tanulását, mit aztán 1856-tól Szarvason, 1861-től Debrecenben folytatott. Itt 1867-től különféle iskolai hivatalokkal, majd 1870 augusztusától 1871 januárjáig a seniorsággal végezte iskolai pályáját. Ekkor segédlelkész lett ugyanott, 1873 áprilisában lelkész Nagybányán, honnan 1886 szeptemberében Kisújszállásra választották meg.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 226.

Augusztus 2. Bejöttünk Debrecenbe.⁸⁰ Esős idő, de azért a mai ünnepély végbement..] Az emlékkertbe felállított 18 év előtti csatában elhúllt honvédek kő emléke egy síró és sebzett orosz lány. A Kollégium nagy díszbe öltözött. Ablakai nők páholyaivá váltak és lobogokkal kítve. –

[59.] A szónok Kerekes I. városi fő jegyző esernyő alatt olvasá fel beszédét. A honvédség nagy kört alkotott egy a csatából megőrzött lobogó alatt. Gáspár tábornok volt a főtiszt. A szónoklat azon célzása: áruló dönté meg a csata kimenetelét egy morajos visszhangot költe: „vessen” kiáltás hullám módon terült szét az ajkakon. Szinte megrebbent az ember e népítélet felett. – Részletekről nem írok, az Alföldi Hírlap hozandja. –

Sok ismerőssel találkozám: köztök: Tóth József bihari lelkész, Tárczi Sándor Váncsodról, és Gáspár Gusztáv egykor Váradon tanuló társam. Ünnepély után tisztelgő látogatásom tettem Gáspár tábornok családjánál.

Este a Nagyerdőn volt dísz-lakoma. Szónoklat hullámzott. Vesselési beszédében a Kossuth neve kiejtésére percekig meg szünni nem akaró éljenzés tört ki. –

1867 nyárutó 13. Kedd.

(Papszentelés) Az én kedves barátom Joó István,⁸¹ szatmár-németii lelkész beérkezett mult héten csötörtök este hozzám, s ma reggeli 8 óraig volt nálam. Jöttek többen is ösmerősök, Veres Lajos, Osvát, Balogh István, Szeremlei Samu,⁸² Szegedi Károly, stb. Sok töprenkedés volt ki leend a 35 szen-

80 Az 1849. augusztus 2-i debreceni csata emlékünnepe.

81 „Joó István (1836-1898) Református egyházkerületi középiskolai felügyelő.” Zoványi, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 284.

82 „Szeremlei (Császár) Sámuel (Gelej, 1837. szept. 4. – Hódmezővásárhely, 1924. nov. 20.) református lelkész. A gimnáziumot Miskolcon, a teológiát Debrecenben 1858-ban végezte, amikor rektor lett Hajdúböszörményben. 1861-től Makón, 1864-től Hódmezővásárhelyen káplánkodott, ahonnan 1866 október elején hosszabb külföldi utazásra indult. Ebből az év végén hazatérve, folytatta kápláni működését, míg 1867 májusában lelkészi állást foglalt el Bihardiőszegen. Majd 1871-ben Hódmezővásárhelyre ment lelkésznek. – Mint a szabadelvű teológia híve, tevékeny részt vett a Magyarországi Prot. Egylet alapításában, melynek egyik legbuzgóbb választmányi tagja volt mindvégig. Ugyancsak választmányi tagjai közé sorozta kezdetűl fogva a Magyar Prot. Irodalmi Társaság is. 1879-től 1889-ig főjegyzői tiszttel viselt a békés-bánati egyházmegyében, mely tagjául választotta az első budapesti zsinatnak. A tiszántúli egyházkerületnek 1883-tól sokáig tanácsbírája, 1890-től 1894-ig középiskolai felügyelője, az egyetemes konventnek egy ideig pót-, 1896-tól 1900-ig pedig rendes tagja volt. A Magyar Tud. Akadémia 1908-ban levelező taggá, a debreceni egyetem 1917-ben teol. díszdoktorrá tette. Nagyszabású írói munkássága számos becses művel gyarapította különösen a történeti és egyházi irodalmat, ezt is főleg a magyar prot. egyháztörténet terén. Cikkeit

telendő közül a szónok, a választás Tóth Samu tanártársamra esett, de ő nem vállalta, így aztán Joó Istvánra esett az. Ének próbák után, rendkívüli-
leg vasárnap délelőtt 9 órakor ment véghez az avatás. Balogh Péter püspök
kezét a szónokra, a legidősb esperest Benedek meg én rám és Szeremlei Sa-
mura veték kezeiket; így <egyik> kik [...]tanulótársak <... kik> is egymás
mellé kerültün. [60.] Eszerint én is lelkész vagyok. Isten adja, kérem, hogy
esküm, fogadásom szerint élhessek! – Délben lefényképeztettük magunkat
egy tömbben; aztán a Nagyerdőn társas ebédre gyülekezénk, folyt a felkö-
szöntés és mulatság, este felé 5 óraig. Tegnap egyházkerületi gyűlésen azon
500 frank sorsáról volt szó, melyet Fisch küldött volt Párizsból [itt nincs
vessző a kéziratban] s melyet most Török superintendens visszakér, én is
szóltam némi felvilágosító szót a gyűlés előtt.

1867 nyárutó 21. Szerda.

Tegnap Szent István király napján erős hetivásár, mi mutatja, hogy a pro-
testans népség katolikus ünnepül nem üli és nem kényszerítették rá most már
a vallás-egyenlőség miatt. Bakóczy Janos mikepércsi ujonnan választott refor-
mátus lelkész, ki utánam következett volt kornagyul (senior) a főtanodában,
kikért faluzni magához Tóth Samu tisztársammal együtt. Ott időzünk tegnap,
ebédre a jegyző Lukács urnál valánk. Délután és estét a papnál töltök. Csinos
uj, cserép alá tett épületekkel találkozunk itt. A templom is most meszeltetik,
festetik és javíttatik, ez idő alatt a vasárnap reggeli imály a paplak udvarán tar-
tatik fák árnyában. Láttam egy szakadozott oklevelet a papi irattárban Beth-
len Gábortól. 1744^{iki} kannácskát... stb. Reggel a templomot és toronyt nézém
meg s roppant hőségben délelőtt fél tíz órára hazaérkezém szerencsésen.

Este 6–11 óraig kün valék a Vénkertben nagytiszteletű Révész Bálint es-
perest ur szép szőlőkertében. Ott vacsoráltunk a diófák alatt családja köré-
ben. Vendégül Balkányi Szabó Lajos volt ott jelenleg városi tanácsos. Danol-
tunk s kissé nyelvészkedtünk.

[61.]

1867 nyárutó 25. Vasárnap.

Három este péntekitől kezdve mindig Kain orvos úrnál valék vacsorán,
változatos képek. Megismerkedtem itt Langer nevű orvossal, ki 1849 óta

---

és értekezéseit igen nagy számmal közölték a legtekintélyesebb egyházi lapok és folyóiratok.”
Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 598-599.

Amerikában van, valóságos yankee-vá lett, szép elvek és eszmék hordozója, de a haza édes szózatja és érzelme nem oly bővülő rá mint mi reánk. Különbözik örömmel társalgok vele, tegnap vele az erdőre, gőzmalom-kertbe kocsizék ki, aztan a főtanodát, könyvtárát stb. nézők meg. – Megismerkedtem Timkó Józseffel Kassáról, végzett jogtanuló, Kain Dávid kassai orvos Elek nevű fiának nevelője. Erős magyar szellemű, határozott férfias jellem – s tesz nekem, örülök, hogy megismerhettem. Tanítványával időz itt egy hétig a fiú apja testvérénél. Magamra gondolok, így időztem 1859 június 4 körül én is Béla tanítványommal egy hétig Kassán Kain Albert testvérénél Dávidnál. – A jó Kainné asszony (Róza) fiát Bélát várja most, ki Rimaszombatra a természetvizsgálók gyűlésére vonult el s egyúttal Szepesben kirándulásokat tesz. – Vajjon van-e ilyen finom, jóságos asszony a világon, van-e ily gyengéd lélek. Az én tisztelem – szeretetem határtalan iránta. – Timkótól „A Kelet népe” című könyvet kaptam emlékül.

1867 őszelő 3. Kedd.

(Miklovicz. Róza este) Még tegnap perzselő meleg, ma már erős szél, hideg s a homokot szórja fújja szemeinkbe a szárnyra kelt fuvalom. Miklovicz B. barátom ott időzik, délután tegnap 5 órakor [62.] nagytiszteletű Révész Imre ur vendégei valánk Tóth Samu, Kis Pál, (segédlelkész a püspöknél) Miklovicz és én, két kocsin randultunk ki Hatvan utcai szőlőskertjébe, ez dombon fekszik, jó kilátás, van kut, fürdő stb. benne és napóra. Savanyu vizes bor, paprikas szalonna és szalámi mellett megettünk egy puha cipót... vidám beszélgetés közt. Estére 7 után már visszajöttünk a városba s nála vacsoráltunk. 10 óra után bevonultunk öten a könyves szobába egy kancsó borral s folyt a társalgás. A kuruc világból kivált a kecske és égi láng legendáról, Kálvinról és nagyságáról, Robertsonról,⁸³ <Ehes,> Spurgeonról⁸⁴ – eredetiben* mutatta a köteteket és előszavaiból jellemző sorokat olvasott –,

83 Robertson, Frederick William (1816-1853): Édesapja katona volt, a katonaság szelleme jellemét is meghatározta. Erre a pályára készült, végül mégis a lelkészi hivatást választotta, 1840-ben szentelték fel. Legjelentősebb szolgálati helye, ahol prédikációi által vált ismertté, a brightoni Holy Trinity Church.

84 Spurgeon, Charles Haddon (1834-1892) baptista lelkipásztor. A 19. század egyik legnagyobb igehirdetője. 1854-től, mint a londoni New Park Street Baptist Church lelkipásztora óriási gyülekezeteket plántált. 1861-től 1891-ig a 6000 tagot számláló Metropolitan Tabernacle-ben prédikált. 1855-től gyakran ellátogatott Skóciába. Igihirdetései, melyeket skót gael nyelvre is lefordítottak, nagy népszerűségnek örvendtek Skóciában. BEBBINGTON, D. W.: Spurgeon, Charles Haddon, in: Cameron, N. M. de S. (ed.): *Dictionary of Scottish Church History & Theology*, 790.

tudomány, munka, stb. Folyt a szó oly lelkesedéssel, hogy éjfél után 3 órakor is alig bocsátott el magától. Erős lélek ő, von minket mint nap a sötét bolygókat. Mikloviczom ma este utra indult.

Este a jó Kainné tekintetes asszony neve napja estéje (Róza) volt. Különös véletlen, reggel egy tábori székre leül, összetörik alatta, fejtést kap, s folyvást jéggel borogatják, ez eseten sajnálkozva, elváláskor kívántam a földi angyalnak „érjen több Róza-napokat, legyen és maradjon »boldog asszony« és boldog anya, sem ő minket, sem mi őt szeretni ne<m> szünjünk meg.” Ott volt Bihari⁸⁵ is, ki Utrechtbe menendő, elbucsuztam tőle is. Este 9 kor már én asztalom mellett ülök s egy német nyelvű „Őszövetség történelmet” fordítgatok.

1867 őszelő 10. ** <Szerda> Kedd, Eperjes.

(Kétszakos ünnep-)re jöttem el negyed magammal én csak magam költéségén, a két igazgató hivatalosan [63.] küldve. Vasárnapot (szeptember 8.) Kassán töltém, délelőtt a református templomban valék istentiszteleten. Segédlelkész ígért „a nyugalom belülről keresendő” eszme felett. Alig valánk összesen 60-an. Azonnal érkeztem a lutherán már sokkal csinosabb templomba, az igély végét (magyarúl ment) itt is hallám. A délutánt nagy tanúsággal az idős református lelkész Ferenczy⁸⁶ úrnál töltém. Elbeszélé a református torony tetején lévő kakas (1589-ből) történetét, hol volt (a székes most katolikus templom felett) s hogy jött ide. Érinté az egyház viszontag-

* Az *i* e-ből javítva.

** a 10-es is átjavítva, talán 9-ről

85 *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789-1919*, szerk. Szógi László (Budapest, Elte levéltára, 2000), 163. Bihari Péter, Zsadányból 1866 október 2-án iratkozott be az Utrechti egyetemre.

86 „Ferenczy József (Rimaszombat, 1797. – Ránkifürdő, 1873. júl. 7.) református esperes. Tanult Sárospatakon, ahonnan 1824-ben tanárnak ment Miskolcra. 1826-ban külföldre indult s ezévi jún. 30-án az utrechti egyetemre iratkozott be, melyen 1829-ben teol. doktorságot szerzett. Hazajövéen, 1830-ban lelkésszé választott Sárospatakra, s mint ilyen, országgyűlési prédikátori tisztelet is töltött be. 1836 májusától Kassán lelkészkedett, és itt 1853 szeptemberétől 1862 áprilisáig. majd újból 1868 nyarától esperese volt az abaúji egyházmegyének. Jelen volt a bécsi tanácskozáson (1855.)” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 198.

ságait, egy múlt századi papja (Gyöngyösi?) szenvedését és száműzetését a jezsuiták ármánya folytán, azzal vadoltatván, hogy a főtéri Mária szoborra csufost (pasquélle) ragasztott s könyvébe, felvizsgálván, ily iratot találván „a Jesu itis, si itis cum Jesuitis, cum Jesu itis, si non itis cum Jesuitis”.⁸⁷ Egy fia vagy rokona Katalin cárnő orvosává lett s orosz földön halt meg.

Este erős vitám volt Kain Dávid kassai keresett orvos ural, kinek vendége valék s házánál lakám ekkor, a „keresztyén” nevezet, a Krisztus, Szentháromság, protestáns jog, általában a vallás felett, az ő elve: a vallás csak politikai találmány kormányzás szempontjából, szertartásos és külsőben nyilatkozó vallásra nincs a műveltebb embernek szüksége, a hit a tudomány előtt nem igazolható s a tudomány világánál megszűnik hatása, szerencsétlen és szegény embernek vigaszára jó, de jólétben nem fordulunk hozzá stb... pozitív hit nélkül is lehet erkölcsi jellem stb. Ily nézetekkel telt a levegő nálunk a műveltebb osztályban. Szomorú vallástalan korszakot élünk. –

Hétfőn reggel utban valánk Eperjesre, gyorskocsin, a négy debreceni tanár, a kassai hegyen gyalogra szállánk le, hogy kissé élvezzük a hegyes táj képét. Délre Eperjesen valék. [64.] A Fő utca 198. szám alatt a derék Schmidt Endre úr leánytanoda vezető házánál kaptunk mind a 4-en szíves ellátást. Ő magán leánynöveldét is tart s épen Debrecenből is van 4 leány itt német nyelv tanulás miatt nála. Este fele 5 órakor a megyeház teremében bemutatattuk magunkat, kik megérkeztünk. Aztán a Kalvariára rándulunk fel látni a vidéket, Csatári ur szép és ízletes kertébe. Vacsora után városiaktól rendezett szövétnekes-zenés-menet a főbb tekintélyekhez (Mádai, Prónai, Zsedenyi, Pulszky, Dózsa <Dániel,> Elek, – Gavanecz görög katolikus püspök és egy katolikus esperest: Mátzihoz ki a ferences zárdában szállásolt). A város élénk volt, és ünnepélyes.

Másnap 8 kor kezdődtek ugyancsak a megyeház teremében vagy 39 helyről a küldöttség bemutatása és fogadása, a derék Jób Vendel kollégiumi bel felügyelő által a bizottság előtt. Szebbnél szebb beszédek és kívánatok folytak, szép volt a Ballagié⁸⁸ Pest város részéről, a nyers erő véd és vádműveit az idő romokba süllyeszti és hagyja, a tanoda ős falai, a vallás szárnya alatt

87 Eltávolodtok Jézustól, ha a jezsuitákkal tartotok - Jézussal jártok, hanem a jezsuitákkal jártok (=jezsuitákat követitek).

88 Ballagi Mór, (1815-1891): A XIX. századi magyar protestáns közélet jeles személyisége, az első zsidó származású tudós, akit tagjai közé emelt a Magyar Tudományos Akadémia. 1843-ban keresztelkedett meg, az evangélikus egyház tagja lett. 1859 megalapította a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot, melynek 1888-ig szerkesztőjeként tevékenykedett. Lásd még:

mintegy halhatlanságot élvezve, újra építtetnek stb. Díszöltözetben vonultak az iskola előtt álló templomba. Mádai imája után Bánó József kollégiumi felügyelő – teljes díszben karddal volt, – terjedelmes, de nagy hatású és emelkedett talajon álló beszéde volt az ünnep szellemi tápláléka, a főtanoda: 200 évi történetét ecsetelve. Majd Vandrák⁸⁹ tanár bölcselmi beszéde. Ódák szavalása. Kün az alapkő letétel kalapács ütések szózatok mondása közben zöld erkély állván a kollegium oldalán a szomorú emlékü Karaffa tér felőli oldalon. Díszebéd, itt köszöntések sora. Pulszky 1000 forint alapítványt tett. Ebéden mellettem ültek s velük ismerkedtem meg: a Kis szebeni bíró, és egy ferences barát s helybeli katolikus gymnaziumi tanár. Ebéd után Ballagi és Vandrák vezetése alatt tanári collegium.* Este fényes bál majd 1000 vendég jelen, fényes nőkoszorú. Kovács Albert⁹⁰ pesti tanárral társalgok s ismerkedem meg. Általában a „sorrend” minden pontja fényesen és nagy sikerrel hajtatott végre, semmi hiány. Állj és virulj te ősi tanoda a hit, a remény és a szeretet hármás lobogója alatt!

---

* A pontot vesszőből javítottuk.

Kovács, Ábrahám: „Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete” *Confessio* 31. évf. 3. szám, (2007), 109-125.

89 Vandrák András.

90 Kovács Albert, (Mezőbánd, 1838. aug. 8. – Bp. 1904. febr. 4.) református tanár. A gimnáziumot Marosvásárhelyen, a teológiát Kolozsvárt 1861-ben végezte, ahol ezután két évig köztanító és contrascriba volt. 1863 őszétől az utrechti, 1865 tavaszától a göttingeni egyetemen gyarapította ismereteit. Ez év őszén visszatérve hazájába, azonnal meghívást nyert a pesti teol. akadémiához, előbb helyettes, 1867-ben rendes tanári állásra, amelyen haláláig működött, az egyházjogot és gyakorlati teológiát adva elő. – Megteremtője volt a Magyarországi Prot. Egyletnek, melynek titkári tisztét nagy buzgalommal vitte az egylet egész működése alatt. Részt vett a debreceni és a budapesti első zsinaton, s állandóan tagja volt a konventnek, önálló meggyőződésének mindenütt és mindenkor nyíltan kifejezést adva. Az országos egyházi közalap ügyeit előadói minőségben sokáig vezette, kiváló érdemeket szerezve az intézmény alapítása és megszilárdítása körül. 1870-ben aljegyzővé, 1888-ban tanácsbíróvá választotta a dunamelléki egyházkerület. 1881-től 1896-ig országgyűlési képviselő, s mint ilyen, az utóbbi években a nemzeti párt alelnöke volt. Nagybecsű munkásságot fejtett ki az egyházi irodalom terén. Lásd még: Bodnár Lajos, *Kovács Albert liberális teológus és politikus élete és munkássága* (Debrecen, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 2021) disszertáció. 12-38.

[65.]

1867 tavaszról 5. Kedd Debrecen

Következő tartalma nyomott Hívó szólított engem is ünnepélyre: „Kedden, március 5, 1867 mint néhai Nagy József kegyes alapító halála évfordulati napján a főiskolai énekkar által az énekkeremben tartandó emlékünnepele mű sorozata. I szakasz, 1. nyitány. 2. gyász ének Nagy József emlékére. 3. Rövid emlékbeszéd énekkar felügyelő tanártól s a jutalmazandók névsorának felolvasása. 4. Hymnus Erkel után. 5. „Kovács” Kreuzertől. 6. népdalok. II. szakasz. 1. oratoriumi-ének. 2. „Hazánk” Töröktől. 3. Bortal „Ernani” dalműből. 4. Népdalok. 5. Szózat. 6. Induló. Kezdeté délután 3 órakor. Egyszer-smind belépti jegyül szolgál.” Jelen voltam e derék alapító emlékére, mikint tavaly temetésén is. Hisz az ő általa alapított külföldi ösztöndíjt tulajdonkép pályázás után én élveztem először, mely akkor még 300 ft. volt,* de most már 500 forint. Mintegy 18,000 ezüst forintra megy kegyes alapítványa összege. Kár hogy az emlékbeszéd mondani semmi vala s több lelkesítő és kegyeletes szavak nem jöttek nagytiszteletű Tóth Mihály úr ajkairól. A fő jutalmat 40 forint nyerte Bodolai Kálmán III. éves jogász mint tán legérdemesb éneklő; mintegy 80 forint meg szétosztott a több érdemesek közt. – Még ily mérvű ünnepélyt sem szándékozott némely ember adni, itt hogy ennyire nyilvános lett az, tagadhatatlanul nagytiszteletű Tóth Mihály érdeme.

1867. őszről 11 Szerda. Eperjes.

A szép bálból, melyhez vidéki bál nem sok lehet fogható reggel fél háromkor jövök haza. Izsépi gyógyszereszné fiatal asszony szépen nézett ki telyes díszes magyar ruhában stb.

[66.] Reggel 8 előtt Harzslinszky⁹¹ tanárhoz mentem ki a Kollégiomban lakik, ott láttam Erdélyi, Árvai pataki tanárokat majd elfuték Ballagiekhez is, s délelőtt a kerületi ülésbe menék, mely a templomban tartaték. Zsedényi felügyelő nyitá meg hatalmas beszédben, balján ült Máday, Czekus stb. A tanácskozás gyorsan ment, lehetlen ki nem emelni az elnökök a legtapintatosb és gyors eljárását, nálunk sokkal kisebb ügyek órákat vesznek igénybe, mi itt percek alatt meg van. Érdekes volt a lőcsei állami gymnasium ügye,

* A volt sor fölötti, utólagos betoldás.

91 Hazslinszky Frigyes Ákos (1890-től *hazslini Hazslinszky Frigyes Ákos*) (Késmárk, 1818. január 6. – Eperjes, 1896. november 18.) magyar botanikus. *Új magyar életrajzi lexikon III. (H–K)*. Főszerk. Markó László. Budapest: Magyar Könyvklub. 2002. 172–173.

melyre a halálos ítélet kimondva; a magán joghallgatók ügye, melyben egész más szellemben határoztak itt mint nálunk. Homola⁹² rőcsei⁹³ szláv faju pap vakmerő nyelven és hatalommal beszélt, bátorsága különben becsülendő, mint mondják pánszláv testtel lélekkel. <Delu>

Délután a Casinoban olvastam jó csomót s az estét többekkel a háziúr szép kertében töltém, hol Borka ...néval s leányaival is megismerkedtem, a kis lánykában sok szeretetreméltóság van, a helybeli nevelőintézetből mostanában kerülend ki. Volt egy katolikus fiatal pap (tán Zelenka?) is itt, aki úgy látszik tigris, baloldali erős, ekép azt hiszem szabad szellemű vallás dolgában is. Hazajövet kivált Borkanéval (ha jól értem nevét) beszélgettünk Debrecenről. Holnap reggel indulok vissza Kassára s onnan haza felé.

1867 őszelő 15. Vasárnap. Debrecen.

Csötörtökön este 10 órakor érkeztem haza. Az úton Szontag Kálmánnal jöttem együtt folyvást, kellemes volt vele utaznom. Szép<án> Géza fiatal ural is megismerkedtem Tokajtól kezdve, kinek nagybátyja a Váradon lakó Szépán Istvánra, az örök jó kedélyű derék magyar urra szívesen emlékszem, ki mint szegény diákot saját lakán [67.] Lesen [??] emlékemben maradólág fogadott volt egykoron, 9, tíz év előtt. Másnapra meghívtam az ifjut s vezérül ajándékoztam neki Debrecen felmutatásában. Szívesen fogadta.

Ma vasárnap délelőtt Révész Imre Ján 10/14.15 a jó pásztorról folytatta a Nagytemplomban igélyét. Ez is egyike azon igélyeknek melyek a keresztyén-ség legmagasb talaján állnak. Délben Révész Bálint úrnál szokás szerint ebédeltem, ő maga esperesti körlátogatáson van. – Ebéd után a segédlelkésszel egy játszma törmét (sakk) játsztam. Megvert. Még előbb kell vala említnem, hogy tegnap este beköszönt hozzám 5 óra körül egy katolikus pap: Gerlach Ferenc, tanácsot kér jövőjere nézve, mert ő át akar lépni egyházunk keblébe. Részvéttel fogadtam, késő estig értekeztünk, én méltánylom okait, gép, emberi képet levetkezett nálunk az ember s nem csodálom, ha szabadabb lég után sovárg... de én nem bátorítám, nálunk van ugyan szabadság, egyéniség, – de küzdés és szegénységgel kapcsolatban.

Ma vasárnap délután 5 óra tájt ellátogattam a jóindulatu Nagy Sándor angol nyelvtanárhoz: neje fogad s bemutat egy épen nála levő nénjének és két leányának. Egy órai otlét után távozám s vacsorára marasztatván meg-

92 Az említett személy ugyanis Homola Rudolf ev. káplán volt a rócei szlovák gimn. tanára.

93 Nagyróce, Gömör vm.

ígértem visszamenésemet. Hét után visszamentem. Kedvesen társalogtam. Végig néztük a háziasszony fénykép-tárát, s elmelkedtünk a látottak [68.] felett. Ott volt a két leány képe is. Vacsorára menve, engem Ágnes kisasszony mellé ültettek, ki egy fejlógató barátot kapott ajándékul s egy báb fejet mintául varró-szerekhez. Almás béles és pirosra sült peccsenye alkotta a vacsorát. A bor íze jóságáról fogva nyilatkoztatta velem a dicséretet: a vendég rokon hozá azt Devecserről (Abaúj megye 974 lakossal) hol szőlők van. Ez este tán döntő életemben. Ágnes kisasszony nekem nagyon tetszik: eleven kedély, piros arc, keskeny homlok de rajta élet ül, foga gyöngysor, szeme elragadó, tüzes, barna, szívgyújtó, haja inkább szőke. Egyszerű, és épen azért is tetszik. Kezünkbe akadt egy német Biblia, onnan olvasta ki Nagy Sándor úr „nem jó az embereknek egyedül élni”. Szívem érintve van. Édes gondolatok szövődnek át lelkemen. Óh leány ha te vagy kit Isten nekem rendelt, légy áldott, légy boldogító angyal. Óh csak multam gyászos tévedéseit valahogy helyre hozhatnám – s én is boldog lehetnék vele. Új élet szökken ereimben. Isten, szánj meg engem! Ma este Mari nap. Anyját így hívják, megköszöntém eljövet.

Őszelő 26. 1867. Csötörtök

Miután Mari és Ágnes kisasszonyok képét megkaptam, a magamét küldendő viszonzásul, ezt egy levélben mit édesanyjukhoz intéztem, tettem meg, a levél alap fogalmazása ez: „Mélyen tisztelt ténsasszony! Mari és Ágnes kisasszonyok arcképeit megkapni szerencsés voltam. Jól vannak találva, egyiknek csendes nyugalom [69.] és jóság ömlik el egész lényén, a másik könnyed és fesztelen magatartás mellett szeretetreméltó élénkséget tüntet elő, szeméből értelem és tűz lövelnek az illetet figyelőre. A legnagyobb örömmel fogadtam ez arcképeket, mint látható édes emlékeit azon edes, hajh rövid időnek, mikor szerencsém vala megismerkedni. Örömem telyességéből a hiányzik, hogy édesanyjok nemes vonásait nem bírhatom képből, de e hiány kipótolható, és biztat.

Hogy köszönetet mondjak e fényképekért, ez ragadtatott tollat velem, egyszersmind viszonzandó én is küldöm arcmásomat. Képem elutazik hát Devecserre, papírja kedves kezekbe kerül, míg a kép által ábrázolt távol, honn gondolkodik. Ilyen a mai világ, íme ez is egy eset, hogy az ember boldogabbnak képzele képét mint önmagát.”

Csokonai szoborról, színházról néhány sor stb. „Kedves fiáról Sándorról, mit határozott? Ha ide jövend tanulni a legjobb indúlatu figyelemmel kísérendem és testvérileg fogadandom. Ágnes kisasszony az itt szerzett mozgó

fejű „barátot” jól berakodta-e? Nem felejtette-e itt, vajjon nem maradt-e itt? Ki tudja?

Fogadja kedves T. A. köszönetemet irántami nyájas, előzékeny voltaért. Adja az Isten, hogy legdrágább kincseiben, kedves gyermekeiben örömét találja fel, s azok is, kiket az isteni gondviselés családjával* netán édes** kapcsolatba hoz, csak tetőzzék ez örömet. Kérem átadni kiváló tiszteletem Mari és Ágnes kis asszonyoknak, vajjon gondol-e [70.] kettőjük közül valamelyik Debrecenre. Azt mondják az ember kétféleképp gondolkozik, ésszel és szívvel, az a kérdés ki melyiket választja?*** stb.” Özv. Matusz Józsefné ő nagyságának Devecserre. (Abaúj) u. o. Forró-Encs.

1867 őszhó 1. Kedd

A dolog gyorsabban fejlődik mint én reméltem. Úgy látszik az én irántam jó indulatu Nagy Sándor barátom, tovább ment jóságában, mint én megbíztam. Egészen tudtomon kívül rokonától már az iránt kérdezősködött levelében, vajjon ha én Ágnes kisasszony kezét megkérném, lehetne-e a megnyeréshez reményem. Mint atyafiak közt ez megjárja, de én erről még említést sem tevék neki, sőt oly rövid volt a találkozás, hogy kellőleg meg nem ismerhettük, át nem hathattuk egymást, szinte sajnálom hogy tudtom nélkül oly kérdést kockáztatott, még azt hihetnék Devecseren, hogy én ily hamar már keze után tudakozódom. Mult hó 18 kelt levelet Matusz Józsefné asszonyságnak, mi[n]t rokona Nagy Sándorhoz írt volt feleletül ma hozá el hozzám Nagy Sándor úr s én elkérven, a kérdésre adott választ ide ki írom „Ágnes előtt felolvastam leveled, és vele mint anya ezen tárgy felett komolyan beszéltem, de ő azt mondotta, hogy te csak tréfálsz vele, mert hogy itten voltál, akkor is tréfáltál, de hogy ha komolyan írtál, ugy oly formán nyilatkozott, hogy Balogh ur személye ellen semmi kifogása nincs, de csak hogy az ösmeretség oly rövid volt, hogy komolyabb választ megadni nem lehetne, de legyen szerencsénk házunknál elfogadhatni, [71.] hogy egymást jobban megismerhessék és akkor talán komoly dolog válhatik belőle. Ami engem illet, én részemről szerencsésnek érzem magamat, hogyha egy oly mívelt ember, mint Balogh úr, leányomat megkéri, én hiszem hogy oly mívelt ember mellett leányom szerencsés lenne, azért is igyekszem Ágnest megnyerni, mert a fát sem vágják le egyszerre. Én mint anya akkor teljes megnyugvás-

* A cs olvashatatlan betűkből javítva.

** Az édes sor fölötti betoldás.

*** választja?” Az idézőjel itt fölösleges, elhagytuk.

sal adom beleegyezésemet, mert tudom Ágnesem oly ember mellett boldog lenne.”

Íme a rám vonatkozó hely kiírva. Megvalloim restellem, hogy Nagy Sándor ennyire beleereszkedett a kérdésbe, restellem azért, hogy netán engem oly elhirtelenkedő, lépését megsem gondolt embernek tartsanak, ki egyszerre amint látta, már meg is kéri. Minden vágyam mind össze is abban összpontosult, ha Ágnes itt tölthetne egy vagy két hetet, hogy még egyszer látnám s jobban rokonulhatnának érzelmeink. Akkor aztán inkább tudtam volna nyilatkozni. Most már sebesebben van vive a dolog, mint én akartam, kérdés mit tegyek? Érzem, hogy meg egy két látásra s beszélgetésre szükség lenne, de „távol estünk, messze vagyunk egymástól, én a Tiszán innen ő a Tiszán túl” a Hernád völgyén.

1867 őszhó 3. Csötörtök.

Reggel írom e sorokat. Tegnap a rittbergi⁹⁴ református lelkész, Zolnai ur, 60 év körüli eleven agg, köszönt be hozzám s bemutatja Antal fiát kit I. évi hitészül hozott ide. Az érdekes [72.] az első találkozásban az, hogy e tiszteletes úr nekem atyámfia, jól ismerte anyámat – kit fájdalom én két éves koromban elveszték –, anyámat, a Madarassy és Nagy János családdali összeköttetését <kimondá> elbeszélé, első neje az én atyám első nejével volt atyafiságban. Jól esett anyámról tőle hallani, azt mondá hasonlít némileg kinézésem anyámhoz.

Egy másik öröm: Devecserről 30^{án} a múlt hónap kelve kaptam Matusz-né tésasszonytól levelet, így kezdődik: „Vettük becses sorait az arcképekkel, melyre mindnyájan azon véleményben vagyunk, hogy jól van találva, mint-ha csak magunk előtt volna az eredeti, de ne csak képzelniék hogy előttünk van, de bár valóban is úgy volna, mert mi igen örülnénk és megtisztelve éreznék magunkat ha szerencsénk lehetne szerény lakásunkon.” Tovább saját arcképét is megígéri nekem, viszont kérvén egyet az enyemből a maga albuma számára. Aztán folytatja „Mari és Ágnes lányaim itt e csendes magányban sokszor megemlékeznek azon öröm teljes órákra mit Debrecenben töltöttek, és szíves üdvözetüket küldik...” Végül kifejezi mily jól esett hogy fia iránt figyelmet tanusíték. –

94 Rittberg (németül), Végvár (magyarul), Erdélyben, ma Románia területén van. Román neve Tormac. 1910-ben 2884 lakosából 2659 magyar, 131 német, 72 román volt. Ebből 495 római katolikus, 2108 református, 143 görögkeleti ortodox volt.

Ime már ennyire van a közeledés. Este Nagy Sándor urnál voltam estélyen, elbeszéltem a hírt, el, hogy még mielőtt Devecserre tenném tiszteletemet személyesen, óhajtanám látni és beszélni vele. Éjjel Ágnessel és házunkkal álmodtam. – Sokat, sokat gondolkodtam ébrenléti éji óráimban is.

[73.]

1867. télelő 4. Szerda

Vasárnap, december 1. mint Advent első vasárnapján a helybeli ugynevezett ispotályi templomban Zagyva Imre lelkész segélyére mentem ki, mint főtanodai egyik hittanár, *urvacsorai* kenyérosztásra. Először teljesítettem ily papi foglalatosságot. Nem volt céлом hogy valaha pap legyek, íme a gondviselés úgy akarta. – A város szokta saját kocsján kivitetni a szolgáló tanárokat, ma is úgy történt. $\frac{3}{4}$ tizenegy órára végződött bé az urvacsorai imály.

Siettem – bár sajnálom hogy kezdetén előbbi elfoglaltatásom miatt ott nem lehettem – a ma megnyílt rendkívüli egyházkerületi gyűlésre. A szokott helyen a főtanodai ima teremben szép számú hallgatóság előtt már olvasta zengő hangjával a nagy református lelkész Révész Imre a saját tollából folyt remek vélemény javaslatot: mint alapelveket kell magunkénak tenni s ajánlani hogy ezek alapján hozassék egy már nem különleges protestans, de egyetemes vallásügyi törvény, hogy az 1848. évi 20. cikk kellőleg életbe lépjen. 22 ívnél többre megy az alapos mű, melyről Zagyva lelkész azt mondá, úgy tekinti e mívet mint Luther 95 tételét: azaz korszakalkotónak. Kivált Újfalussy Miklós⁹⁵ segédgondnok, e derék ember, valódi államférfiúi tehetség,

95 Újfalussy Miklós Talán ő lenne ez. „A kereskedelmi intézetek sorában első helyen a *Szatmári takarékpénztár-egyesület* említendő....Az intézet alapításában részt vettek: *Antal Dániel, Böszörményi Károly, Domahidy István, Farkas Antal dr., Gyene Károly, Kende Lajos, Kiszely Károly, Kölcsey Antal, Losonczy József, Szerdahelyi Pál, Újfalussy Miklós, Vajay Károly és báró Vécsey József.*” Forrás: [https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/szatmar-varmegye-17E72/az-utolso-negyven-ev-tortenete-irta-ifj-dr-reiszig-ede-18D09/ujfalussy-miklos-18D2D/](https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/szatmarnemeti-190D0/kozgazdasagi-viszonyok-irta-ferenc-agoston-tanacsjegyzo-1913F/kereskedelmi-intezmenyek-1919C/VAGY/ÉS Újfalussy Miklós. „A vármegye új főispánja, Újfalussy Miklós, kővárvidéki főkapitány lett. Az új főispán 1869 jan. 17-én érkezett a vármegye székhelyére, hol Domahidy Pál első alispán üdvözölte. Beiktatása a jan. 19-én tartott közgyűlésen ment végbe, s a főispánt székfoglaló beszéde után Szilágyi Lajos főjegyző üdvözölte. Majd felolvasták a lemondó főispán búcsúlevelét, melyet a közgyűlés jegyzőkönyvileg megörökített.” Forrás: <a href=) Kézikönyvtár. Borovszky Samu: Ma-

e mellett vallásos kebel, szólott legtöbbször s alaposabban hozzá. Délután és másnap délelőtt folyvást – így 3 ízben tartott az olvasás s felettei eszmecsere, míg csekély módosítással, megáéva tette a [74.] kerület a révészi eszméket. – Egyszersmind a két elnökön kívül négy egyházi és négy világi képviselő választatott titkos szavazás útján az e hó 10-kére Pestre összehívott egyetemes református Conventre menendőül, kiknek ez elfogadott alapelvek szolgálnak utasításul. – Rám nézve meglepő volt és nem várt és nemérdemlett, hogy a 20 szavazótól én is kaptam 5-öt. Örülök hogy többségre nem juttattam, gyenge vagyok én még ily fontos mezőre, bár megvallom hallgató közönségül szeretnék ott lenni, mert sokat tanulhatnék; el is mennék magam költségét nem sajnálván e tanulmányért ha szünidőre esett volna a Convent ideje. –

A vidékről bejött képviselők közül Filo⁹⁶ szentesi lelkésszel és egy hódmezővásárhelyi tanárral ismerkedtem meg, egy pár estét tölték barátom Miklovicz Bálint körében, ki szinte ben volt a gyűlésre.

Nevem napjára előre kijelentve elengedtem az előadásokat a tanodában. Eljött mind a 3 osztály mely hallgat két két küldötte által és szóval mint tanárt felköszöntött s üdvözölt. Köszönöm a megemlékezést nekik. Hallgatóim száma 2. évi hiteszkek 34; 1 évi hiteszkek 41; 3. évi jogászok 16, összesen 91-en;

---

gyarország vármegyei és városai. Szatmár vármegye. Az utolsó negyven év története. Irta ifj. dr. Reiszig Ede-Ujfalussy Miklós

96 „Filó Lajos (Losonc, 1828. okt. 31. – Nagykőrös, 1905. dec. 11.) ref. lelkész. Losoncon végezte nemcsak a gimnáziumot, hanem a bölcsészeti és jogi tanfolyamot is. Teológiára Kecskemétre ment, hol aztán seniori tisztet is viselt, majd ugyanott káplán, háromévi gyönki tanárság után pedig tanár lett, 1854-ben a gimnáziumban, 1855-ben pedig a teol. akadémián, ekkor helyettesi, a következő évtől fogva pedig rendes minőségben. Innen 1857-ben lelkésznek ment Kopácsra, ahonnan 1858-ban Pestre hívták a teol. akadémia tanárának. Itt két évig működött, s ez idő alatt mint a dunamelléki egyházkerület aljegyzője tevékeny részt vett a pápens elleni küzdelemben, különösen az „Irányadó” c. tájékoztató irat szerzésével. 1860–61-ben tanulmányi utat tett a nyugat-európai államokban s kivált Genevában és Edinburghban töltött hosszabb időt. Ezalatt megválasztották a nagykőrösi elsőpapságra, melyet 1861 októberében foglalt el, s amelyen haláláig működött. – Vagyonát egyházközségére hagyta. Sok ideig élénk részt vett az egyházi közügyekben. A dunamelléki egyházkerületnek tanácsbírája, több ízben konventi tagja, 1882–84-ben főjegyzője volt. Mint teológus, a supranaturalis irányt követte. Számos kisebb-nagyobb dolgozatát közölték az egyházi lapok és folyóiratok. Része volt az 1878-i újszövetség-revizióban.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 200-201. 1861-ben történt ez. Lásd Kovács Ábrahám, *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914* in *Studien zur interkulturellen Geschichte des Christentums* vol. 140 (F. am Main, Berlin, Bern- Oxford Wien: Peter Lang, 2006), 155.

2 évi képezdészek 15-en, így tehát teljes száma minden rendű hallgatóimnak 106. –

Tanóráim következőleg osztvák be: (hetenként 15 óra) 7–8 ig reggel 3 órán, hetfő, szerda, péntek Ószövetségi történelem az I. hitészeknek.

7–8-ig reggel három nap egyháztörténelem a képezdészeknek.

11–12-ig délelőtt hitnézetek történelme a 2. évi hitészeknek.

5–6* ig este egyháztörténelem az I. hit és II. jogászoknak és 9–10-ig kedden.

[75.]

1867 télelő hó 25. Karácson. Devecseren. (Abaúj)

Itt vagyok, hová szívem vágyott.

Előzményül. E hó 19^{én} Pestre rándultam fel, Halász Dezső barátom várt a vasutnál s nála (Kőfaragó utca, 8.) szálltam, neje Kalmár Ilonka, ki éppen most már kissé nehézkes állapotban van, sok nyájasságot fejtett ki irántam. Boldog házaspárok, – bár előképül szolgálnának nekem jövőre. Fő céloom volt h... O. úrtól tanácsot, biztatást és vigasztalást nyerni. Az idő mutatandja meg – elérhetem-e mit kerestem. – Pesten keveset járhattam a folytonos eső miatt, voltam még a budai szír fürdőben, Valatinék ebéden és Jenei orvosnál. A jó N. S.né betegen fekszik 6 hét óta a Batizfalvi intézetében, nála több mint 2** órát töltöttem, megörült, én is. Őt mióta munkás vala szívem választottjához elkészíteni a kedvező bevezetést, s ez által meggyőződtem irántami jó indulatáról, még inkább tisztelem.

Hétfőn este azaz 23^{án} 10 órakor értem a Forró-Encsi állomásra s a vasúti pénztárnok Sairbán László úr volt szíves éjjeli szállással ellátni. Géza fiával megismerkedtem. Este a vonaton magamban gondolkoztam főleg Devecseréről, Szikszó után már – Devecser, azaz Nyugat felé fordítam folyvást szemem, a jegezett ablakon lehelettel kis ablakot fúttam ki s arra felé, ő felé, egy magános csillag tűnt az égen elé, ez ő, az ő képe, nem sokára egy másik csillag is vele egy színben, mint két szem, tűnt fel, ez a párja, gondolám.

Reggel fél kilencre már ott volt a Devecseréről küldött szekér s a negyed órára fekvő völgyi faluba csakhamar a roppant szél és hidegtől űzve megérkeztem. A házi anya Matusz Józsefné született Rezsniy Mária asszony, sőt két lánya is kiléptek az előterül kiálló lépcsőzetre s fogadtak nyájasan.

* Az 5–6 4–5-ből javítva.

** Olvashatatlan számból (9?) javítva.

Itt vagyok hát. Ágnes szebbnek tűnt fel, mint reméltem is. Nyakig érő szűk testhez álló sűrű ruhában volt öltözve, egyszerűen, mint nekem jobban tetszik. A nagy szobában a zöld kályha mellett sokat, legtöbbit magunk voltunk. Egymás ismergetése és tanulmányozása [76.] lehetővé volt téve, s mama s Mária a nagyobbik nővér kalács sütés és egyéb ily félékkel voltak foglalva el. Este a fényképeim bemutatásával foglalkoztunk főleg s a lányok szobájába helyeztek engem el alvóra éjjelre. Este kántálásokat hallgattunk.

Karácsonra ébredtünk. Ágnes kisasszony csinos fekete ruhába gyöngyház gombokkal ékítve, hímezve volt öltözve. Vendégek voltak Fügediék, 14^{en} ültünk délben asztalhoz. Én délelőtt a kisdud templomban úrvacsoráztam. Délután a fiatalság játszott. Vendégek elmenvén, magunkra maradtunk négyen és kedélyesen cseréltünk eszméket. A játékban a véletlen úgy adta, Ágnes kisasszony nekem gyűrűjét hagyományozta. Most még több közeledést vettem észre magamban is, benne is, – az anya művelt és kedves és irántam nagyban kitüntetőleg viseli magát.

Most lefekvés előtt írom futólag e sorokat. Ugy sejtem, hogy éppen Ágnes kisasszony ágyában hálók én most. Felette képek, egy minta hímezve keretben felette, az ő képe ez jelképesen. Ma még több kellemes, elmélt, eleven^{*} kedélyt fejtett ki, hódító volt és bájos. Lapokról, költőkről, regényekről, képekről értelmesen és avatottan tud szólni. Ez megnyerő szinte. – Ruháikat maguk varrták, annál hatóbb ez ügyesség. Még nem vettem alkalmat, világosan, csak célzólag nyilatkozni. Vajjon enyém lesz-e ő? Nekem rendelte-e Isten? Csak én, csak én lehetnék rá érdemes és Isten kellő erőt adna énnekem. Az élet szép, legszebb, legregényesebb kora tán ez rám nézve. – Legyen e családon áldás és minden szerencse!!

1867 télélő 26. Csötörtök. Devecser

Reggel az ágyban protestáns lap olvasása után felkelvén, 9 órakor a jó kávé reggelihez ültünk, aztán utra készültünk. Tegnap itt voltak Fügedről Putnokiék, mára minket hívtak viszont. A szekér ide állt s négyen, én Ágnessel a hátsó ülésben foglaltunk helyet. Tiszta idő. Fagy, s a mezőn szalagosan a hó fehérlett, mint selyem foszlány. A nap ragyogott. Szép Karácson 2^{od} nap. Fel-tűnt a Regéci hegy és vár, fel a boldogkővárjai rom és hegy. Ennek látása és neve, kelté fel bennem [77.] a gondolatot hasonlatosság szerint adni játszólággal de nekem igazán és célzólag Devecsernek e nevé: *Boldog völgyi Devecser*, minthogy e helység egészen völgyben fekszik. Mosolyogtak mindnyájan az

* Olvashatatlan szóból javítva.

ötleten. – *Fügeden* a tegnap látott vendégek vendégei levénk, voltak mások is. A házi kisasszony P. Lujza sok kellem és ügyességet tanusított. Hol a lányok és fiatalokkal, hol a mamáékkal társalogtam, mindenik kör más más szobában volt. Ez utóbbi helyen egy derék nő a Diósgyőr melletti vashámort, én meg a párizsi rongyszédőt és katakombákat beszéltem beszéltek el.

Ebédeltünk. Délután játszás, dana, beszélgetés, tréfa közt folyt el. Este vonultunk haza alkonyat után. Itthon, már csak itt mondom, tán még legkedélyesebben találtam magam. 9 oraig együtt voltunk. Tréfáltam a pesti létezményről, elbeszéltem a skót vasárnap ünneplést, néztünk lapokat, a mama ma kissé gondolkodóbbnak tetszett. Említém indulni szándékomat, marasztottak, s a kisasszony is egész ujévig, mondták hogy mint ismerőst, rokont fogadtak. Ágnes előzékenységét, találósságát, elmeélet ma is magasztalni tudom csak. Szépsége, bája, elvensége hat reám. Jó kedvű angyal ő. Mosolyogva mondom, milyen lesz ő, ha 80^{ik} évét tölti be majdan. Kértem hogy fogja érezni magát, ha tán valamikor el kell búcsúznia az anyai háztól.

Enyelgés közt mint kell gyufából négy szöveget alakítani, 3 lábú gyúfát felemelni stb. tanultunk meg, megtanított levél hajtási, szerelmes levélhajtási módra. – Fekete mellhez álló, és kék ruha volt rajta. Sarkantyut törtünk a vacsora alatt, mikor a csirkehúst elköltük.⁹⁷ A családi <...> csendes együttlét kellemes órái voltak ezek. De ki tudná a sok féle csapongó ész és gondolat járást követni híven. Midőn mondom utójára: 9 kor ültünk reggelihez, 9 kor távozunk szobánkba elválni s így 12 órát töltünk együtt: monda Ágnes: hát 12 órát kell ismét elvállva lennünk, ez jól esett. Vajjon van-e szerelem benne irántam, e gondolat és kérdés foglal el. Szívem azt súgja igen. Boldog álmokat kívánva távoztunk szét. –

[78.]

* 1867 télélő 27. Péntek. Devecser. *

Reggeli után, ma első nap, hogy részint az idő derült és széltelen volta miatt, részint az itthon lét miatt illetőleg hogy ez lehetővé tette: *sétát tettem*. Előbb a református templom melletti domb oldali temetőt jártam be, keresve Fekete István sírját, a lányok atyjáét. Nem találtam meg, mert írással jelölve nincs. A katolikus temetőn áthaladva a domb fejlődésére értem. Gyönyörű látkép! A regéci és boldogkői hegy szalag szegte be a keleti láthatárt. Mindenütt a nyugoti gerincen haladtam jobbra hagyva a lenn fekvő falut. Észak

97 Népszokás. Tréfás szokás eltörni a farcsontot, [helyesen: villacsont (furcula)] hogy ki nek jut nagyobb belőle.

felé a zsidó temetőt értem el, aztán leszálltomba a kavicsos földről egy fehér kavicsot vettem fel emlékül s a völgyön át és havakon, jég bőrözeteken a keleti magaslatra keltem át s telyesen meg kerülve Devecsert értem öt óra negyed mulva fél tizenegy után a boldog kis lakba.

Itt egy kisasszonyt Hideg Katalint találtam látogatót. Beszélgetésük s látogatásnak azon édes hasznát vettem, hogy nézve a fénykép gyűjteményeket egy új vésetű magyar ingvallas és nagyobb szabású fénykép mását láttam meg Ágnes kisasszonynak. Itt a szemek úgy csillognak, hogy szinte gyűjtának bár csak papírképen vannak. Eszembe juttatá azonnal a dal sorát „Szép szemedben lakik a menny* galambom...” Elkértem s megnyertem, most ezt is bírom. Szívesen adta. Köszönöm. –

A jó N. Sándornénak írtam levelet, vázoltam a hatást s neki köszöném ez ismeretséget. Ha éltem arany fonalhoz fogna ezután hasonlítani, őt tartom e fonalat [79.] először nyújtani engedő Parcának. –

Ebéd után célzást tettem indulásomra. Nem eresztenek még, a jó mama szívélyesen marasztott, Ágnes is, – könnyű volt meghosszabbítanom még egy nappal itt létem. Ki ne nyújtaná hacsak egy órácskával is az Édenkertben időzést?

Fő tárgya eddigelé a beszédnek és szem élvezetnek azon virág nagy csokor és kis csokor vala, mit még Pesten vettem, de postán csak most érkezhett meg. El volt ragadtatva szépségétől Ágnes kisasszony – s ez nekem jól esett. Melyik tetszik jobban? – mind kettő, volt a kedves felelet. Örülök hogy tettségét megnyeré. A mama is örült.

Délután félest homályban magunkra maradtunk a szép Ágnessel a kis oldalszobában, az ablak<...> keletre nap feljövetre dombosodó kertre néz. Nekem is most jó fel a szép nap! A zöld kályha mellett kis zsámoly, arra leültem. Balom felől díván, itt ült ő, felebb mint én. Félig hallgatva, félig félve, félig érzelegve csendesen voltunk majd szóra nyílek. Szereti-e Debrecent? – Igen. Devecser és Debrecen hasonló magánhangú és kezdetű betűkből áll... közeliék. Én összetévesztettem e kettőt. Már ő volt Debrecenben, én itt, most ő következik. Tán majd anyámmal a nyáron elmehetek oda. Szép válasza ez vala. Folytatám: De Devecser nekem azért kedves, mert kegyed itt van. A helyet a benne levő teszi értékessé. A rózsavíz és nem az üveg a figyelemre méltó. Vajjon így van-e Debrecennel? Olyan formán. E feleletre ajkamhoz emelém kis kezét és megcsókolám. Később azt tevém kétszer. A nő is hatva volt, én is. A vallomás egyszerűen és halkán megtörtént. Én remélek és boldognak [80.] érzem magamat.

* Az első n y-ból javítva.

Átmentünk a másik közös szobába. Est vala. Ott egy esthajnalcsillagot s az ujholdat nézők. Ez az én csillagom most jött fel. Idéztem a Himfy⁹⁸ szép sorát „a folyamba tekintettünk [és alattunk és felettünk és bennünk is a menny volt...”

Vacsora után víg adomák közt töltők az időt Shakespeare Szent Iván éji álmából, a Priamus és Thisbe⁹⁹ darab előadásának általam elbeszélése víg kacajra ragadt mindnyájunkat. Ők kötöttek, én Ágnes mellett széken ülve többször emeltük szemünket sovárogra egymásra.

Szép jó éjt kívánva távoztunk alvószobáinkba. Oh mily szép lehetne a jövő rám ha önerőm vissza térne, felgyógyulnék, s ha egy leverő múltbeli viszonyomat teljesen feledésbe lehetne rejteni!!

Légy boldog te jó lény! Semmint boldogságodat én törjem szét, inkább haljak meg előbb. Isten aranyozd meg vigasztaló fénnel az én multam gyász fellege miatt elsötétült egemet!!

1867 télelő 28. Szombat. Devecser

Utósó nap ez évben itt e szeretett család körében. Délelőtt Forróig tettem sétát. A kedélyesbségek délutánra maradtak. Én nagyon sokszor elisméltém beakarván tanítani Ágnesnek a Zápor című kis románcot, kivált e tételét „keresztet vont a könyvbe e sor mellé: a hű leány kedvesét óhajtozza” de ő soha sem akarta elmondani e verset. Ez el nem mondásban is sok kellem volt rejtve.

[81.] Legérdekesb jelenet volt a gyertya gyújtás előtt a félhomályban. Ő a kemece mellett ült, én lábánál egy kis zsámolyon s kéz kézben nyugodva, tömérdekszer vittem azt ajkamhoz és tartám arcomat rajta. Néha ő is játszott kezemmel. Édes ártatlan enyelgés vala ez. Úgy látszik ő ennyire csak nem láttatva bátorzkodott nekem engedni. Ő szeret engem... ez meggyőződésem, mellyel mint boldogító talizmánnal távozandom. Mind édes tekintete, szemtalálkozásaink, mosolya, szavai, megjegyzései és tettei arról győztek meg, hogy csak ugyan boldog pár vallhat belőlünk.

---

98 Kisfaludy Sándor, I. kötet Himfy Forrás: <https://mek.oszk.hu/00700/00734/00734.htm> (letöltve-2021.05.23.) Helyesen a Himfy-sor: a vízbe letekintettünk...

99 Ovidiusnak Átváltozásaiban egy szerelmes pár Babilonban, mely azonban nem lehetett egymásé, mert frigyét a szülők ellenezték.

Este elkértem Sándorka, fiútestvérük arcképét, így az egész családot bírom képben. Husvételre ha előbb nem, meg hívta vagyok. Én említém a levelet is, ha írnék Ágnesnek, felelne-e, teljesen remélhető.

Múlt éjjel az én feledhetlen volt tanárom Lugossyval álmodtam s ébren léteemben is vele foglalkoztam.

Holnap korán indulok. Hagyok is itt szívem egy részét tudniillik; viszek is, tudniillik az ő kis szíve felét. Legyen áldás e jó családon!!

Debreceen. 1867 télelő* 29. Vasárnap.

Hajnalban 4 órakor már felkeltünk, ötkor reggelinél ültünk. A társaság hangulata inkább nyomott volt. Jól esett Ágnes kisasszony kedvtelenségét az elválás feletti bús érzetnek tulajdonítanom. A kávé nagyon kellett cukrozunk. Most ez is keserű, tettük az észrevételt. Ez a mama mosolyát kelté fel. A szekér zördül, szívemben is rendület rezgett át. Keveset beszéltem, megköszöntem az áldozatig menő szívességet, végül Ágnesnek is meg- [82.] szorítám és csókolám kezét. – Setét vala még hat előtt mikor szekérrre ültem. Feledés és elmerülés miatt utósó szavam a szekérről, a setétség félre vivén gondolatomat e vala: Jó éjt... ekkor vevém észre tévedésemet, s jó napra javítám ki.

Este a jó Orvos család vendége valék Debreceben, résztvevőleg hallák részletesen elbeszélésem. Kivált Rózsa tekintetes asszony. Az arcképeket is megnézték. Ágnes nagyobbik képe igen tetszett, dicsérte kis fülét, száját, szép szemeit. Majd éjfélig regélem élményeimet. Ők az én legjobb embereim a világon. Nincs titkom előttök. Még ma tartott a lelkesedés és benyomás édes izgalma.

1867 télelő 30. Hétfő.

Igen szomorú valék egész nap. Levelet írtam, amire fel is levék ott szólítva, Devecserre. Egyúttal megköszöntem áldozatig menő szívességöket. A levél egy két pontja ím itt következik:

„Remény telve mentem Devecserre, s reménytelve tértem vissza. Azt érzem: boldog az ki gyengéd ragaszkodással közeledik és vonzódik valakihez, de még boldogabb, ha észreveszi, hogy ő hozzá is van viszont ragaszkodás... Mint a fáradt és még is boldog kikötő felé törekvő vándornak tápláló és üdítő hús árny alatt pihenni meg: oly jól esett nekem »Devecser Boldog völgyében« e csinos oázison megpihennem. Éltem legérdekesebb és legboldogítóbb [83.] Karácsona ott tölt, nem tölt, de repült el. Igazán ünnep volt rám nézve...”

* A té olvashatatlan betűkből javítva.

„Ágnes kisasszony már a természettől gyengédebb kedéllyel van megáldva, fogékony elméje, finom tapintata, találékony és eleven szelleme – egészen meghódított és fogollyá tett. Még most csak annyit esdek tőle, hogy ne felejtse azt, ki őt nem tudja feledni, s ha nem sokára meleg soraimmal meleg szavaimmal felkeresendem, rendüljön feleletre, mint Csokonai »Tihanyi Echoja«. Kezét csókolom. Egyszersmind ide rekesztve küldöm neki a Csokonai emlékszobra fényképét albumába teendőül. Nekem emlékezetes e szobor, mert ennek lelkes leírását hallám először az ő piciny ajkáról folyni, mikor éltemben először láttam őt s mint az egyiptomi zengő Memnon szobor: úgy zengi nekem azóta e Csokonai szobor az ő hírét és kellemét.”

Este a színházban „Az erdő szépe” érzékeny drámában jól kisírtam magamat. Ma hajlandó voltam keseregni s ez jól esett. – –

1868 télhó 8^{án} Szerda.

A múlt évi pénzügyi számadásomat tettem meg. Az 1867^{ik} évben bevétel összege volt 1387 uj forint: nevezetesen tanári fizetés 206 ft. 12 kr. négy ízben (=824.50); szállás bér 62 fr. 50 kr. négy ízben (=250 forint); bor illetmény 63 forint, fából 20 forint, adósságból lefizettek nekem 197 forint 70 kr., maradék [84.] az előbbi évből a takarékpénztári betétben kívül 12 forint. Kiadtam ez évben 12 hónap alatt 1367 forintot, marad hát 1868ra kezemenél összeg 20 forint. –

Ami a mosatást illeti 1866 ban mosattam 929 darab ruhát, 1867 ben pedig 1011 darabot. – Évenként a mosatás 24 forintot vesz igénybe.

1868 télhó 22. Szerda.

Ily emelkedett, szívbéli napom még nem volt soha, kezdem érezni, hogy a szeretet és viszonszeretetés boldogító és isteni hatással vannak az emberekre. Hogy is ne lennének édes ábrándozásnak át nem adott, hisz levelet kaptam a boldogvölgyi liliomtól. – Még e hó 15^{kén} este 2 óráig fen léve, írtam meg hozzá az első levelemet s névnapra jó kívánatomat, kérve őt hogy emlékül fogadja el Arany János összes költeményeit egy kötetbeni kiadásban... s másnap postára tevém, hogy e hó 21^{ére} Ágnes napra kézbe legyen. Utána egy nappal írtam édes mamájának, ki levelével felelt nekem.

Gyorsan mint a szív áradat meghallgatá kérésem Ágnes is 20^{áról} keltezve rózsa színű papíron ír... és szívemet remény, hit és szeretet lángjával árasztja el. Levelének egész mivolta meglepett: gyöngyszerű apró betűi, finom modora, őszinte és természetes irálya és tartózkodó mégis meleg tartalma. El-

találtam mire vágyott, ő ohajtá rég bírni Aranyt. – Ezzel kezdi s ezzel hatványozza az emléket s a küldő élvezetet.

[85.] Feltűnt neki a Csokonai kép hatuljára tett felírás... itt ismét lelkünk találkozási pontját érinté. A „zápor ömlik” kezdetű dallam megtanulását igéri „reméljük hogy ha ideje lesz Boldogvölgy Devecsert meg fogja látogatni, ahol önt igen szívesen fogják fogadni.” Ez idézet mily szép, mily reményadó, egy szép lepel az, mely alatt láttatni engedi és én látom a szívvilág dicső mozgalmait és irányát. A levél így végződik „gondoljon sokszor rám, ki önre gyakran gondol, tisztelője F. Á.” Itt éri el a tető pontot... s én elragadtatva, kimondhatlan édes érzelmárban szorítatva érzem magam egy szép jövő csarnoka felé, hol a lépcsőn ő integet és fogad, ő az angyal. – Mindig, mindig ott repked az én gondolatom pillangója, te körülted, te völgyi ékes virágszál.

Még azon este megköszöntem szépséges sorait egy szívemből jött levél által, melybe idéztem Arany János e négy sorát „Piros a pecsétje, finom a hajtása, óh áldott, óh áldott a keze írása!” Azóta csak rá gondolásban találok lelkem számára vigasztalást és élményt.

Még azon nap, a levél véte után megvásároltam solumul s olvasmány tárgyúlt remek kiadásban Himfő „Boldog szerelmét”, olvasom ezt, mert boldog szerelem ég keblemben, majd aztán neki küldöm el.

Óh csak Isten, te jóságos könyörülő Isten, építnél fel engem romjaimból, megbocsátanál nekem s visszaadnád lehetőleg, erőadólag, azt mit én fájdalomra elveszték!!

[86.]

Debrecen 1868 télutó 19.

Miután kivált egy hó óta minden eddigi bel és kül [...]jaimat felépíteni törekedtem s sok aggodás után megnyugtató sőt biztos reményre jogosító szavakat és tudósításokat vettem jövőmet illetőleg, lelkismeretem enyhülve lévén, eljöttnek érzem a pillanatot jövőm felett határozni. Ma írtam meg a kérő leveleket, egyiket Matusz né Tekintetes Asszonyhoz mint anyához, másikat bájos leánya Ágneshez. Kérve „hogya engem magához méltónak talál, és szívében kellő vonzalmat és szeretetet érez irántam, méltóztassék engem boldogítani kezével és szívével.” ... „egy igen szó kised ajákáról nem szívéből sugaltatva, olyszerű lesz rám nézve, mint volt a Teremtő »legyen« szava nagyban a mindenség előállításával.” Ő a csillagzat ki felé fordulok én. –

Isten tegy engem erőssé, képessé és méltóvá megérdemelni őt s boldogságát munkálni síromig.

Március. 3. <Hétfő> Kedd

A szigorlatokat bevégeztem még múlt hó 28^{án}. Vasárnap a leg szomorúbb napom volt, tegnap és ma is mert kedélyem s láthatárom egészen elborult, és ez azért mert oly kór tüneteim mutatkoznak, miktől félttem s mik képesek lehetnek idő előtt lehervasztani ifjú életemet, vagy pedig boldogságomtól mind örökre megfosztani. Valóban tragikus eset! Most csapott le a villám, mikor a jövő szelíd angyala boldogsággal integet sőt közeleg felém.

[87.] Ha Isten szabadító írt nem adand szívemre – elvesztem örökre, vége van menthetlenül boldogságomnak és „szomorú lesz az én életem mindhalálíig”. Ily szomorú állapotban még az előbb várva várt – elküldésekor még derült volt es reménytől csillogó belvilágim, öröm repesett ormain – a ma vett, különben üdvet hozó két levél is csak egyetlen mosolyt volt képes felidézni még döbbsent és aggódó lelkemben. Mert én igazán nagy beteg vagyok. –

Tegnap kelt Matusz né tekintetes asszony levele, örömmel adja beleegyezését és anyai áldását, és örömmel fogad szeretett családjá egyik tagjául. – Vitatva lett a vallás kérdése. A leány római katolikus lévén ... a leány (az angyal) határozottan vonakodik áttérni... előbb már N. Sándorral ők és én válték levelet, kifejtvén, hogy hittanári állásomból folyólag tettem csak óhajtottá az áttérést... nem teszik... jól van, én áldozatot nem követelek.

Ír a kedves Ágnes is rózsaszínű szokott papírján, röviden, szépen és határozottan és melegen. „Szerencsésnek fogom magam érezni ha önt kezem és szívem által boldogíthatom. ... boldog és megelégedett nőnek* fogom magam mondhatni ha az élet örömeit és keserveit oly férjjel oszthatom meg kit szívemből szeretek” ... „örömmel nyújtom önnek kezem és remélem hogy boldog neje leszek.” – Óh csókolandó angyal te. – Köszönöm ezen földi evangyéliumot, s imádkozom hogy Isten szánjon meg engemet és meggyógyítván üdvezítsen itt e földön ő velem.

Ma végeztem be Kisfaludy „Kesergő szerelmét”.

[88.]

1868 tavaszaló 4. Szerda

Szomorú tavaszkezdet rám nézve. Én valóban kedélybeteg is vagyok, ily kedéllyel én sem magam boldog nem vagyok sem mást nem boldogíthatok. Délután is előfogott egyedülletemben annyira a bánat, hogy székbe hanyatolva sírtam, áztattam kendőmet ezt gondolván: szeretnék meg jelenni ily

* Az első *n* olvashatatlan betűből javítva.

halvány arccal az angyal előtt, térdre omlani előtte, megcsókolni kezét – és azonnal meghalni.

Egy barátira, tanácsadóra, vigasztalóra és orvosra van szükségem, – tovább nem bírom s ilyenül kérém fel az én legjobb emberem Kain Albert orvos urat. Már napok óta gondolkodom ezen.

Tavaszelő 6. Péntek

Tegnap a jó Kain Albert úrnak levélben panaszlám el vélt kétségbeesésem okát. Ő ma jött hozzám délben $\frac{1}{2}$ 12 től $\frac{3}{4}$ 1 oráig itt volt s tündéri gyorsasággal helyre állított, visszaadott magamnak, kimondván, hogy én félre vagyok vezetve, nem értem a dolgot, s nekem semmi bajom nincs. Azért legyek nyugton. – Elmondtam neki egy másik nehézségemet, mely kényes volta miatt Damokles kard féle, mint ő mondá, – s felajánlkozott közvetítőül.

Mint aki újra születik, midőn már halál torkában lenni hitte magát: visszanyertem oly boldog, vidám, nyugodt kedélyem, mivel évek óta nem bírék. A tudomány és őszinteség volt az ő fegyvere, mi engem meggyőzött hogy aggodásra ok nincs.

[89.] Ily nap és óra olyannak tűnt fel előttem mint ha angyal látogatott volna meg. Vilagosság legyen, és lett belvilágomban. Éreztem hogy jó az Isten és irgalmas s még a bűnösnek is kegyelmez, ha ez igazán bánkódik. A lelkem nyomó borzasztó sziklától vagy lidérctől megszabadultam.

Jövöm temploma, a szerelem ékes viránya, felépülve és diszlőleg mosolyog újra felém.

Ma este elragadó hév, lelkesedéssárral írtam a szeretett Ágnesnek „szívem királynéjának”. – Reményem vitorlait felfeszítem éltem hajójára, s bátran haladok... az eddigi bú és szomor sötét ködét messze űzöm, mert űzhetem, ezentúl gondolataimból.

Levélben fogok köszönetet mondani a „kibányászhatlan jóságú” megmentőmnnek Tekintetes Kain Albert úrnak. –

Boldog szerelmem korszaka most kezdődik, az új év első napja Március 2. mikor kelt engemet boldogító rózsaszínű levele. –

1868, tavaszhoz 8. Szerda. Devecser (Boldog Völgy)

Itt vagyok hát, hová hetek óta égve vágyom.* Délben fél egyre érkeztem meg, az ő kedves fivére Sándor jött értem utánam szekérrel a vasúthoz. Itt a

* Az *m k*-ből javítva.

fehér háznál (boldog tetők, mert őt rejtitek) már künn állottak, sőt a verécés ajtóig lejöttek.

Ő a régi kedves, jókedvű, ragyogó arcu, teltebb, színesebb mint még karácsonykor is volt. – Üdvözlek angyal lakodban!!

[90.] Ebéd után adomáztunk, sokszor megnevettettem én is őt, estefelé a kemencénél ülve perzs szagot érzünk, ő ott ült mellette: tán meggyúladt a ruhája; nem... mondtam, a ma délután hallott adoma szerint, mi szerint egy tűzkárosult nő így kéregetett: én egy égetett asszony vagyok; alkalmazva majd azt mondom: lángoló kisasszony.

Naplement tájban kísértáltam Mériáig, a falu határáig Sándorral, rámutatott *Hécére*, említé hogy megénekelte a Tompa a két kővé vált embert, én meg említém Boldogköt, hol Dévai volt egykoron stb. Kassán jár tanodába a VII. osztályba.

Vacsoránál vidámak valánk. Csak egy pár percet leheték vele, ezt <...> felhasználva kértem: jól érzi-e magát? Jól, volt kegyes válasza. Én jóra magyarázom ezt. Néha szótlán pár percre ő, én is. – Különösebb mozzanat nem történt.

Este tíz előtt valánk el, ki ki szobájába távozandó, én levelet írtam Róza tekintetes asszonynak, annak a jóságos lénynek, emlékezve melegen azon páratlan család tagjairól.* –

Devecser, 1868. tavasz hó** 9. Csötörtök

Dél előtt rébus talányok mellett mulatoztunk az 1858^{iki} Nővilág című lapot véve elő. Egy képtalány „csinos hölgyek öröme stb. mulatnak csintalan imádóikkal”, legérdekesebb volt. Midőn ketten valánk megpróbáltuk*** gyűrűinket egymás újjára előtájékoztatni. Az ő növendék (bal) ujjára oly gyűrű megy fel, mint bal kezem kis ujjára szorosán felmenő gyűrű lesz. – Ő is megkísérté az enyémet.

Megtanított három féle *patience*-ra. Jót nevettek mikor mondtam édesanyjának, hogy Ágnese megtanított engem „türelemre”... édesanyja azonban igazítólág monda, az ő [91.] leányának is kell a türelmet tanulni... „már ő tudja” felelém...

Ebéd előtt közvetlenül monda ő,**** hogy (alkalmilag merült fel a beszédben útazásom) a Sándor térképén kikereste azon főbb pontokat, hol én

* Az *i* utólagos betoldás. Egy korábbi szóból javítva.

** A *v* olvashatatlan betűből javítva.

*** A *p k*-ből javítva.

**** Az *ő* sor fölötti betoldás.

útaztam, csak Edinburgot nem lelte meg. Megmutattam. Szép <és jó> elméjét szeretettebbé tevő e kis vonás is.

Ebéd után a zöld kályha mellé húzódva ő, mamája és én a vallás kérdést szellőztettük... Én semmi sürgölést nem említék a világerért sem, csak némi kisebb kellemetlenséget a Debreceniek részéről említék... Ő egyetlen okot sem hoz fel, miért nem hajlandó az áldozatot tenni.

Legszebb pont, (várok vára) eddigelé az 5-7iki esteli idő. Én séta után hazajőve az oldalszobába léptem, ott voltak mindnyájan. Egy-egy darab cukorkát nyújték mindenkinek. Ő a színes papírtokból, bodros széleikkel, azonnal kis virágot igyekezett alakítani. Majd kivonultak a szobából, ketten maradánk. Ő az ablakhoz háttal, én a dívánon, távol tőle. Kértem jöjjön a díván mellé. Sok mentegetés. Végre ide vezettem. A „legszebb nap” eszmét változtatgattam. Emléljen vissza a karácsoni délutánra, az első vallomásra. „Én oly boldog vagyok” suttogám... „hiszem” volt a felelet. Csókolgattam kezét. Eljön Debrecenbe... nehéz itt hagyni... a mama is eljövendő... stb. Derekat átkarolni elébb engedte, aztán, gyengéden kezemet elhárítá... én a táncolásból kovácsoltam érvet magamnak... ott idegennek is szabad átszorítani derekat a lánynak... „most ám nem táncolunk” – ezzel védte magát, „nem is táncolhatunk” – azt e helyettesíté... védtem én is... gyengéden, csak betűzve, érintém a csók témát is... még erre el nem juthatánk. Elmondá, megtanulván mint ígérte, az „Esős nap” című költeményt Kazinczytól. Megköszöntem tanulását. –

[92.] Belépett mamája, nagy előzékenységgel társalogtunk a jegy váltás, sőt az egybekelés idejéről. Ők beleegyeztek. Hívtam Debrecenbe a jó mamát is, Mariskáját is. Elragadtatva szólék Kain ur családjáról: mily jó ha egy család szeretete fogja őt itt is ölelni.

Beszélgetés alatt folyvást fogtuk kezeinket, jól esett hogy ő simogatá az enyémet. Boldog én, ki szerettetem, „Amour c'est la vie”¹⁰⁰ ... Idéztem Pál apostoltól is a szeretet nagyszerű jellemzését; főleg e tételt „a szeretet mindent elfedez”.

Délelőtről még felemlítem, hogy egy kis tinta tartót nyújték át neki ajándékkul. Tetszett, és én örültem. Egy alkalmas pillanatban nyíltan kimondám szóval is, hogy szeretem... ő is, volt a válasz.

A szeles időben végzett sétám alatt némi versbe füzendő eszméket jegyzék fel, óh ha hét év előtt jó e boldogító alak elém, hogy ihlette volna tollamat. Hét éve is van már hogy abba hagyám a versírást. A töredék eszméket ide iktatom: Nem szépséged csodálom én, // Szépség ízlésszerű // Múló mi-

100 Szerelem az élet...

kint regharmatja // a Rózsa szírmain /// – Csodálom én szép elmédet // mely
tündököl ragyog, // mint drága <kiny gy> kő a koronán, // Kezed, szemed
művén /// – Ez megmarad még akkor is // Ha őszül* <váltja> tavaszod //
Mint hó Álpeszeknek keblében // a rejtett drága érc ///. – Szeretetet szült én
bennem / Első tekinteted, / Ez megmarad s utósó lesz // mitől megválok én
///. –

Devecser, 1868, Április 10.** <Szomb> Péntek

Nagyobb változatosság! Eljöttek Fügedről Putnokiék, [93.] elmentünk templomba, a háziak közül csak Ő jött el, most voltam vele templomban először s épen a mi templomunkban. Igen figyelmesen hallgatta az igehirdetőt, nagy-pénteki tárgyú volt a beszéd, a kereszten függő Megváltó szemléléséből mi-csoda vigasztalást meríthetünk. Egy eszme „a szent és jóban, egy Isten vonúl át a világon, s ki tartóztathatja fel <öt>?” – megragadt az igélyéből. (predikáció)

<Már> Alig léptünk haza a szobába, Halász Dezső barátom csakugyan megküldé Pestről a várt s rendelt virágcsokort, felterült a divánka előtti asztalon a lapos virágtányér, mint parányka oázis, de oly oázis melynek látogatói a sugáros vándorok a szemek. Kár hogy összenyomúlt a virágok szirma az útban.*** Neki szánva e friss csokor, közepén Kamélia, szélről nárciszok, ibolyák stb. Érkezett mellette Halász Dezső barátomtól egy költői levél, melynek szívem szép tárgyára vonatkozó legszebb részlete ez:

„Ott leendesz holnap a családi körben,
Ünnepelni fogsz majd nálod szent örömben,
Feleded a múltat, a jelennek éltek,
S megzendül a jövő, mint egy tündér ének,
Aztán a jövő is majd jelenné válva,
Valóságga fejlik szíveitek álma.”

Délután a fiatalabb része a vendégeknek helyben látogatni ment, az idősbek honmaradtak, mi ketten külön válva, a szerelmesek szeretik a magányt, édelegtünk. Derekát néha átfogva fél karral, susogtunk egy két édes szót. Ajkát magasztalám főleg célzatosan.

* Az *ül* utólagos betoldás.

** A *10 11*-ből javítva.

*** Az *útban úton*-ből javítva.

[94.] Esős idő volt, estére elállt s félórát sétáltam magányban, ismételve magamban e szép francia sorokat „Amour c'est la vie; aimer c'est vivre; aimer c'est rendre heureux un autre, rendre heureux un autre, c'est l'être soi-même.”¹⁰¹

Tetszett egy délután <eg> kifejlett vitában az Ő önálló nézete. Meze barna, felette bársony sulytás díszítéssel. – Kissé komolyság szállt meg néha néha, a nem sokára bekövetkezendő újra való elválásra gondolva. Vacsoránál új írással az asztalra kitalálólándóul jegyeztem, el tudja-e olvasni, e szót „Szeretlek.”

Este Dezső barátomnak levélben köszöntem meg emlékezését és fáradságát. –

Devecser, 1868 tavaszhoz 11.** <...> Szombat

Szép nap szívilleg, különben ködös, esős dél feleig, nedves, este tiszta üdült idő. Kalácsütések s ünnepszombati dolgok miatt elfoglalva lévén a ház, Sándor a kis szobában olvasván, én és ő ketten maradánk oly soká együtt, mint soha máskor. – A dívánkára hívtam őt magam mellé hálózni, de nem sokat dolgozott. Olvastam Halász Dezső barátom levelét neki, szólottam róla*** s nejéről; majd elővettem Himfyt, s kivált a 20, 103, és 106 dalokat olvastam neki: ő meg a VII^{ik} éneket jelölte ki mint legszebbet s előtte felolvastam végig, a szép helyeken állomásozva („Ott, hol Hymen kötelékben” kezdetű... Ének ez). Többek közt több ízben ismételtem e szakot „az érzemény tengerében ölelkezve merengnek; a remények tér egében Pár Galambok kerengnek”. –

[95.] Mi is sokszor átkarolva én (csak én) őt, merengtü[n]k, vagy kézbe, ő játszva újjaimmal... volt mozzanat, hogy vállára hajthatám fejem s dobogó mellén hallhatám a dobogást, volt mikor erővel fogva át derekát nyakát megcsókolám, de ő mindig szeliden-erősen, intve fejtőzött ki karjaimból s határt vetett vágyaimnak. Hiába volt minden esdeklés szava, szép szó, rimánkodás, gyenge erőszakolás; hiába: ő egy csókot nekem nem adott, szilárd volt, mint észak csillaga, s csak annyit nyerheték meg, hogy sok idő múlva homlokom megcsókolta. Köszönöm jó lelek ezt. Én „okos” jelzővel il-

* Az egy utólagos betoldás.

** A 11 12-ből javítva.

*** A ró olvashatatlan betűkből javítva.

101 Szerelem az élet; szeretni annyi, mint élni; szeretni annyi, mint boldoggá tenni egy másikat; boldoggá tenni egy másikat, önmaguknak lenni.

lettem erős magatartásáért több ízben. A szerelmi csevegés netovábbja folyt, sokszor mosolygásra csalatott, kivált mikor mondtam, hogy egy csókjával meglegésem pünkösdig s ő kérte: hát akkor? akkor kettővel; de, „akkor sem” mondá, én meg feleltem, akkor ám muszály, – miért? – mondám: mert már jegyesem lesz s a csók is jegy leend. Ki tudná előszámlálni a sok mindent. Szeretetre méltó lányka, tied vagyok mindenestül.

Malozsát¹⁰² hozott be a mama, hogy legyünk segítségére... mi ketten egész fontot megtisztítánk. – Ekkor mondtam vagy két száz kis jelzővel ellátott nevet reá, ő neki sokszor nagy mosolygást okozva: kis angyal, s végezve „kis minden” nel.

Délután szinte voltunk magunkban, 3* óráig, hiába ujultak meg kérelmeim. Aztán bejöttek a jó mama és Mariska... s fényképeimet hozva elő nézegettük, köztük az angyali Kain családot, a nőt, apát, fiút.

[96.] Egyet sétáltam a hűvösben. Este a kis szobában együtt voltunk mindnyájan, mellé ültem s kezünk kezünkbe futosott az érzelem édességének bűvös villany folyama rajtunk át. –

Vacsoránál jó ízűn** nevettem több tárgy felett, egyszer oly jó ízűn, hogy ők is hasonlóra lelkesültek. Volt szó Vas Pál debreceni fűvészlőről s a pacsuli levélről.

Devecser, 1868. április 12. Vasárnap. Húsvét.

Húsvét első napja, gyönyörű idő, 3 szekér vendég jött át templomba menni, én nem mentem, nem akarván kíváncsiság tárgyává tennem ki magamat. Honn ünnepeltem. A „honn” szón volt egy kedves észrevétele más alkalommal Ágnesnek, mondám hogy „otthon” Debrecenre célozva, ő mondá, hát itt nincs „itthon”, igen, óh angyal, feleltem.

---

* A 3 4-ből javítva.

** A z utólagos betoldás.

102 „Malozsa (olaszul: malvania v. malasia, latinosan: malvasia, franciául: malvoisier stb.), fn. tt. malozsát. Aranysárga színű, édes szőlőfaj, mely Moreának Napoli di Malvasia városa környékén terem. Mások szerint nevét Chios szigetnek Arvisia nevű városától kapta volna, melyet az olaszok Malvasiá-ra változtattak. Ezen szőlőfajból készül a malozsa nevű csemegebor. Szélesb ért. hasonló ízű és finomságú bor, mely Candia szigetén terem, továbbá más illetén mesterkelt borok. Némely tájszokások szerint átvetve ejtik: mazsola v. mozsola.” *Régi Magyar szavak magyarázó adatbázisa*, főszerk. Kiss Gábor (Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2012), 300.

Ma igazán a legszebb nap! Elneveztem neki e napot „szívvét” ünnepének, s tőle függend, hogy „csókvét” ünnepének is nevezzem, a délelőtti egyedüli lét előtt egy francia ima-könyvet olvastam, benne Ambrus, Aquinói, Ágoston stb. imáit. 102* éve nyomtatták, katolikus imakönyv, a szentek közt játszilag alá huztam írónnal Szent Ferencet és Szent Ágnest.

Ő ma svájcias ruhában volt, fehér ing váll s derékban, piros szalag pártá, fehér** gyöngyökkel rakva, ruhája zöldes, fekete csipkedíszlettel. Sok édesgetések, búsulások, meg érvelések után szerencsés valék s a kalitka alatt ültében, az udvarra nyíló ablaknál én állva, ő ülve megcsókoltuk egymást. Beleegyezett. Megölelt. Én is, e záloga a szeretetnek.

[97.] Emlékezetes nap, kedves nap, édes nap.

Ebéd után sétáltunk 4^{en}, mama s a két leány, én az ő karján a mérai hártárig, szép napos idő, a határnál leültünk a gyepre, én két piciny bíbor bogárkában is gyönyörködtem, ők meg két nyúl futkározásában. Ily szép séta páratlan volt eddigelé, vele sétáltam s kezeivel játszadoztam, a vidéken merengett szemünk, de rajta is fehérés kendővel volt bekötve feje s oly szép volt fehérlő arca, bájoló volt előttem. 4 órakor értünk haza s itt a mama is, mi is, beszélgettünk a vallásról húzamosan. Élő ábrándozások napja ez! Feljegyzem még ide az ő egy mondatát, ha valaki szól hogy az idő halad, ő megjegyzi: nincs az időnek más dolga.

Tet<t>szett az is, hogy mamájának is megjegyzé, míg ő sokszor mondja, „rosz”nak őt, én mindig „jó Ágnes”nek nevezem. – Ágnes mosolyában van valami bájoló, bővülő és hódító. Mint tanárnéról is alakíték előtte néhány vonást a jövőben.*** – Este oly jó kedvem volt, hogy dudolgtaték, elmondtam tőlem kitelhető hangon „Nézd ki rózsám ablakomból”, – „Ez a világ amilyen nagy” és „Juhász legény szegény juhász legény” – népdalokat. –

Boldog az ki szeret s még boldogabb ki szerettetik.

Devecser, 1868 tavaszhoz 13. Húsvét hétfő

Templomban legatust hallgattunk, a háztól az édes mama és Sándor fia valának ott. – Délelőtt elolvastuk Aranyból *Bor vitézt* (Szombaton délelőtt a kérő levelet olvastam el előtte) [98.] s lapozgattunk mást is. Szerencsés

* A 102 104-ből javítva.

** Olvashatatlan szóból javítva.

*** Az *en ől*-ből javítva.

voltam sok előzmények után második ünnepnapot nyerhetni ki ez⁺ szívvét ünnepében, 2^{ik} csókot kaptam a kegyestől. Délben a kertet látogattam.

Délutánból 3 pontot, mozzanatot emelek ki. A szeles idő miatt a kertben az eresz alatti lócán ültem mellette jó darabig, a szerelem nagyságát fejtegetve. Szabad ég alatt első ily szerelmes együttlét. Sok kedves pillantásokat vetett rám, de a búcsú csókra rá nem állt. – Látogatóit kísérte el a felső házig, én vele, visszajövet ketten jövénk karfogva, s honn az oszlop alatt, tehát fél szabad ég alatt, egy leander fa alatt, átkarolva: regéltem neki, mennyivel ellenkezőbb vonásokat fedeztem én fel benne, mint egy más lányba, szerelmem eredetét, s növése okát rajzoltam, nagy érdekléssel hallgatta, az uzsonnára hívás félbeszakított, megígértette velem folytatását. A búcsúcsók most is elmaradt.

Fáy Pálné, az idevaló zeneszerző neje volt itt. Kávétunk, narancsoztunk. Eltávozta után a félhomályban bevonultunk, előbb én, a kedves kis oldal-szobába s bevégeztem a történetet, eredményül kimondám: még eddig egy vonást sem fedeztem fel ő benne, mi nekem ne tetszenék, ez aztán a harmónia. Csakugyan kinyertem a 3^{ik} és búcsú csókot, előbb mellén is pihenhetvén, sőt pár percig karját is átfonta nyakamon.

Oly boldog szerelmes párt, mint mi, aki elválasztani akarna, vétkeznek. Este Párizsról beszéltem s készüléhez fogtam. Légy boldog és boldogító te jó, okos és bájos angyal! Hála égnek.

[99.]

Debrecen, 1868 tavasz hó 14. Kedd.

Nyúgtalan vala álmom, ötkor kelék, hat előtt megreggeliztem s köszönetet mondék a szeretett családnak. Mariskának mondám hogy testvérileg fogom szeretni, őt most inkább bensőleg üdvözöltem. Kalácsokkal ellátva bocsátottak utra. 7 órakor már Szikszó körül repített a gőzmozdony, délben megérkeztem Debrecenbe. Kedves visszaemlékezések voltak az úton táplálóim. Éreztem, nehéz nélküle lennem.

Az estét N. S.nál töltém elregélve a legszebb napokat.

Devecser (=Boldog völgy), 1868 tavaszutó hó 27. Szerda.

Negyvennégy nap óta nem valék itt az angyalnál. Lassan lassan eljött a várt idő, előtte, a távollét alatt csak a hetenkint váltott levelekkel tartám fen

---

** Az ez utólagos betoldás.

lelkemet, egy-egy hét részint a levél várás, reményével, részint a vett levél újra és újra át olvasása, értése s velei táplálkozással enyhítve telt le. Hosszú volt az idő, a hat hét mégis, de még hosszabb lesz vala a levélbeli szellemi találkozás nélkül. De az indulásra.

Az utóbbi napok elindulásom előtt fáradalmasok valának, lelki munkát alig végezheték.

Múlt szombaton volt a lecke zárulás, délután a diákoknak ünnepkövetségi választás; a gyászos Valatin úr – Kain úr sogora – Pestről itt volt, az estét vele töltém; vasárnap reggel a várva várt s késett levél tőle, a kedvestől mostanában ilyen kedves aláírással „igaz szeretettel hű Ágnese” – megérkezett. Azonnal menni^{*} kellett a követségi választások megerősítésére, majd a Nagytemplomba Révész Imre hallgatására, a felelettel két és fél órát késtem, de délre 12 órára már postán volt a levél.

Délben Kain Albert urnál ebédeltem, mint egy görnyedező angyal ült az asztalhoz a beteges Kainné asszonyság. A délutánt [100.] Veres László neveléstan tanáránál töltém, elregélém neki szerelmem fejlődését s a vallás külön[b]ség tekintetében ohajtám tudni nézetét. Ő mint mívelt lélek osztá velem a nézetet s megnyugtatólag hatott rám.

Az esteli temetői séta után Borsos Ferencnél töltém a vacsora időnyt ½ 11 óráig. Neki is elregéltem mit oly igen szeretek bizalmasaimnak közleni.

Hétfőn neki levelet írtam ujjalag. Délután rég nem látott barátom Balogh Lajos Álmosdról jött be s nejével, kit először láttam ma, töltém a vacsorát is.

A kedd (26.) rakolással tölt el, előköltözéssel. Könyveimet rakoltam négy ládába el. Délután meg Tar Kálmán rokonom tekintett el hozzám Váradról. E látogatások miatt nagyon sietve és zsúfolva kellett végezmem a szoba kiürítéseket, rakolást stb. Este csak ½ 12 kor feküdhettem le.

Szerdán 27^{én} hajnalban vasútra ültem s délben fél egykor viszontláttam Ágneszt és övéit. A kedves arcok, és hely jótékony benyomást gyakoroltak rám. Az úti törődés miatt 3-4 közt egyet szűnyadtam engedelmökkel. Aztán Fáy úr, a nagy zeneszerző jött ide látogatni, ma láttam őt először. Később leánya Ilona, s a virág csokorra mit hozék a vasúton magam, azt a megjegyzést tevélám Ágnesnek^{**} van jó kertésze, neki mindig terem virága, ha nem ápolja is.

Este vacsora után a diófás^{***} oldalon sétáltunk ő jobb karomon. Délután még a Bihari barátom levelének egy részét a vallás változtatás kérdésében

* Az *m f*-ből javítva.

* Az *n* fölött lehúzott ékezet.

*** Az *s k*-ből javítva.

olvasám, nem tud példát Hollandiában hogy hittanárnak volna római katolikus neje. Ő is helyesli gyengédségemet s azon elvetem, hogy én komolyan vevén a vallást, erőtetni nem akarom a gyengéd lényt, ha főbb elvei meggyőződés útján másra változnak, akkor magától [101.] megteheti a változtatást, de csak akkor, így csak lélekkényszer lenne vagy pusztá külcseré, a vallás nem ruha, különben is ha meggyőződésen nem alapúl, nyomorúlt valami, értéktelen és jelentéktelen a hitcsere. Én nem akarok követelőleg fellépni, bár mennyire zúdúljon fel ellenem az egyoldalú közvélemény, s protestáns orthodoxia, nekünk kell protestánsoknak jó példával előmenni a türelem szelíd pályáján s a lelkesmeretszabadság gyakorlati alkalmazásában.

1868 máj. 28. Csötörtök. Devecseren.

Reggeli után fél 8^{kor} a nagyszobában megtörtént a jegyváltás, átnyújtám neki azon kívánattal viselje soká, soká, boldogan. Mamája jó kívánatokkal tetézte szinte. Aztán átnyújtám jegy ajándokul a zománcos hölgy óráát s aranylánccal ellátva, átnyújtám neki, mint az éberség, pontosság, számítás és vigyázat jelképét. Ő viszont saját keze által hímezett szivar tárcát ad emlékül e nap<ra> emlékeül. Ezzel a szertartástalan szertartással végbe ment az összeköttetés első határozott ténye. Midőn csak pusztán adtam át, mamája mondá: hát csak így... meg sem csókolják egymást. Azonnal megcsókolt Ágnesem, én újra. A csókkal is meglett pecsételve. Még délelőtt magunkra maradvá sokat beszéltem vele, s megállapíták a násznapiját aug. 20ra. Ő kívánta akkorra, tőlem előbb is lehetett vol[n]a 4 héttel csaknem. De én bele nyugodtam.

Érdekes volt még hogy ma érkezett meg, késve, a hétfőn írt levelem. Előttem olvasta el. Persze most már az írója itt levén a várt hatásnak el kellett maradnia. Még elolvastuk, illetőleg én olvastam el Himfy Boldog szerelméből a VII^{ik} éneket: Ott a Hymen kötelében stb.

Tegnap még elhozván az önképezde „Koszorú” című emlékkönyvét, a „Szellőhöz” című költeményemet elolvasá ő.

[102.] Délután zápor esett; ez alatt volt itt Kassai fiatal ügyvéd s rokon Náményi István, jó kedélyű ifjú. Este az eresz alatt üldögélénk ki s hallgatók távolról hallatszva egy pár mosó asszony kemény sujkolásait, e ruha censurát. Már minden étel után kezét és ajkát csókolok neki.

1868, tavaszutóhó 29. Péntek, Devecser

Délelőtt jelzé Aranyból hogy neki tetszett ennek az éj leírása a Murányi Vénusból, e miatt az egész két utósó éneket fenszóval mellette elolvasám, alkalmas helyeken meg-meg állapodva tekinték rá.

Futólag betekintett egy rokonuk: Matusz Lajos, először láttuk, leendő rokonok, egymást. Elolvasám a Hont (napilap), majd sétálni menék 10–11 ig a mérái határig, gondolatim a körül forgolódtak, kivált miután a tegnap délután a nő részéről kibútorzás forgott szőnyegen, hogy mikép fogja lakom őt augusztus 20 ika körülre, mikorra tevé Ágnesem az egybekelés idejét, őt fogadni.

Hazajövet után mellé ültem, s különös keserűzset, a hajdan gyakran elő-jönni szokott lehangoltság oly mértékben erőt vett rajtam, hogy kénytelen valék elválni tőle, kis szobámba vonúlni és gondolkodni, gondolkodva, elmélkedve könyezni. Ő aztán részt vevőleg mellém küldetett: s mondám: nem ő oka haj, érzékeny természetemnek, épen érette, szerelméért aggódom, gondolva sok tekintetbeni borús múltamra, aggódás érzete szállt meg: vajjon nem jövend-e részemről oly bánatra keltő ok elő, hogy ő boldogtalan lesz akaratom ellen. Épen azért búsulok, túl félnék is levén különben természetem, hogy ő boldog lenne állandóul s miattam egy sohajra sem legyen oka.

[103.] Alig tudtam magamhoz jönni. Ebéd után a nagy szobában egymás mellett sokat édelegtünk, tetszett, hogy fénykép foglalványából csokornyí képet jelölve, a hátrásra jóltetszőleg említett vissza. Csókolóztunk is... de persze nekem kellett mintegy kierőszakolnom azt.

Eztán egy kis baj állt be: Ágnes Debrecenben ősszel vett gyűrűjét vigyázatlanságból elvesztette, oda végkép az, s mamája kissé haragudott.

Este a szőlőbe, hegyre, egy óra járás ide, mentünk ki, Ágnes is, ott cseresznyét szedtünk, s ettünk, az idén először. Haza karon fogvást, s tréfásan beszélgetve. Itthon a kőasztalnál szabad ég alatt kívánatomra aludt tejeztünk, vacsora után ketten künn ültünk enyelegve. Szépen viseljem magam, figyelmeztetett sokszor. Okos Ágnes, volt rá feleletem. Én gyenge vagyok, volt védelmem, ha oly Szent Ágnes lenne mindenki, úgy a világ semmivé lenne, én is szeretem a zárdát, ha annak fala a kedves ölelő karja, mely ölebe zár. Jó éjt kívánva, kedves tréfálózás közt, néha *te*-nek is szólítva egymást, aludni menénk ki ki saját szobájába. –

Még egy pont. A szép kilátású szőlőhegyről haza jövet eszébe hozám neki mit írtam az ő tőle kapott arckép hátlapjára, ezt tudniillik Legyen boldog az kinek mása a kép. Ő felelte <kedvesen> bájjal és kellemmel: az is lesz. Ámen.

Devecser, 1868 tavaszutó hó 30. Szombat

Ágnesvét napja, szerelem szombatja. Egész napon oldala mellett voltam. Már ma, bár egy ízben csak legfelebb pár csókot szedhettem, de több ízben ismétlődött ez. A nevezetesebb pontok e napon. Elolvastam Aranyból Bolond Istókot, [104.] többnyire mellette vagy vele szemben ülvén. E mű csodás, néhol kacagtatása mellett könnyeztet. – Legtöbbet valánk egyedül. Olvasva néha együtt Himfiből és beszélve. Az ebédre hívás keltett fel ábrándozásainkból. Az ember mindent elfeled ha szerelmes, kivált ha ritkán látja viszont egymást.

Délután k[...] a szobabani el-el rejtőzésen kezdődött a mulatság. Voltunk künn a kertben, ülve a fűpázsiton és vallottuk <„per te”> tenek is szólítva egymást, a szerelmet s fordítva Debrecenre a figyelem irányát. Legjobb tetszett nekem, mikor a konyha szoba ablaka alatti kerti lócán ülve egyszer mondá nekem minden felhívás nélkül: én Baloghot szeretem. – Jó és okos Ágnesem, légy boldog általam, úgy az leszek én is. – Úgy hiszem. –

Sült kalács féléket uzsonálván ismét magunkra maradtunk a nagy szoba veres dívánján s itt előbb a vasárnapi levél felett évődtünk... majd legolvasdóbban gyúlongtunk. Este sétáltunk vacsora után a két testvér és én, danolhattam is a hold világánál. Annyira alanyi és bensőszerű volt e napi édelgés, hogy részletes képét adni halványan sem lehet.

Devecser, 1868 tavaszutó hó 31. Vasárnap (Püünköst)

Püünköst első napja. Mindenütt rózsa virúl. Felkelés után ki is mentem a kertbe, egy rózsabokornál állék, mikor az én kedvesem utánam jött híni reggelire. Kedves meglepetés. Reggeli után kissé jártunk a kertben s a lócán* <alatt> ülénk darabig. A meleg behajtott s midőn olvasám a kis francia imakönyvet jó a sok vendég: a Hideg család Fügedről hozva a leendő nőt, a még csak pár napig viruló mennyasszonyt (Katát), az abauji alispánné Telekiné családjával stb. Mindnyájan templomba menénk, a lányok közt két [105.] párt alakult, mint nevezém: kalapos és kalaptalan párt. A kis templom szépen megtelt Gömöri Péter református lelkész ígél e felett: vegyetek Szentlelket. Felvettem az úrvacsorát, vették vagy százan. Ágnes csak az igély alatt volt ott, aztán hazament. Utójjára maradtam s bementem a paphoz, hol megnéztem a régi urvacsora-kehelyt 1641 ből való, a Fay református egyháznak volt ajándékozva, hol ma a református egyháznak semmi nyoma. Hihető-

* Az n és feltételezhetően az ékezet is utólagos betoldás.

leg elpusztíták ezt is az idők mostohaságai. Forrón sincs ma egy református sem, holott mint a hagyomány tartja itt, hajdan református nép lakta.

Templom után Hideg Károly úr szívélyesen hitt meg ünnep 3^{ad} napján leánya lakodalmára, a vőlegény is, ez utóbbi Ágneshez fordúlt hogy ő hathatós közbenjáró lesz. Bájosan marasztott, mondá jobban fog a lakodalomban mulatni ha itt maradok. Könnyű volt határoznom, kivált miután megtudám, hogy junius 2^{án} (kedden) van épen Ágnes születésnapja.

Tudatni ittlétem meghosszabodását, ebéd után írtam a jóságos Kainnének, már eddig is volt eszembe írni, ez alkalmat örömmel ragadtam meg. Délutánt nagy csendben töltök. Este 6^{kor} mérai határig sétáltam. Visszajövet már eleimbe jöve várt a kedves angyal, a kertben szokott helyünkre a fűre leülénk, kissé komoly levén, kérte okát. Felderített. Vacsora után a hold szende fényénél ujra sétált a család, én karomon vittem a „kiáltó” kedvest. Tréfálkozás után elváltunk éjszakára menvén az idő. Csók volt tisztességes számmal. Sokszor téztük egymást jásztilag, beszélünk a háztartásról stb. Csak az ég adna nekem erőt, hogy őt oly boldoggá tehetném, mint vágyam van. –

[106.]

Devecser, 1868 nyárelő hó 1. Hétfő.

A mai nap még csendesben folyt le. Olvastam a Sárospataki Önképezde 1863^{ki} emlékkönyvét, aztán a ma jött Családi Körből Sós (Gy?) költő megható életrajzát s továbbá Himfy Boldog szerelméből a reggel leírását (II. Ének) s egyebeket, példának okáért francia egyházi lapot. Vendég nem volt csak este Ágnesék volt nevelőnöje. A világ lakodalomhoz készül. Sokat sokat voltam Ágnesemmel, ma a legszabatosban és legkedvesebben töltök az együttlét hol hallgatag, hol csevegő óráit. Egyik legkedvesb benyomásu pillanat volt a vacsora előtti rövid séta (ketten) a kertben, a diófák alatt is valánk, sokáig csevegtem kedélyesen, míg rávettem, s ő pajzánul odábbolta tovább, hogy mondjon már „te nyelven” valamit, nem bánva ha megszid is, csak „te nyelven” tegye azt. Végre kérdvén mit mondjon, feleltem: bármit, ő felelte „szeretlek” – s ezt megköszöném s édesen fogadám. Annyi alanyi, egyéni, mégis oly általános és emberi van a szerelemben, hogy ily pillanatok s órákban már festeni, után írni nem lehet. Csak ha távol vala rövidke óra negyedre is tőlem, érzém a nélkülözést, s csak közelében* találok jól magamat. Boldog jövő látszik ígérkezni részemre, ő engem csakugyan szeret forrón, igazán, s ez engem boldogit.

* A lé olvashatatlan betűkből javítva.

Füged, 1868, nyárelő 2. Kedd

Reggel a nők a lakodalomhoz való készüléssel levén elfoglalva, magam voltam 10 óráig s olvastam Buda halálát. 10 után a templomban esküvő helyben. Kijövet bemutatva lettem Matusz Lajosnénak. [107.] Mind ő mind férje előzékenyen fogadtak. A nászkísérettel vonultunk át Fügedre délre, 2–5-ig ebéd, aztán tánc reggelig. Ágnes, kinek ma születésnapját ünnepelem, s kinek átadtam jó kívánatomat, szépen nézett ki, alkalmam volt ünnepélyesebb öltözkéiben is szemlélnem, a táncra másodszer öltözött rózsaszínbelen, haja újabb [...]lésben, jól állt neki, haján, fején semmi virág, a bimbós virág maga levén piros arca. Táncoltam vele vagy négyszer, két négyest, két csárdást, többnyire mindig mellette vagy közelében valék. 100^{an} ültünk asztalhoz, fele nő, vagy lány, összehasonlítva a hölgykoszorúval, még jobban meggyőződtem Ágnesem kitűnő szépségéről.

1868, nyárelő 3. Devecseren, Szerda.

Éjfél után, tehát ma 2 órakor jöttünk haza, lefeküdtünk s reggel ötkor keltem. Mindnyájan azt tették, reggeliztünk s mind háromjuktól csókok közt búcsúztam el. Ágnesem bús volt. Én is. Isten veled „Élv-Lak”, Isten veled „Ágnes-vét ünnepe”, Isten veled „Boldog-idény”!!! Mi forrón szeretjük egymást. Egész úton róla gondolkodtam. Délre Debrecenbe érkeztem a jó Kain családhoz s ragyogó arccal regéltem el az én boldog-korszakomat, megnézték a gyűrűt s jót kívántak. A költői felszínről a költözés poros prózájának fővényére az nap délután leszálltam.

[108.]

Debreczen 1868 nyárelő 6. Szombat.

<Te> Ma láttam először Kovács Ferenc¹⁰³ jogtanárt, kartársamat ünnep után német nadrágban. Kazinczy ünnep óta, mintegy 10 év óta hordjuk a

---

103 „Kovács Ferenc (Losonc, 1838-), Losoncon született, ahol apja Kovács Benjámin (megh. 1859) református gimnáziumi igazgató-tanár és író volt. A gimnáziumot a VII. osztályig szülőhelyén végezte; ekkor Nagykőrösre ment, ahol a magyar irodalomból Arany János volt a tanára. A jogot a pesti egyetemen hallgatta. Ezután ügyvédi vizsgát tett és két évig Losoncon volt ügyvéd; innét hívták meg a debreceni református főiskolához jogtanárnak, ahol 1865. január 16-tól 1875. ápriliséig tanította a római, egyházi és ausztriai jogot 1875-ben királyi közjegyzőnek nevezték ki Losoncra. 1893-ban királyi tanácsosi címmel tüntették ki.” Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, VI.kötet, (Budapest: Hornyánszky, 1899), 1220.

magyar ruhát, kitartó vala a világ e városban, tanárok, papok, tanulók, kivétel nélkül viselik ma is: első ki letette a magyar nadrágot Kovács jogtanár s néhány uracs féle jogtanuló. – Csaknem szélsőbaloldali e tanár, s még is ő<k> pártol el nemzeti viseletünktől. Majd meglátandjuk talál-e egyhamar utánzókra. Ha az egész ország elhagyná is a nemzeti viselet te[...]ességét: nekünk nem kellene elhagyni. Sajnálom e kezdetet, mely nem jó véget jelez. Én utósó fogok lenni, ki Kollégiumunk tanárkarából leteendi a magyar ruhát. Bár ne kellettnek ide jönni a dolognak! Csak minden ember azt ígérje, hogy ő utolsó lesz a letevésben, semmi baj nem leend, s meg lesz óva a magyarság az öltözetben is. –

1868 nyárelő hó 29. Hétfő

Mai napon este 6 órakor költöztem át Mester utcán 1172 szám alatt özvegy Lakatos Gáborné asszony házához, hol három évre szállást vettem, évenként 200 a. é. ftot fizetve, új lakomra; eddig festették és tisztították, s a jószágos Kain család adott ideiglenes lakot. Ott felújultak június 3 óta lakván ott, az ifju és nevelőkori képek, ott dolgoztam a kerti-festett lakban, az ő körükben enyhület nekem lenni, egy előjátéka [109.] volt ez a leendő család életnek, óh bár én is oly boldog nős életet, egymást megértő gyengéd viszonyzatot érnék el az én szeretett Ágnesemmel! Ők fiúkat két hét múlva várják Bécsből, hol az egyetemen 3^{ad} éves orvos növendék, én hét hét múlva hozom, terv szerint, haza ide, e lakba választottamat. Ők jók, legyen jó Ágnesem is. Ők felülmúlhatlan jók, legyen olyan Ágnesem is. Minden szabad és kellemes gondolatom Devecseren röpked. A jó nagymama könyezett mikor ma elváltam, Rózsa tekintetes asszony is megvolt indulva. Magam is. Nehéz az elválás a szerettek közt. Végszavam az vala vigasztalóul: csak férj és nő közt tart síríg a viszony, még a gyermeket is elszakasztja pályája szülei ölelő karjaiból.

Ma végeztem be a Hitnézetek történelmét is, menvén a középkorban az „egyház”ról szóló hitcikkig.¹⁰⁴ Ma köszöntém fel Balogh Péter püspököt, jót kívánva neki neve napjára. Ma és mindig szeretem és becsülöm jegyesemet, alig várom a vele való boldog egybekelést... bár részemről teljes kielégítést találna ő. Mióta azt írta nekem, engem szeret a világon legjobban, azóta százszor boldogabb vagyok, és százszor jobban szeretem őt. Csakugyan van

104 Balogh Ferenc: Hitnézetek történelme. Kézirat gyanánt, Hagembach nyomán / Balogh Ferenc (é.n.). Trek. C959i.

boldogító a szeretetben, csakugyan Isten, és természet rendelte a nőt és férfit egyívé. Légy üdvöz a távolban szerető angyalom!!

[110.]

1868, július 21. Kedd. Debrecen.

A közvizsgálat ma délután 4–7 ig folyt le. Este a végzett hittanulók 27^{en} adtak búcsú estélyt Bánki bácsinál s a két ifjú tanár hivatalos volt rá. Ott voltam s éjfél utánig jó kedvvel találtam magamat, Somogyi és Sánta köszöntöttek fel bennünket. Én sok beszédet tartottam. Megállapodtak abban hogy 10 év múlva október 1st vasárnapján találkoznak a Seniori szobában s mi ketten is megjelenendünk. Ez az osztály hat év előtt mint I. évi bölcsész még látott engem tanulónak, akkor levén én senior. Utójjára mindnyájan kikísértek az utcaajtóig s a Marseillet zengették.

1868 Július 22. Szerda. Devecser

Délután indultam Boldog völgyre. Este 9 óra után egy negyeddal megérkeztem s viszontlátam az édes angyalt. Négy nap híjján két hónap óta most látom viszont e kedves helységet. Az idő késő lévén, vacsora után 11 óra körül eloszlánk szobáinkba. Ő jól néz ki, s a régi kedves, szeretetre méltó, jó kedélyű.

Keresztlevele tartalma: ő született Fekete István és Pacséri Rezsni Máriától 1849^{ik} év június 3. Atyja Abauj megyei tiszteletbeli esküttje, keresztatyja: ifj. Putnoki Imre, keresztanyja: Putnoki Józsefné, szül. Fekete Ágnes. Ágnes nevei még Ilona, Anna. – (Kiadta Liszkai Ferenc hanvai plébános).

1868; nyárhó 23. Csötörtök. Devecser

Folyvást vannak a háznál, így megy ez a mennyasszonyos háznál. Ő a lelkem csak köt. Ma feje is fáj. Küldtem innen Biharinak levelet s mivel ő megküldte arcképét Heidelbergből Ágnesemnek, viszont esdvén Ágnesét, közbejárásomra adott, s elküldtem költői lelkű jó barátomnak. Legszebb és érzelmesebb volt delután 5 óra után, egymás mellé [111.] kerültünk a közép szobában a divánra és szép beszédek és érzélgések közt folyt a délest, majd a kertben jártunk, ültünk a diófa alatt, végül a fűre, láttuk a napszálltát amint az ormó alá suhant, vacsora után a hold letűntét, a mi szeretetünk erős. Beszéltünk a jövőről is. A csókban fukar, nemigen engedi át magát, de jól teszi. – Ma címeztem több ízben „kedves menyasszonyomnak” is. – A bűvös bájos

kort most élem én. – Karcsu termetén láncos cifrázatu mez van, ő láncol engem le, mondám, én vagyok rabja. Itt dolgozik segítőül volt nevelőjének leánya, Kurecska Lina kisasszony.

A mai nap legemlékezetesebb mozzanata: ő már előbb említé volt egy levélben, hogy nyakérme (medalion) számára, melynek egyik lapján a mama képe áll, vétetném le magamat. Siettem e rám nézve kedves és nagyon kellemes felhívásnak eleget tenni. Ma adtam át a kisdéd fej-képet s előttem illeszté be, ott hordozandó nyakában. Van-e ennél szebb és meggyőzőbb tanú jele annak hogy ő csak ugyan szeret engem. Áldott jegyesem, a te hű szerelmed legyen megjutalmazva Isten által boldog jövővel.

1868, nyárhó 25. <Szombat> Péntek, Boldog Völgy

Délig olvastam Hont és francia egyházi lapot. Estefelé magunk maradván, éledegtünk, ő gyakran vissza tartott a csóktól, én ezért okosnak mondtam; bár egy keményebb szaváért tettettem mintha haragudnám. Még előbb a kertben töltünk néhány percet kedélyes együtt lét vala az. Este, munka után sétáltunk a kertben s alatta күn, majd szokott helyünkre a füben leülénk. Az ég borult és villámlott. Vacsora után a lassú esőt* [112.] szemléltük a szabadra repülő ereszték alatt s dalolgattunk, ő pedig álmos levén csak hallgatta s a falra tett kezem volt párnája. Vacsoránál igen jó kedvem volt egy gazdálkodási rendszert regéltem el, mindnyájan nevtünk egész a köny kicsordulásáig. Szemébe nézmem hosszan és mélyen jól esik. Általában most kevesebb változatosság van napi életünkben s ismét az történik órák múlva, mi órák előtt s így sok rajzolni, leírni való nincs.

1868 nyárhó 25. Szombat. Boldogvölgy

Délután a közepső szoba bőrdíványán merengettünk elménkkel a távolban, este séta, ez alatt jött a faluból két három lányka látogatni, távoztuk után a kertben ismét együtt töltük a pár percet vacsoráig. Vacsora után a csillagokról kérdezősködvén megmagyaráztam a Göncöl szekér melyik.

1868 nyárhó 26. Vasárnap. Devecser

A reggelt 11 feléig a kertben ülve, olvasva, virágokat nézve, köztök a debreceni hajnalkát, töltök kellemesen, ünnepiesb érzelemben a reggeli utáni időt. Én templomba mentem, tiszt. Gömöri Péter ígért a felett „az öreg ember előtt felkelj” stb.

* Az őt olvashatatlan betűkből javítva.

Templom után az diófák alól hívtam be én az Őrangyal című (1846. kiadott) almanakot olvasó Ágnest. Ma egész délután egymáséi valánk, kivált délután. Mari a jó lánytestvér és Linka elmentek látogatni Fáy Pál urhoz, a jó mama lefeküdt kissé szunnyadni, mi ketten a díszszobában egymás [113.] mellett valóban idyllyszerű pár órácskát töltünk, kéz kézben, volt csók édes, hallám keble dobogását néha, ez órákat méz óráknak nevezém el, előízét érezék a majdan bekövetkezendő mézes heteknek, ha Isten erőt adand nekem azokban. A mama olvasott, s ez alatt is „pár galamb<ok>kint kerengtünk a remények tér egében”. Majd a mama jelenlétében beszélgettünk a <jelenleg> jövődöbeli háztartáson. Jobban már leány engem nem szerethet s így engem boldogít ő. Ő sokat merengett szemével, ragyogó szemével, melybe mélyen és hosszan nézni bűvös bájos hatású vala rám nézve. Tán egész eddigi szerelmi ömlengéseink pástorórái közt e délutáni vala a legbizalmasabb, legmeghittebb és édesebb. Igazán a jelennek éltünk ez órák alatt, „leszakasztottuk ez órák rózsáit”.

1868 nyárhó 27. hétfő. Debrecen.

Reggel elaludtam. A mama költött fel, hatra már megreggeliztem, ő is, a kőasztal mellett a szép szabadban, a való tájképcsarnokban. S minthogy a fogat késett, elmaradni nem akarván, elbúcsúztam, megcsókolám az anygalt, s gyalog sétáltam az indóházhoz, ő kijött a veréce¹⁰⁵ ajtón és beláttam-ig szemével kísért.

Délután már a 3^{ik} elemi I. osztály közvizsgáján a Nagytemplomban jelen voltam mint tanárkari kiküldött.

[114.]

Debrecen, 1868. nyárutó 4. Kedd.

Akivel ma egy hete még együtt ebédeltünk, annak ma temetéséről jövök. A halott neve Révész Emma, egy 16 és fél éves leány. Négy nap szenvedett s a virág lehervadt. Volt éj, hogy éjfélig valék a betegház tornácán. Ott volt a rokon, csak az apa nem, Bikszadra ment üdülni, s csak egy órával érkezett meg leánya halála előtt. Augusztus 2^{án} épen egy év előtt volt a Honvédemlék felállítási ünnepe, akkor anyjával együtt mentem, jöttem, mulattam ott.

---

105 „Veréce, vagy Verőce. A pitvarnak v. konyhának udvari ajtónyílására szerelt rácsos kis ajtó, mely megakadályozza, hogy a háziállatok a házba bemenjenek.” *Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa*, 532.

Ahoz egy évre lánya ép azon nap halva lett. Együtt indulék az apával holnap lesz egy hete Kassa felé, ő gyászra hívatott haza. Másfél év óta étkezem, ebédelek házuknál, Emma napján mint a ház őrzőangyalának kívántam jót... nem hallgattatott meg. A szeretett lelkészcsalád iránt roppant a részvét. A Nagytemplomba 5000 ember gyűlt fel, Révész Imre mondott egy erős imát, énekkar zengett s aztán tolt a nép a Cegléd utcai sírkertbe. Megrendítette e veszteség a város érzékeny részét: a szülék egyetlen és utósó reménye temettetett sírba. Nincs már kiért éljenek ők. Sajnálom öt és bánatos szüleit. Senki sem tudja kinek mi van a sors könyvében felírva számára. Hát az én, kivált családi jövőm nem lesz-e kopár, virágtalan, vagy letarolt, mint a mély sivatag most a Révész Bálinté. Ő tanárom is volt egy évig. –

[115.]

Devecser, 1868. nyárutó 15. Szombat.

Egész héten beteg voltam, de csak délután és éjjel, ekkor térvén vissza a napos láz, ez kellemetlen vala, színemet is meggyengíté, különben sem valék valami piros pozsgás, ezért travestáltam a Bor vitéz pár sorát Ágnesnek így „A vőlegény színe halvány, élve lelték karjai közt”. A héten hoztam rendbe a lakot, megérkeztek a nő bútorai, ruhái, ágyneműi stb. A jóságos Kainné volt szíves ma délelőtt berakni Ágnes ruháit. Úgy ő és férje megleptek egy ezüst kosárral, a jó nagymama meg gyümölcsös ezüst kanalakkal<,>; s mikor elváltak köny rezegett szemükben. Boldog ki ily jó lelkek társaságát élvezzi!

Még reggel fejeztem be a <je> tanárkari jegyző könyvet, az embernek szünidőben sincs ilyentől békéje. Délben Révész Bálint úréktól vettem végbúcsút, hol 16 és ½ hó óta ebédkezém. A gyász háztól a nász házhoz sietek. Ilyen a végletek találkozása!

Majd a mennyasszonyom számára vettem kezembe a megrendelt kézi virágcsokrot, s indultam. Encsen este 9 órakor érkeztem s mi még eddig nem történt, mi meglepett, a vasútnál várt Ágnes és mamája. Együtt jövénk. Ő a régi jó, sőt mit én elfeledék megjegyezni, a mozdony nevét ő feljegyzé: „Kraszna horka” ... megdicsértem érte, mert érdeket, fegyelmet jelöl irántam.

[116.]

Devecser, 1868, nyárutó 16. Vasárnap

A kőasztalnál reggeliztünk, előbb már elküldvén Kain uréknak köszönő leveletem.

Elmentem templomba, ő is jött, a lelkész az evangyéliumi gazdag ifjúról beszélt. Igély után bementem hozzá, átadtam az okmányokat, az én részemről a 3 szori hirdetés alóli felmentvényt, Ágnes részéről a plebanos bizonylatát a kihirdetésről.

A forrói plebánoshoz elküldött a mama hétfőn, adná ki a hirdetési bizonyítványt, a bíró ment el írással, ki egyik tanú is volt a hirdetésnél. A káplán volt hon, s megígérte, s mire ki jó, mondja: nincs itthon a főúr, én ki nem adhatom. Ujra elküldik 3 nap múlva a bírót írással, délután, a plebános homályos szemű, beteges, most nem írhat, két nap múlva jöjjenek, majd izen valamit. Erre másnap a mama személyesen ment el, s a plebános, úgy látszik tudta hogy tanú is volt a hirdetésnél, nagy vonogatózás után és lecke tartás után, kiadta, rosz jövőt jósolva és sajnálkozva Ágnes sorsán. A két tanút, majd megverék* a tótok. Gerrin[?], megtudván hogy mint devecseri kalvinisták ők nem „imádkozni jöttek oda”, fenyegették, de a 2 magyar felelte, mi is tudunk botot hozni, elmentek bátran, s nem lettek bántva.

Ágnes maga vallá be nekem, hogy ő se nem gyónt, se szentséggel nem élt, s főleg ezért haragudott a plebanos. E vonás tetszett Ágnestől, ez közeledés a mi vallásunk felé.

[117.] A református lelkész fog esketni, levélben is felkértem előre rá. Beszélgettünk, elmondá nekem, hogy Bugyi Sándor a debreceni supplicans¹⁰⁶ diák mily sok szépet mondott felőlem.

Ma a kis oldalszobában voltunk Ágnessel legtöbbet, az én kedves kis szobámban. Itt múlt, jelen, jövő olvadt össze csók és beszéd közt. Este sokat sétáltunk a kertben ketten, ültünk a szilvafa alatti gyepadon. Évelődtünk, tréfálkoztunk, forró és hű ő irányomban, de én is. Igazán szeretjük egymást. Az ily beszédekből sokat feljegyezni nem képes az ember. Ez 81^{ik} napja jegyben járásunknak, utósó nap, holnap már esküszünk reggel 9 órakor. Az Isten adjon nekem erőt, kitartást és kegyelmet, hogy e kedves lény boldogságát építhessem folyvást, felépítve tarthassam, s ne legyen ok egyikünk részéről sem a bánatra. Én szeretlek téged jó Ágnes.

---

* A v olvashatatlan betűből javítva.

106 Supplicans. A református iskola és egyház számára adományokat gyűjtő tanuló. Bugyi Sándor, osztálytársam Szentpáli Gavallér Zsuzsanna őse! Személyes közlés: „Bugyi Sándor, édesapám dédnagyapja volt, édesapja (Szentpáli Gavallér Lajos) anyukájának (Bugyi Irma) az apja.”

Devecser, 1868, Augusztus 17. Hétfő. (Debrecen)

Lakodalmam napja. Korán keltek a háznál, én is felébredtem 5 kor, s keltem félóra múlva, miután hiába kísértém meg a tovább alvást, nem jött álom rám. Öltözetem vala: fekete magyar csizma (kordován) és fekete magyar nadrág, fehér mellény fehér gombokkal, s fekete atilla. Kivonúltam a hosszú kertbe, buzgó imát röpíték a friss természet ölen Istenhez, áldást kérve magam és választottam jövőjére. Ajkam zsolttára is nyílt s „Mint a szép híves patakra” és a kedvenc énekemet „Én Istenem benned bízom” stb.

[118.] Járkálás után reggelihez hívtak, de csak Mariska, Sándor és a mama ettek ott a mennyasszonynak bevitték, mert öltözött. Aztán olvastam, miután bemenni nem akartam az öltözdévé vállt szobákba, künn, a Saturday Reviewból „Bellát[?] és a pápai allocutio” című cikket, s vártam a vendégeket.

Épen 9 órakor érkezett Matusz Lajos és neje, s leánya Katicska, majd Horváth György alszolgabíró hajdujával, majd a többi, de ezek már csak helybeliek: Naményi, Fáy István, zeneszerző Fáy, Horváth családok. Fél tíz óra után bevezették a szép mennyasszonyt, színe rózsza, meze fehér, fején ízletes kisdéd koszorú s ő a násznagy: Horváth György, (Mérán lakik, atyjának volt jó barátja) karján, utána én karomon: Matusz Lajosné (Ágnes 2^{ik} apja fivérének felesége*) s aztán a mama és így tovább a kíséret.

A kisdéd templom asztalán egy tál virág, a nép begyűlt, jött a lelkész s igen kedves kis alkalmi beszédet tartott, többek közt mondá: te nemes hölgy, elhagyod a helyet hol ringott bölcsőd, hol atyád hamvai nyúgosznak s még merre a szeretet az előbbiekénél hatalmasabb szeretet vonz. Nekem mondá: te messziről eljövél, vezérelt egy csillag stb. A beszéd alatt Ágnesem megindult s könyezett, én meg az ima alatt érzém szememet megnedvesedni.

Elzengett 10 órakor ajkunkról az összekötő eskü s mi egyik levén Isten és világ előtt a sírig. A mama is [119.] sírt, mi igen természetes, öröm és az elválásra gondolás kettős érzete facsarta ki a könnyeket. Kijövet már én öltém karomra azt, ki enyém, beirattuk a paplakon magunk. A lelkész nem fogadta el a tiszteletdíjt tőlem, bizonyosan a „clerus clerem non taxat” elv alapján.

Vittem volt virágcsokrot innen a menyasszony kezébe, a sietségbe elfeledék a mennyasszony kezébe adni, pedig hogy óvtuk a pincében eddig, hogy el ne hervadjon. Ott maradt az asztalon.

Hazajöve könnyebbnek érzém magamat. Nem sokára, 11 előtt, leültünk asztalhoz, minket ültettek fő helyre, előttünk a nyoszolyólány (Matusz Ka-

* fivérének férje Értelemszerűen javítottuk.

ticska) és* anyjának nagy tortája, melyre írva állt: boldogságot az új házaspárnak. A másik tortán meg két csokolódzó galamb, rózsák fakadnak alattok.

Matusz Lajos köszöntött fel bennünket. 12 órakor felálltunk, a mennyaszszony útra át öltözendő levén, mi férfiak <...> rágyújtánk, én 12 példány egyes evangéliomot, 3 Lukács, 9 Jánost, nyomtatva picided zseb kiadásban adtam a lelkész úrnak hogy a tanulók közt belátása szerint osztaná ki adandó alkalommal.

Nem sokára feltették a fehér fejkötőt Ágnesre, s mosolyogva mutatta be az örök jó kedvű Lajos bácsi: már asszony! mosolyogtak s üdvözölték Ágnest.

[120.] Délután 1 órakor előálltak a fogatok, bérlőjök: Naményi Berti négy előre fogott lova vont a előkocsit, ő hajtotta, s mi párok útra öltözve fogtunk helyett. Ágnesem: ízletes sárgás ruhában, kékselyem díszítéssel, volt, fején kisdud szalma kalap. A falu családjai is ki akartak kísélni, összesen hat fogat volt. A falú népe is odagyűlt, udvaron a bíró és másik tanú s családja vigadoztak, nekik is köszöntem.

Az indóházhoz Encsre röpítettek, lógtak a kendők a lovak fülein. Telve lett a várterem. Végre kondúlt 1 óra 29 perckor az érkezési jel, s mi kivonultunk, kissé néztek a vasúti<ból>** kocsiból bennünket, hogy tán mind felülünk. Elbúcsúztam, s ketten beléptünk a 22^{ik} számú kocsiba, a mozdony neve: Krasznahorka.

Nem dohányzó kocsiosztályba ültem, hogy ne legyünk kitétetve a pernyés férfiak netán élceinek. Nők valának velünk, franciául beszéltek olykor, mosolyogtam, mint dicsérték nőm*** szép fehér fogát. – Bizalmasabban nem igen lehetett magunk közt beszélni az idegenek ottléte miatt. De azért édes vala azon tudat, és biztosság, hogy imé nőm, szeretett nőm már birtokom és én az övé. Ily érzés az életben több nincs. Tarcál és Tokaj közt csak ketten maradánk, jól**** esett őt megcsókolnom. A többi állomásokon mindig valának.

[121.] Tokajban ő egy pohár vizet ivott, én sert, a meleg miatt. Este 9 órakor valánk Hadházán, s mily kedves meglepetés! Volt tanítványom ifju

---

* Olvashatatlan szóból javítva.

** Az *i* utólag betoldva.

*** Az *m* olvashatatlan betűből javítva.

**** jól Értelemszerűen javítva.

Kain Béla meglepve elénkbe jött még délután s itt bevárta az este visszatérő vonatot, hogy üdvözölhessen első[ként] legjobb embereim közül, első[ként] a debreceniek közül. És célt ért: édes vala a figyelem és ragaszkodás jele. Egy állomást hát együtt beszélgettünk, nőm is nyájasan üdvözölte. –

Este 10 óra után robogtunk haza, itt várt a két cseléd. Oly szokatlan, oly ünnepélyes vala az este itthon, az előre általam rendezett paprikás csirke és sütemény hiába vala, egyikőnknek sem vala étvágya. Végre 12 óra előtt feködni menénk.

Kitelhető gyöngédséggel búcsúztam előre, csókoltam őt s hagytam magára, levetkőzni és lefeküdni. Rejtélyes és bűvös est! Az emberi érzelmek lázas csapongása és árja borít ilyenkor el. Szép a lélek, de a test is Isten teremtménye.

Debrecen 1868. Augusztus 18. Kedd.

Bájos reggel! Bájos feleség! Egy napos házas ember vagyok. Boldogság van szívünkben. Ő főzte meg a kávé, együtt reggeliztünk. Ilyen sem történt még. Délelőtt 10 óra után a házi asszonyhoz mentünk be látogatóba. 11 órakor Kainné ténsaszony, a páratlan finom és jó nő jött el: ő üdvözölt először. Tegezi nőmet. [122.] Épen ebédnél talált Kain úr; ő is meglátogatott, jó és nemes szív, szálljon áldás még lépteidre is! Délután a házi asszony fiát és ennek nejét látogattuk meg. Másutt, mivel ez itthon helyben van, ezt nem számítva, ma nem voltunk. Kedélyesebb lett lakom, itt van ő az angyal. Sokat ültünk egymás mellett s megcsókoltuk egymást.

Este vacsora után levelet írtunk, én és ő a <maga>mamának, első tudósítást tevők, hogy baj nincs, én írák hogy telyesen boldog vagyok.

Debrecen, 1868, Augusztus 19. Szerda

Cseléd változás miatt kis fenakadás van, Kabainé és leánya, kik hat év óta szolgálnak már, hűtlenül elhagytak. Egyszerre cseléd nélkül maradtunk. A háziak részvéte nagy, ők szívesek cselédjeikkel segítettetni.

Ma látogattunk. Ő fekete selyemruhában öltözve és szép fehér főkötőben: bájos vala, és valóban szépen nézett ki. Kocsin mentünk, legelőször is Kain úrékhoz. A jó nagy mama és Berti fogadott, mert Rózsa tekintetes asszony beteg. Sajnálom hogy nem láthattuk.

Aztán Borsos Ferencné és Varga Lajos úrékhoz, az gyógyszerész, ez főiskolai pénztárnok, menénk.

A délutánt hon töltők. Este vele Lovaskörben valék. Boldog házas élet, bár mindig ily boldog maradnál, én részemről mindent elfogok követni a végre. Ágnesem vig, s jól találja magát, ezt éreznem jól¹⁰⁷

[123.]

Debrecen, 1868, Augusztus 23. Vasárnap.

Sétáltam reggeli után az erdőn, első eset házas koromban. Templomba mentem nőmmel, új zsolttárral ajándékozván előbb meg. Kék selyem ruha, fehér csipke főkötő tollal díszítve volt fején. Jövet elveszté karperecét. A Nagytemplomban a püspök segédje ígért (Bíró Antal, már Szikszóra van elválasztva) a szeretetről (IKor 13/1) épen találá ránk, különösen tetszett az a rész, mikor jellemezte, hogy a szeretet türelmes. Jól esett, hogy nőm eljött a templomba, épen nem erőtettem rá.

Révész Bálintné, Veres László és Tóth Ferenc tanárok, első lelkészné látogatására menénk. Ebéden Kain úréknál voltunk s egész este hat óra utánig ott maradtunk. Megérkezett Olaszné is, ki dicsérte volt egy más alkalommal szilárd elhatározásomat a felett, hogy nem protestans nő meggyőződését nem erőszakolom. Az eső miatt kocsin küldtek haza bennünket.

A templomba menetel mellett e nap 2^{ik} fő eseménye, hogy a mamától levelet kaptunk, ő is, én is. Ágnesemnek én olvastam el [124.] sírt az angyal, míg olvastam, ő nem vala képes olvasni. Már az úton is rossz esett, mikor látta az ismerős szomszéd falukat egyenkint elmaradozni, most az első eset hogy előttem könyezett, a szülei szeretet ontá könyeit ki. A mama nekem azt írja hogy boldoggá tettem azon soraim^{**} által hogy azt írtam: engem leánya boldoggá tett. Ágnesnek azt írja anyánk: őt mindenütt keresi.

Debrecen, 1868, őszelő 19. Szombat.

Ma végeztetett be a már negyed nap óta folyó tiszántúli tanári értekezlet, melyet püspök úr e hó 16-ra hitt össze. Megjelent 14 vidéki gymnasium, köztök Sziget és Hódmezővásárhelyi, és a debreceni két tanárkar képviselőik által. Elnökül Könyves Tóth Mihály esperest választatott. Felvétetett alapúl a debreceni tanterv, mit ez idén tavasszal írt Imre Sándor s tett magáévá

---

* jól Értelemszerűen javítottuk.

** Az *m* utólagos betoldás.

107 A bal margón függőlegesen későbbi betoldás olvasható: *A leghűbb hitves, a legbuzgóbb anya megtisztelésére. Könyvezett. Emlékére két kis köves aranygyűrűt ajándékoztam ma nőmnek, 1901 Augusztus 18. Szerencsésen megértük a boldog házasság 33^{ik} évfordulóját.*

tanárkarunk. Benne kimondva a mérsékelt tanszabadság. E tanterv kísértetett részletes megjegyzésekkel, örömmel üdvözöltetett a tan<ár>szabadság eszméje. De az értekezlet főleg közép oktatással foglalkozott: s egyhangulag kimondott a 8 osztályból álló gymnasium szükségére, a most fenálló hat helyett.

A fő csatározók és szónokok elnökön kívül [125.] valának: Szilágyi István,¹⁰⁸ kit most volt szerencsém először látnom, ismernem, tisztelnem, szeretnem, – közülünk Imre Sándor, Hódmezővásárhelyről meg: Garzó Imre,¹⁰⁹ ki a természettudományokat, a realiákat védte.

Az értekezlet 2^{ik} napján a mi tanárkarunk megvendégelték a vidéki tisztársakat. Az ebéd a Bika vendéglőben vala, 50 tanár ült itt egy asztalnál, oly látvány, milyenek tanúi még nem valánk. Az egyházkerület tantestületei most jöttek először egybe. Mondanom sem kell, hogy pohárköszöntésekben dúsok valánk. Megpendítettett a tanári értekezletek eszméje. Az általam mondott köszöntés, melyben a szabadkőművesség fogalmát a most építeni tervelt Kollégium, s az általunk tervelt szellemi építés s így kettős építés jelentőségét fejtegettem, s mint ily páholyt üdvözöltem az értekezletet, s éltettem e páholy nagymesterét az épen köztünk megjelent püspököt – köztetésben részesült. Ez összejövetel egészben jó hatásu vala mindnyájunkra.

Nőmmel boldogan élem napjaimat. –

1868, őszhó 12. Hétfő.

Mielőtt a mai napra térnék, előbb pár szót az eddigiekről. Révész Bálint egyházkerületi főjegyző gyászja miatt nem szolgálván, én helyettesítém és tisztársam meg főleg Kerekes őt* az október 1–6ig nyúlt egyházkerületi gyűlésen. Egyházi aljegyző most sem választatot, [126.] mert a szavazatok megoszlottak s fele többséget sem nyert egyik is, legtöbb szavazatot nyert Tóth S. 232, aztán én, 92-öt. Uj szavazást rendeltek.

Aztán a Kollégium kezdete, megindítása a tanév küszöbén vett igénybe újra, mint tanár-jegyzőt. Ebbe a sok jegyzőségbe bele is únhat az ember.

* lapszéli betoldás: és az aljegyzőt.

108 „Szilágyi István (1819. január 1. – 1897. április 12).” Zoványi: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 604-605.

109 Garzó Imre (Kecskemét, 1827. október 22. – Szaniszló, 1914. szeptember 8.) okleveles mérnök, tanár, lapszerkesztő. Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái III. (Fa–Gwóth)*. (Budapest: Hornyánszky, 1894), 1023-1024.

Ma reggel hét órától 8 [9?] ig volt első előadási órám az I. éves hitészeknek, az Őszövetség történelméből. Üdvözöltem – előbb <...> ők halk éljennel fogadtak beléptemkor – őket kétszeresen, mint hallgatóimat, és mint a hittani, leendő lelkészi pályára lépőket, ez utóbbi minőségűeknek „*lelkismeretességét*” ajánlék, kössék szívökre, mint mély érzület és jellemvonás: lélek, szellemvilág és Istent tételez fel, s nekik kell e 3 szent eszme csatárainak lenniök. (III. terem)

Délben 11–12 óráig vala a Hitnézetek történelméből órám a II. hitészeknek. Mint már ismert tanítványokat melegen üdvözlém, ők éljeneztek már beléptemkor. Úgy érzem, ez osztály tán legjobban szeret engemet.

Ebéd után 2–3ig van Egyháztörténelem az I. hitészeknek és 3. évi jogászoknak az I^s6 teremben.

1868. Október 16. Péntek

Tegnapelőtti ülésben a tanárkar egyhangulag megválasztott Tóth Mihály leköszönése után olvasó és önképző egyleti felügyelőtanárnak.¹¹⁰

[127.] Már rég óhajtott a tanulóság engemet, nekem kellemetlen helyzetem vala, egy tapodtat sem tehettem célja előmozdítására, nehogy tisztársam maga ellen való agitálásnak vegye. Végre engedett a köznyomásnak, bár mint tudom, csak hogy én ne legyek, más idősbet kért fel mellesleg, de az is engem jelölt.

200 – és 300 között volt jelen a felsőbb tanulóság, roppant lelkesedéssel fogadott, a beszéd itt mellékelve vázlatilag, mit tarték.

1868 Október 18. Vasárnap.

Délben volt az önképezdei alakító ülés megnyitása. Amennyi ifjúkori emlék csatol ez egylethez, ünnep vala részvétem. Beszédem után Gulyás Lajos esküdt felügyelő és ezúttal választott elnök melegen üdvözölt az egylet részéről. Tegnap értekezlet volt nálam a fentartó bizottság 3 tagjával. Ma delután elnök volt nálam. A theologiai egylet eszméjét megpendítém a mai gyűlésben.

---

110 Kovács Ábrahám: A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban 1850-1912 In: Baráth, Béla Levente; Fekete, Károly (szerk.) Órállóvá tettek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850-2000 közötti történetéhez Debrecen, Magyarország. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Tiszántúli Református Egyházkerület, (2019), 17-100.

1868. őszutó 25. Szerda

A múlteti csütörtök delben kaptuk a levelet, kedves meglepetés, este érkezik a jó mama, Ágnesem édesanyja, és Marika, Ágnesem nővére, ide, meglátogatni bennünket. Én adtam tudtára nőmnek: volt öröm, és elragadtatás mindkettőnk részéről. Azóta soha nem látott vidám, különben csendes házi körünk. Az öröm hat napja ez azóta.

[128.] A csendes és vidám együttlét óráit élvezők, hoztak jó édes hegyaljai bort, kalácsot s egyebeket, de leg kedvesebbek voltak a jövők, a megérkezettek. Örült a mama, hogy a megelégedés sugárait látta arcainkon sugárzani. Péntek este volt estély, vacsora nálunk, itt voltak Nagy Sándorék és Tóth Samu tisztársam.*

Vasárnap délben Kain urnál, neje és a nagymamánál tisztelegtünk, e nemtő családom bemutatása szívemen feküdt. Szívélyesen fogadtak. Vasárnap este a Gerolsteini nagyhercegnő operettét néztük meg a színházban: vidámító volt e bohózat: együtt voltunk hát színházban, ezt sem értem még el.

Kedden este „a Tündér ujjak” drámát látók. Ma délután kísértök ki mamát a vasúthoz. Ágnesem könyezett, vigasztalóul itt maradt vagy három hétre Mariska. Egész kijöttem sodromból a családi ünnep miatt. Boldog együttlét, ennek életdús óráit neked köszönöm jó Isten!

1868. őszutó 27. Péntek.

Miután ma négy tanórát adtam, mentem este épen a történelmi tanóra után, 6 órakor kezdődött az 1^{ső} teremben a nevezetes alakító gyűlés.

Az általam vázlatilag kidolgozott hittanszaki önképző kör tervletét már később átadtam Gulyás Lajos hittan végzettnek, ki köröztette azt, s hála égnek, szép, [129.] várakozásom felüli a részvét és eredmény eddigelé, 50 theologus írt alá részt venni az alakítandó egyletben.¹¹¹

Megjelentem köztök, az első székbe beállva szólottam hozzájok, mint szívem s lelkem szólni engedte. El vagyok ragadtatva az eddigi eredménytől, mert szép jövőre számolhatni. Beszédem abból indult ki, hogy törzsin-tézete, s örök ápolja e Kollégiumnak a hittanszak, most e növendékeket kell egy magasb érdekre egyesíteni, egy központot teremteni. Elmondtam ez alakulandó egylet célját, a nehézségeket, mik ellen kell küzdeni; el, hogy

* A második t sor fölötti betoldás.

111 Kovács Ábrahám, „A Debreceni Református Kollégium teológiai oktatásának története 1850-1912.: A Teológiai Akadémia a kollégium oktatási rendszerében”, *Gerundium: Egyetem-történeti közlemények* VIII : 4 (2018), 30-51 (pp.47-48).

theologusi öntudatot kell kifejteni, magunkat úgy kell éreznie, mint egy lelki világrend egyik tényezőjének, jellemeztem a hit és tudomány párhuzamos hatását, az angol vallásosság nagyszerű műveit, el, hogy az egyházkerület is örömmel fogja tekinteni mozgólódásunkat.

Ideiglenes elnök és előadó választatott, s 8 tag választatott bizottságba az alapszabály kidolgozására. Érzem, hogy nevezetes mű alapjait kezdjük ma lerakni. Az ifjúság derültnek mutatkozik. Éljen is ez, és Szent Szellem éltesse meg.

Haza jőve egy tanítványom egy antalag (kis hordó)¹¹² hegyaljai újbórral lepett meg. Engem is derültté tett nem e bor, de az ifjúsági mozgalom látása. –

[130.]

1868, télélő 4. Péntek.

Tarné nagy néném időzött itt két napig, bemutattam neki Ágnest.

Mai nap reggel a hét órai leckén az első éves hitészek a tanórán felköszöntöttek névnapomra, meleg szavakban. Feleltem rá, mint emelkedő bérc, mely bensejében kiképzendő arany ereket rejt, s külről zölddel és virággal tele, úgy tekintem én az ifjúságot, e bérctől viszhangozó szó gyanánt vevém a tolmácsolt kívánatokat. Délben hasonlólag üdvezeltek a 2^{od} éves hitészek, nekik a tanárok és tanulók közti szorosb és bizalmasb viszony üdvös voltáról szóltam, és arról hogy a tudomány olyan legyen, mint e nap, ne csak világítson, de melegítsen, e melegséget köszönöm és viszonzom én. –

1868. télélő 23. Szerda. Devecser.

Miután a kedves Mariska 32 napig nálunk létével vidámított bennünket, miután a szünidők is bekövetkeztek, elindúltunk hétfőn délután haza. Este féltízre haza érkeztünk Devecserre 3^{an}, Mariska, kedves Ágnesem és én, s a boldog hajlékot s a mamát viszont láttam. Ez előtt egy évvel még bizonytalan jövőnek néztem elő: ma már mint vő élvezem a jó anya körét és szeretetét. Mily különség csak egy év lefolyása alatt! Annyi hasonlatosság van: akkor első látogatást tevék mint idegen, vendég, most szinte első látogatást, de már mint vő s boldog házastárs. Nőmmel együtt először jövék így haza.

---

112 Boroshordó, régi űrmérték, kb. 75 liter. Valószínűleg az által által formájából lett -lag raggal, úgy érteve, hogy általlag (általánosan) használatos (hordó, ill. mérték). Elavult szó. át, általány, által, átlag, átló, egyáltalában

[131.] Jól esett viszont látni a szerelmes udvarló kori vidéket, úgy mint az apróbb tárgyakat, boldogságom jelene telyesebbé lett ezáltal. – A tegnapi nap csendesen folyt le; a ház sertés öléssel volt foglalva, a perzselést én is megtekintém, a lángot látni szeretem, szívem is lángol a szép és jó iránt, ennek jelképe az. Különben havas, szeles, ma pedig kellemetlen sáros idő, fogoly vagyok az idő miatt: szeretet és munka közt azonban kedvesen folyik életem, e kisdéd csekély patak.

1868. télelő 25. Péntek. Devecser

Karácson első napja. A francia imás könyvet használtam a kertben, miután a roppant sár miatt templomba nem mehettem. Délután szekeren tettük meg a helybelieknél a látogatást: nevezetesen Fáy István, Fáy Pál, Naményi Albert és Horvát János ur és családjainál, tehát négy helyen, mivel az 5^{ik} családdal találkoztunk egy helyen. Az estét István estéjét, Fáy Istvánnal töltők. Volt vacsora, tánc, mulatság.

Télelő 26. Szombat. Devecser

János estéjét Horvát János család[já]nál töltők.

Télelő 27. Vasárnap. Felsőméra

Látogatást tettem Felsőmérán a derék gazda, jó szívű és kedélyes Matusz Lajos családjánál, ott töltém az éjet is. Neje Katalin, kit már te-nek kell szinte szólítnom, beszélt el este ifjú kora történetét. Délután társadalmi, egyházi és állami dolgokról beszélgettünk Lajossal, ki épen most [132.] olvassa Toldy J. Egyház Reformját. Meglátogattuk délután Horvát György szolgabíró is.

1868. télelő 28. Hétfő. Felsőméra

Délelőtt olvastuk „a Hon” elmaradt számait. Néztem a szép vidéket, az a[...]i magast, Héci magast (megismertem a Dobszai Hármastetőt is távolról, látszik a 3 nagy sír, épen Devecserből látszik legszebben). Az ide való lelkészt dicsérettel halmozták el. A sár miatt látogatást nála nem tehattunk. Délután haza érkeztem nőmmel Devecserre. Mindenkor kellemes emlékü marad rám nézve a jó atyafi, derék és higgadt atyafi Lajosra s a házánál töltött vidám órákra visszagondolni. Bár nem iszik, nem pipál: s mégis áldott jó kedély tükrözik minden szaván, minden fordulatán. Legnagyobb lánya: Kati (15 éves) legkisebb: Lajoska, 3 éves, sokat játszottam vele, megszeretett, s a kártyából sokszor kellett neki sátrat raknom játéku.

Télelő 29. Kedd. Devecser.

Matusz Lajos ide érkezett bizonyos erdő mesgye kijelölése tárgyában. Ez alkalommal a következő családi történettel s az erdőbirtok felosztásával ismertetett meg.

Az egész Devecsert birta volt Fáy Mihály, ki 1820 körül halt meg, neje kicsivel élte túl s sokat pazarolt, egy balért, szekér fákat is megadott.

[133.] Fáy Mihály + 1820 körül, testvére: Fáy Mária= (Okolicsányi László, férje)

Okolicsányi Júlia =	Péczei István, férje
Katalin= (férje: Matusz Pál)	János
Linka, Lajos,	József (neje: Resnyi Mária)
Mari, Ágnes, Sándor	

1830ban történt az osztozás, a devecseri erdő 1/6 része, a 3^{ik} nyíl, 1^{so} vágás jutott Péczei Katának (Matusz Lajos anyja, Matusz Pálné), vagyis 26,463 2/3 □ öl. –

A devecseri erdő 1/6 része a 4^{ik} nyíl, 2^{ik} vágás jutott Péczei Jánosnak. A 3^{ik} egyhatodrész meg (a 6^{ik} nyíl a 3^{ik} vágás meg jutott Okolicsányi Lászlónak (aki volt Fáy Mihály sógora, azaz László atyja.) Az összes erdő, mi hat felé osztatott, tett 158, 782 ½ □* ölet.

Jelenleg (miután a Horvátné és Böthenének jutott 17,642 □ölet megvette Matusz Lajos, József testvérje által meg Horváthnének és ez által Matusz Lajosnak azonnal el** adott 12,000 □öles tett részt szinte megvette Lajos) tesz Matusz Lajos erdője 28, 682 □öl, kerekszámban 24 hold.

Matusz József (nőm édesatyja) birtoka volt az erdőből 57, 339 □öl, amennyi rá jutott, de ebből az osztozás napján eladott Horvátnének (Linka) 12 ezer □ölet, maradt hát neki s megvan jelenleg is 45,339 □öl erdő,¹¹³ vagyis 38 58/100 hold erdő.

* A négyszög jel utólagosan betoldva.

** Az l z-ből javítva.

113 Ez körülbelül 16.31 hektár erdőt jelent.

[134.] Matusz Pál (neje Péczeli Kata) birtoka a devecseri erdőn volt 74,981 □ öl. Fiai: József és Lajos.

M. József birtoka, erdő= 45 339 □ öl

M. Lajosé „ „ = 29,642 □ öl

Összege: 74,981 □ öl.

Minthogy azonban a hatod rész nem eredeti azaz 26 463 2/3 □ ölben, de 25,625 □ ölben adatott volt ki tévedésből, de az illetők belenyugvásával, a többlet, mi felül maradt, mint ki nem adott, <két félnek jutó egyhatodból> 960 □ öl, ezt adva: <...> 45,339 □ ölhöz, lesz 46,229 □ öl, ez tulajdonkép = 38 hold és 58/100 hold, a józsefi rész.

A 45 ezer <hold> négyszög öl helyett tévesen menván be a tagosztási könyvbe 45 hold erdő Matusz József nevére, ma adtunk írást, mint örökösök, felhatalmazva Lajost, hogy javíttassa ki 38 stb. holdra. –

Délután látogatni voltak itt Horvát János és neje *Matusz Linka*, két leánya (egyik Ilka) és két fia: Endre és Józsi sárospataki diákok, az 7^{ik} ez 6^{ik} osztályu. Itt maradtak vacsorán is. Vígán töltők beszélgetve az estélyt.

1868, télelő 30. Szerda. Füged (Felső)

Délig dolgoztam, olvastam. Délután látogatást tettünk Felső Fügeden, előbb Hideg Károly úrnál, kinek neje kérdezte: <van> megvan-e még a Kollégium szőlője Szikszón, a diákok ott jó időt töltöttek. Aztán átmentünk Putnoki Imréhez, ki most neje unokatestvére özv.* Pikovszkiné azaz Ternei Boriska házában lakik s élvezi a testvéri szeretetet. Itt uzsonnáltunk. Este haza jöve kezdtem – Fabó: Rajzok stb. olvasásába.¹¹⁴

[135.]

1868, télelő 31. Csötörtök. Devecser.

Év utósó napja. Semmi változatosság, délután a sár es eső miatt templomba se mehettem. Olvasás és írással töltém a nap legnagyobb részét, itt a jó család körében. Legyen hála Istennek, hogy ez évet, mely sok tekintetben határozó volt rám nézve, szerencsésen engedte átvonulni felettem. Jobb volt helyzetem, mint érdemeltem. Boldogságom telyes a családi életet illetőleg, én szeretem Ágnesemet, ő is engemet. Adjon Isten szép jövőt, hasonló folytatást mint eddig adott. Nekem pedig mint tanárnak adjon tanári pályámon

* Az özv. utólagos betoldás.

114 Fabó András: Rajzok a magyar protestantizmus történelméből, Pest, 1868.

folytonos haladásra erőt, hogy a sok tekintetben hanyatló s hátramaradt tanúgynek buzgó napszámosa, előre vivője lehessenek.

Nőm tegnap este könyezett, gondolván az anyai háztól, azon helytől hol született, elvállásra. Nyugtattam őt, s könyeit méltányolva csókolgattam le. Adjon az ég a jóságos Kain családra is, e felettem őrangyalként védekező családra telyes boldog új évet.

1869^{ik} év.

1869 télhó 1. Péntek. Devecser

Esős, sáros idő. Utósó napom mostanság Boldogvölgyön. Reggeli sétát még az udvaron sem tehettem, csak az eresz alatt ülve olvastam, hogy üde leget szívjak. Mindig magunk voltunk. Este rakolunk, holnap hajnalban kelünk s délben már Debrecenben leszünk nőm és én. Mikor látom újra Devecsert? –

[136.]

1869. télhó 2. Szombat. Debrecen.

Fél egykor délben honvalánk, a vasúti vendéglőben ebédeltünk, hon érve, cselédünk nincs, oly nehéz azt most kapni, magunk rendezkedtünk, én raktam tüzet stb. Tóth Samu meglátogatott. Vacsorán Zseninél voltunk. Ismét egyedül honn, ő az angyal készített el mindent. Most már bekezek holnap a rendes teendőkhöz.

1869^{ik} év. télhó 3. Vasárnap. Debrecen.

A Nagytemplomban valék. Szépszámmal valának, Révész Imre ur segéde ígélte, „Péter a tengeren” tárgy felett. Délben Kain urnénál tettem látogatást. Múlt évi bevétel volt az átmaradt öszlettel 1655* forint, múlt évi kiadásom volt 1676 forint. Rendkívüli év volt az, ha így menne a kiadás, meg nem bírnám, máris kénytelen vagyok adósságot csinálni.

1869, télhó 20. Szerda

Tavaly adatott ki neveléstani pályakérdésül: „A Kollégiumi benlakás jó és rossz oldalai melyek, s mikép kellene új szervezkedéssel segíteni” ily féle feladvány. Páratlanul eddigelé hét pályamű érkezett. Olvasom ezeket, mint egyik bíráló, a 6^{ik} számú<nak>ból melynek jelígeje Róm 13/12, s mely leg-

---

* Az első 5 7-ből javítva.

terjedelmesebb, jónak látom ide igtatni a 43 lapról az *önképezdéről* szóló egyik kis jellemző helyet „A megalapítás első éveiben rendkívül meleg pártolásban részesült e társulat az ifjúságtól; minden kigondolható eszközzel igyekeztek támogatni [137.] s fentartani azt. Nyolcszáz forintot haladó alapítvány folyt mindjárt a lelkesedés első hevében a társulat alaptökéjévé.”

„Az ily erős alapra épült társulat működése nem is volt eredménytelen; mert oly nevek emelkedtek ki kebeléből, kikről a napi sajtó, a critica elismerőleg sőt dicsérőleg nyilatkozott.”

„Hajh! de lejárt a boldog idő, elmúlt a részvét, letűnt a Bihari és Balogh aranykor” ... stb. Imé az elismerés az ifjúság részéről, igyekezni fogok, hogy a boldog idő ismét felderüljön.

Ma két éve halt meg Csányi Dániel főtanodai tanár. A tanuló ifjúság azonnal gyűjtést rendezett saját körében kizárólag, sírjára emelendő emlékjelre, a gyűjtés eredménye fényes, majd 300⁰ forint; ez emlékjel ma állítatott fel a Cegléd utcai sírkertben, szürke ob[e]liszk. Az emlékoszlop 227 forint. A Kollégiumból indult nagy tömeg diákság. Künn a temetőben az énekkar zengett, aztan főtanodai karnagy (senior) Borhász <Albert> Károly olvasott fel beszédet, melyben nem csak a tanár, de a honvéd, a hazáért 1849ben küzdő, majd az osztrák börtönben szenvedő hazafi is méltatva van.

Utánna Surányi Gyula III. éves hitésztől írt jeles költeményt olvasta fel a szavazati bizottság elnöke az ékes szavu Rác Miklós, esküdt felügyelő. Nagy [138.] tetszésben méltán részesült szerző és előadó. Nagy zöld koszorú tétetett az obelisz[k] tetejére, s végül a Szózat zendült meg, kezdetül halotti, végül hazafiúi ének. Tanárok közül magamon kívül hármat láttam. Ez kiválólag a tanulóktól rendezett emlékünnepegy volt. Első nagyobb szerű nyilatkozata a tanulók hálájának, oly vonás, mi a tanulók „nemes” jelzőjét erkölcsi értékre emeli. Itt a tény beszél.

Jövet egy helybeli polgár ereszkedett velem szóba, ő is ott volt a debreceni csatában, mondá, tőle kérde volt, bevonulótól, [Könyves] Tóth Mihály, akkori helybeli lelkész, hogy mi történt. „A csata elveszett”, mondá, s a lelkész szívéből is kijött, megrendült. Mert ő tudá e nap jelentőségét, volt válaszom. Mi is, felele.

Ágnesem, szeretett nőm neve napjára, mi holnap lesz, meglepetésül egy 14 ftos falon álló inga órát vettem, emlékjelül. Szépíti is a szobát, hasznos is. Tetszett a lelkemnek, s örömmel és kedélyesen fogadta. Kívántam több

* A 3 4-ből javítva.

Ágnes napokat, az ő napja, az enyém is. Ez a 2^{ik} Ágnes nap már rám nézve. Hogy érzük meg a jövőit. Élünk perce folyvást halad elő, mint az óráé.

1869, télhó 27. Szerda.

Egy még nőtlen korból eredő felette kényes és nehéz adósságtól ma szabadultam meg, hitelezvén nekem a legjobb emberem. Legyen hála Istennek s legyen áldott az én védangyalom, ama legjobb emberem!!

[139.]

1869. télutó 17. Szerda.

Ma hat hónapja a mi egybekelésünknek, miután rég óhajtott nőm egy pár cserép hónapos rózsát, ma e nap, félévi együtt létünk emlékére, meglep-tem vele. Örült. Kapott narancsot tőlem és este színházba mentünk. Épen Hunyadi László dalművet adták. Ha ily boldogan folyik az élet, amint remélem, ezután is, úgy én örülhetek szakadatlanúl, nőm mindig szeretetre méltóbbá válik.

1869. télutó 21. Vasárnap.

Az ispotályi templomban osztottam kenyeret és ágendáltam. Tóth Mihály kartárs szeret minden ily szolgálatot mint terhet lerázni nyakáról gög-jében.¹¹⁵ – Volt 76 nő s mintegy 50 fi úrvacsorázó.

1869. tavaszelő 1. Hétfő

Bevégeztem pénteken este a szigorlatokat. Kénytelen voltam 3 nem-elegendő osztályjegyzéket adni, két hitésznek és egy jogásznak, mert egy szót sem tudtak.

Politikában nagy izgatottság: a Deák párt hódítást tesz itt is, a tanárkar keblében is vannak vallói a békésebb és törvényes nézetnek, sokan azonban nem merik nyíltan pártolni Deákot. Horváth beszéde Szegeden, és röpirata Kossuth leveleire, stb. nagy hódítást tesznek a meggyőződés világában. A helybeli „Alföldi <La> Hírlap-”ban négy számon át közlést tettem a „Kol-

---

115 Székács József püspök visszaemlékezései szerk. Kertész Botond (Budapest: Akadémiai kiadó, 2008), 92 kk. Balogh itt is komoly kritikával viseltetik Tóth Mihály iránt. Nagyon érdekes ezen apró megjegyzéseket összevetni az evangélikus püspökké lett Székács József diákkori feljegyzéseivel, amelyek a Tóthról itt érzékeltetett jellemmel, úgy tűnik, egybecsengnek.

légiumi benlakásról” cím alatt. Tóth Mihály tanárnak nem igen tetszik. A jobbak részéről helyesléssel találkozott. –

[140.] Ma ettem legelőször nőm főztéből itthon. Eddig kosztot hordatunk, naponként más fél részletet, délben öt, este két tál ételből állót, fizetvén érte 27 forintot osztrák értékben havonkint. Nőm ismeretlen levén e városban, jobbnak láttam hogy előbb ismerkedjék, s ne egyszerre gazdasszonykodjék. Ma vagyok csak igazán otthon, saját konyhám mellett, a nő is ékebb így, mert a szorgalom koszorúzza s a férj előtt becsülés és szeretetben nő, emelkedik.

Az étel mind jóízű volt, galuska (felvert) leves, hideg hus tejsavas torma mártással, vastag ételül kolompér tojas és tejfellel, végül pompás puha pecsenye tehénhúsból. Az első ebéd remekül sikerült. Egész nap jó kedvem volt, s nőmet most méltóbban csókolhattam meg s köszönhettem meg neki ebédem. Ő jókedvű volt és nem levert, és ez nekem tetszett, életre való, kedves alak ő. Csak egészséget adjon Isten neki állandót.

Este 8^{ig} a jó Kainnénál és nagymamánál voltam. Bertit várjuk haza nem soká, mint önkénytes <or> katona-orvos szolgáló 1871 ben, de most kell beállnia.

1869. tavaszelő 3. Szerda.

A <tan>leckertervet jövő félve így állapotok meg részemre. Oráim, mint utósó tanár korra nézve, így lesznek szétzilálva, miután nekem jutra kell választanom.

7–8. óraig a 3^{ik} teremben Magyar Protestáns Egyháztörténelem [141.] az 1. éves hitészeknek és 3. éves jogászoknak. Csötörtök, Péntek, Szombat (3 óra). 8–9 óraig reggel, szerdán, Hitnézetek történelme az II. éves hitészeknek a 3^{ik} teremben.

11–12. Hétfő és Csötörtök, Hitnézetek történelme a 2. éves hitészeknek, 5^{ik} teremben (3 óra)

11–12-ig Kedd és Péntek Keresztyén Egyháztörténelem az I. éves hitészeknek, 5^{ik} terem.

4–5^{ig} délután, Hétfő, Kedd, Csötörtök, Péntek, Keresztyén Egyháztörténelem 1. éves hitészeknek, 5^{ik} terem (6 óra)

Így tanítok összesen 12 órát. –

1869. tavaszelő 13. Szombat

Reggel 7 órakor jött hozzám Harsányi Gábor városi tanácsnok felkérvén engem a Péterfia-Hatvan utcai kerület bizottmánya nevében, hogy vállal-

nám fel a képviselő választásra ide érkező Tisza Kálmán fogadtatásakor tartandó beszéd tartásra a vasútnál.

Bármily nagyok a férfinak érdemei egyházunk iránt, jelen politikai elveit nem tartom egészen célravezetőeknek, s nem merném hazánk sorsát az ő elveire bízni, minekutána eszközökkel azok sikerre juttatására nem rendelkezik, <be> s inkább Deák–Klapka elveit látom jelenleg célravezetőbbnek, így nem vállaltam el a felhívást. Ez itt merész lépés, s egész nap [142.] dobogott is szívem, de szilárd maradtam. <Le> Sok tanár, ki szívében egészen Deák párti, leplezgeti <terveit> elveit s nyíltan ki állani vele nem mer: oly nagy még Tiszának neve itt. Van ám más tanár, példának okáért a derék Imre Sándor, aki nyíltan vallja a Deák elveit. A tanulótság is Kossuthért rajong, én is szeretem őt, szívem vonz felé, hálás vagyok iránta, de jelenleg nem ő van hivatva megmenteni hazánkat. Hétfőn lesz a képviselő választás, épen a főtanoda imatermében. Mai lépésem, hiszem, sokaknak vissza fog tetszeni. Nem tehetek róla, sok hánykódás után döntöttem, s végre szilárdabb pártnézetre juték. Féljünk kockáztatni egy nemzet sorsát!

Délután Gulyás Lajos szolgák (tanulók) felügyelőjével voltam az önképezdéről értekezni s vele fellátogattam a Kollégiumi szolgatanulók lakait. 13 szoba és 3 grádics alatti szoba (2 egyén számára) mely utóbbit őket „gyugyorinak” nevezik. Szegény tanulók ezek, bár sorsukon enyhíteni s őket okszerű nevelésben részesíteni módunkban lenne! –

1869. tavaszelő 14. Vasárnap.

Esős idő. Délelőtt 11 órától kezdve fél egy óráig tartatott a felsőbb tanulók önképző társulatának alakító [143.] ülése, csak mintegy 17 tag volt jelen, eddigelé 24 tag van beírva. Az új szabályzat most lép életbe először, 3^{ik} szabályzat már az 1857^{ik} év óta. Egyetemes elnökül Gulyás Lajos esküdt felügyelő választatott. Végül pár buzdító szót szoltam, hogy új élet küszöbén állnak, minden bilincs lehúllt úgy a haza, mint egyházunk s tanodánk kezéről, ha nem haladunk, a szégyen oka magunk leszünk; ne csüggedjen ha valakinek tehetsége nem színarany, a vas is kicsiszolható és fényessé lehet; egyéb iránt ne ragyogásra törekedjünk, de arra hogy világoljunk; e végett pedig az önképzés százkaru csatornáján minél több világosság anyagot vegyünk magunkba.

Felkérém az együletet, hogy vállalkozzék egypár egyén, aki leírná lehető legrészletesebben a jelenlegi ó épület alsó és felső sorát, szobáit, lakóit, hogy maradjon meg emlékül a jövőnek, pár év múlva örökre elenyészendik innen e jelenlegi óépület, az új helyettesítendő. –

1869. tavaszelő 21. Vasárnap.

Szép közönség a Nagytemplomban. Annyi visszavonulás után, ugy élvén félévig gyásza miatt, mint egy reclusus,¹¹⁶ másodsor ma ígért Révész Bálint Luk 18/31–33 felett. Művészi kidolgozásu beszéd vala, kár hogy erős politikai vonatkozás vala benne ecsetelve a Péterek, Júdások, Pilátusokra, kár, mert ő a jobb oldaliak, azaz Deák pártiak közt keresi ezeket. –

[144.]

1869. március 22. Hétfő.

Ma délután 4 órakor nyílt meg a kisebb tanügyi (egyházkerületileg kiküldött) bizottság ülése, Tisza Kálmán, a két Révész, Tóth Mihály és Nagy István esperestek, a két tanárkar jelenléte és részvéte mellett. Ugy tűnik nekem fel mintha egy második „ratio educationis” készülne most. A mai tanárkarnak adta az alap dolgozatot. Megkezdett részenként tárgyalatni a név „főiskola”, mely nekem nem tetszett, marad. Legfőbb és hosszab és érdekesb vita fejlett a tanszabadság felett. Révész Imre korlátlan tanszabadságot követelt, eszményi oldalról fogva fel, helyeslésre talált, de mérsékelni kell azaz átmenetnél. Elfogadva lett a tanszabadság, kiki azt hallgat s annyit amennyit akar, de félév végén szigorlatot tesz, s az illető hatóság tűzendi ki minden tanszakra a feltételeket. 8 óra után oszlánk el. Én csak hallgatási <szabadságot> bizonyítványt követelnék, vizsgálatot csak azoktól kiknek szülei kívánják és akik jótéteményt akarnak élvezni. Ez elesett.

1869. március 23. Kedd.

Este 8 óra után bevégezve a 3^{ik} ülés. Megvan a terv, de alkalmazásában fog elbújni: több tanár kellene, s ezt módjában állítani a kerületnek nincs, vagy a mi fizetésünket lesz képtelen javítani. Az anyag buktatja meg a szellemet.

[145.]

Debrecen. 1869. március 26. Nagypéntek

Gyengén havaz, fagy, de csípős szél fú s hideg van. A Nagytemplomban szép és zsufolt közönség, ősi szokás szerint Máté 26. rész olvastatott fel, mi-

116 A remeteség sajátos formája. Olyan férfi vagy nő, aki hosszabb időre vagy élethosszig beköltözött egy befalazott cellába, a reclusoriumba, hogy ott szemlélődéssel és vezekléssel szolgálja Istent.

alatt a hívek ültek, rövid ima után azonnal (Miatyánk nélkül) kezdte az olvasást Révész Bálint. Kivált 3 fő vonást emelt s domborított ki: az igazságért szenvedő Jézus bátorságát, az <tanítványok> ellenség, roszban járók féltékenységét, a tanítványok s Péter gyengeségét. Művészi összefüggés, kidolgozás, szép nyelv, s előadás jellemzik.

Délután Révész Imre helyett segéde Rácz Károly a 27^{ik} részt magyarázta. A közönség kevés, úri rész majd semmi. –

1869. tavaszelő 28. Vasárnap. Húsvét.

Szép napos idő. A Nagytemplom zsufoltig telve, a közök is telve úri nő és férfi közönséggel. Jelen a polgármester is. Igélt Révész Imre a nagy bölcsész-szónok, alapige Kol 1,18: Krisztus a halottak közül az első szülött. A születés már lételet tételez fel, egy homályosb létből újabb alaku életre átmenetelt, e homályos gözkörű életből fensőbb életre a halál által. [146.] Semmi, még az anyag sem semmisül meg végkép, mégkevésbe a lélek, ez oszthatlan egy, lelkünk természete s a Szentírás ezt tanítja; második rész, a halhatlanság tana vigasztaló volta és hatása felmutatva ellentétben a telyes megsemmisülés <tud> gondolatával volt tárgyalva megrendítő és felemelő vonásokban. Könyezett az ember s megvigasztalódott. Magasb szellemű prédikációt Magyarhon egy templomában sem lehetett ma hallani. A hatás nagy vala.

Jött az úrvacsora osztás. A férfiak 11 óra 6 perckor kezdték venni, a nőkre 11 óra 44 perckor került s az utolsó koldus 12 óra 38 perckor kommunikált, így összesen az osztás 92 percig tartott s számításom szerint öt perc alatt 60 egyén vevén fel az úrvacsorát, ma a Nagytemplomban felvette 1104 egyén, 456 fi és 648 nő. <ven> –

1869 tavasz hó (április) 2. Péntek

Az Egyházkerületi Tanügyi Bizottság tegnap és ma tartá összesen 3 ülését, a főgondnok, püspök elnököltek, jelen volt Révész Imre, az esperestek közül Pápai Imre és Nagy István. A Kollégium gyökeres tantervének átnézése s elfogadása volt a fő tárgy. A felállítandó vagy is behozandó tan- [147.] szabadságot, mely korlátlanul fogadtatott el, a 8 osztályu gymnasium feletti folyamokban, csak Tóth Ferenc tanár támadta meg, ki még a korlátozott tanszabadságot is nem veszélytelen ugrásnak tartja a mostani rendszer után. Én azonnal védelmére keltem, utána Nagy István esperest, ekkor azonban a püspök vágott közbe több ízben, neki nem tetszik. Hiába mondtuk: 1804–1815 ig már divatban volt a tanszabadság. Csak két pártolója volt hát az

eddig megszorító rendszernek, a többiek mind magukévá tették a korlátlan tanzabadságot, illetőleg hallgatói szabadságot.

Egyébiránt az egész tanterv most csak az általános elveket mutatta fel s lett elfogadva, az egyes tanzakok részletes beosztása ez elvek nyomán új bizottságnak adatott ki, itt lesz még az összeütközés csak az egyéni érdekek miatt. Meg hát teljesen nem kész.

Bihari Péter barátom szathmári tanár s az ottani hetilap, a Szamos szerkesztője találólag írja a politikai szenvedélyességről korunkban (levelében) „Itt (szathmárt) veszettül fel vannak ingerülve az emberek egymás ellen, testvér testvérré, barát barátra fenekedik politikai elvei miatt. Valódi országos eszelőség, mi felett én nevetni tudnék, ha eszembe nem jutna, hogy szégyény Lengyel országnak éppen e [148.] pártszenvedély volt megölő kórsága. Meglehet én nem vagyok jó magyar, de nagyon félek ettől, a hazafiaskodástól.”

Igaza van, nálunk is legtöbb ember csak Pércsig lát, különösen sajnálom a magyar kálvinistaság zömét, mely szűk látköre miatt túlzó hazafiságból szélső bali irányzatú, legjobban csodálkozom pedig a nagy Révész Imrén.

1869. nyárhó 21. Szerda.

Délelőtt 9–12 ig tartott a közvizsgálat az én általam tanított tanokból, a püspök és Tóth Mihály esperesest volt jelen. Az Egyetemes Egyháztörténelemből most a 3 reformatort bevezetem, Kálvinnal.

Tegnap este az utósó éves hitészek adta* bucsu estélyen Tóth Samu tisztársammal jelen voltam, 25 hitész adta ez estélyt, párszor szóltam én is hozzájuk felköszöntésben jellemezvén az utósó vacsora képzetét stb. Fodor, Beczner, Surányi, Zsigmond a legjelesbek.

Ismét letelt egy év, 3 évi tanári pályám van már, legyen Istennek hála! hogy eddig elég szerencsésen eltöltém.

Legnagyobb hatást tett itt a hír a napokban, hogy Sárospatak át- vagy mint Révész Imre kifejezé eladta a képezdét az államnak. Én Debrecenben szűk felfogást látok jelenben, s nem félek. A közös iskoláktól sem az állami preparandiától,¹¹⁷ ha alkotmány marad, nem baj, ha absolutismus jó, mit sem használ elszigeteltségünk. –

* *hitészek adtak adta* A fölösleges szót töröltük.

117 Preparandia – tanító(nő)képző.

[149.] Voltak e félévben a tanulók részéről egyes neveltető felelet részletek példának okáért egyik hitész e kérdésemre: hol fekszik* Leon királyság: felelte: Magyarországon. Egy másik e kérdésre: hol született Luther, sugás után felelte: Gossyban. stb.

1869. nyárhó 22. Csötörtök

Reggel** 9 órakor jelentek meg nálam Balogh Ambrús és Böszörményi Lajos 2. éves hitészek köszönetet mondani a két évi oktatásért, mit tőlem vettem, s elbucszni, miután többé őket tanítani nem fogom. Első eset, hogy tanítványaim ily módon is mutatják ragaszkodásukat. Valóban ez osztálytán leglelkesebben fogadott s karolt engem mindig. Megköszönték a humanus bánás módot. Én is feleltem, jó kívánataikat viszonzván.

Dapsi László tanár Pestről írja, hogy Moody Stuart Pesten levén óhajtaná meglátogatni Debrecent, ha valaki fogadná ott. Társa Rev. Wilson. A szolgálat melyet ők tesznek hazánknak valóban nekünk igen becses.

Azonnal feleltem: mint fiú atyját oly örömmel fogadom a derék edinburgi református lelkészt, hisz ő is melegen fogadott, s fő fő működő volt Edinburgban maradhatóságban. Ő az aki magyar református egyházunkban a skót missio lelke.¹¹⁸ Éjjel nappal szolgálatára állandok s legszebb napjaim egyike leend itt létele. Az Isten áldja meg e jeles és szelíd apostolt.

1869. nyárhó 30. Péntek

Moody Stuart lelkész urtól vettem levelet: a nagy hőség miatt most nem látogatja meg Debrecent, máskorra ígéri.

[150.]

1869. nyárutó. 3. Kedd.

Ma jött hozzám köszönni Fodor Sándor, hittanvégzett, én ajánlom őt báró Bánfi Albert urhoz Nagyfaluba nevelőnek öt évre. Kísérje áldás mű-

---

* A szik olvashatatlan betűkből javítva.

** A Re olvashatatlan betűkből javítva.

118 Kovács Ábrahám, „A skót presbiterianizmus hatása Budapest: a Skót Misszió rövid története” In: Kósa, László (szerk.) *Reformátusok Budapesten: tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról I-II.*(Budapest: Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, (2006), 895-914.

ködését, s mind maga, mind a <g> báró család legyen megelégedve s a mi főtanodánkra szálljon jó emlékezet tőlök[.]

Felháborított a magyar sajtónak új vallástalan, hitetlen iránya, a napokban Jókai lapjában, A „Honban” Horn Edétől¹¹⁹ oly vallás támadó, gyanúsító cikk jelent meg, milyent még magyarul nem olvastunk; ugyan csak később a szabad hit felekezetekről hason romboló szellem villog ki. Egy református segédgondnok lapjában nyíltan hirdették a hitetlenség! keresztyéntelenség, pogányság! A „Századunk” (Klapka napi lapja) szinte oly hitetlen. Ha ily hitetlenségre visz a modern szabadság modern eszméje: úgy nem leszek hajlandó minden iskolát az állam keze alatt üdvös befolyásának tartani. Irányi Dániel lapja is vallástalan irányu. Valódi evangyeliom szele nem fuval sehol. Szomorú a mi hit állapotunk.

Folyvást olvasom angolul az Ecce Homot.

1869. nyárutó 17. Kedd

A vidéki látogatások kora, idénye; 5^{én} volt itt Benczédi Gergely,¹²⁰ unitárius gymnasiumi tanár Kolozsvárt, kivel Londonban ismerkedtem meg. E hó 9^{én} volt itt Dapsi László tanár Pestről, aki nálam vacsorált, élvezetes természettani társalgás, mondhatni előadásnak nézhető ez este.

119 „Horn Ede, Eichorn (Vágújhely, 1825. szept. 25. – Bp., 1875. nov. 2.): publicista, liberális politikus, közgazdász. Rabbinak készült. Nyitrai, pozsonyi és prágai teológiai tanulmányai után Pesten a bölcsészeti karon tanult. 1848-ban szerk. a Der ungarische Israelit c. hetilapot, majd izraelita táborig lelkész volt a szabadságharcban. Világos után emigrált. Lipcsében, Brüsszelben és Párizsban működött közgazdasági íróként, 1860-ban Garibaldi légiójának tagja, majd a Szezei-csatorna Bizottság másodtitkára. 1869-ben hazatért, a Neuer Freier Lloyd szerk.-je és a Hon munkatársa lett. 1870-ben Tisza Kálmán csoportjához csatlakozva egy.-i képviselő, 1875-től kereskedelmi államtitkár. Közreműködött a Pest-Budai Munkás-képző Egylet megalakításában, megkísérelte azt polgári vezetés alá vonni. Széles körű publicisztikai működést fejtett ki, különösen az emigrációban.”

Forrás: *Magyar életrajzi lexikon szerk. Kenyeres Ágnes*, (Budapest), <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (Letöltve: 2022.10.01). Csak internetes forrás van.

120 „Benczédi Gergely (Felsőbencéd, 1839. márc. 29. – Kolozsvár, 1906. dec. 13.): tanár. Egy.-i tanulmányait Göttingenben és Londonban végezte, ahol természettani és természettan-jelző tanulmányokkal foglalkozott. Londonban 48-as emigránsokkal került érintkezésbe. 1866-tól 1902-ig a kolozsvári unit. főgimn.-ban a természettudományi tárgyak tanára, közben 10 évig a főgimn. ig.-ja volt. A méterrendszer ő ismertette először a m. olvasóközönséggel. Alapos közlésekben foglalkozott a kolozsvári unit. főgimn. és az unit. egyház történetével. – M. A méterrendszer (Kolozsvár, 1870); A kolozsvári unitárius kollégium vázlatos története (Kolozsvár, 1901); Berde Mózsa életrajza (Bp., 1901).” Forrás: *Magyar életrajzi lexikon*, <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (Letöltve: 2022.10.01)

Mama Devecserről megérkezett 10^{én} délben [151.] s itt is marad, míg Ágnesem mellé szükséges lesz.

E hó 12^{én} vette kezdetét az első segédlelkészi vizsga, melyen Menyhárt tanár hon nem léte miatt a magam tudománya mellett zsidó exegezist is magamra kellett vállalnom. Aznap este 9 óráig nevezetes tanügyi bizottsági ülés volt, melyen felvétellett az országgyűlésen múlt évben hozott iskolaügyi törvény. Révész Imre erős, éles bírálatot olvasott fel az iskola törvény s ministeri ide vonatkozó útasítás pontjaira, mely bevezetés után olvasta fel határozati javaslatát. Ebben kifejti hogy a felekezet ki nem hallgattatott, szörnyű sérelmes az egész törvény, rólunk nélkülünk az országgyűlés sem intézkedhetik autonomiánkról stb. Vég eredménye az, hogy segéd kezét a törvény végrehajtására nem nyújthatunk.

A nagy hatás alatt senki nem szólalt fel, csak én, kimondám: országos törvénnyel van dolgunk s nem patenssel, felelős kormányval van dolgunk, nem absolut kormányval, democratia s nem kiváltságolt rendekkel állunk szemben. – Eddig az önfentartás megkövetelte hogy kizárólag felekezeteség bástyájába vonjuk meg tanügyünket, ma már a polgárság egyeteme, 14 millio honpolgár törvényes képviselő testülete vette át e nevelés ügyét, s az iskola jogát visszaköveteli: csakis a hit világa a miénk és elrabolhatlan, az iskola tartás nem kizárólagos tulajdon. Megtagadni az országos törvény iránti <veszélyességet> engedelmisséget veszélyes és roszt példát adó.

Hiába volt az egyetlen felszólalás, az indítvány elfogadtatott. –

[152.] E hó 14^{én} szombaton nagyobb tanügyi értekezlet tartatott Tisza Kálmán jelenlétében. Ujra felvétellett a Révész féle javaslat. Tisza államférfiúi szempontból fogván fel, lényeges és célszerű módosítást tétellett azon: s a törvény iránt engedelmisséget mondott ki, de fenntartatni kíváná, hogy alkotmányosítva a ránk sérelmes pontok megváltoztatását igyekezzünk eszközölni. E módosított es szelídebb javaslat ment át másnap az egyházkerületi gyűlésen. Egy hang nem emelkedett ellene, bár az ifjabb nemzedékben soknak tetszik a törvény. Általában nézetem ez: az egyenlőséggel ellenkezik, hogy vegyes hitű község pénzt adjon bármely felekezetnek iskolára, tartson saját erejéből minden felekezet iskolát, amennyit bír jó karban. A közös iskolában veszélyt nem látok. Nem a világi tudomány, de a vallástudomány tanítása* ami sérthetlen, elévülhetlen** jogunk. Az ily féle non possumus el-

* A tanítása szó utólagos betoldás.

** Az első e fölött áthúzott ékezet.

lentétben áll a korszellemmel és tragikus sorú lehet. Hiába kezeltük eddig iskoláinkat, kellő vallásosság és á[1]talános míveltségre nem vezérelt bennünket, van más és sok útja a hit megóvására stb. E nézetet osztá Joó István és Szeremlei Samu két volt tanuló társam is. – Az idő erősben leend a mi szűk felfogásunknál.

Joó István nejevel nálam volt szállva 3 napig. – Ma egy éve volt lakodalmam, eddig boldog valék, adjon Isten tovább is ily boldogságot. Nőm lebetegedését minden pillanatban várható. Az Isten adjon kedvező segílyt neki s nekünk a kik aggódunk érette.

[153.]

Debrecenben, 1869. Augusztus 25. Szerda.

E percben este egy negyed nyolc óraker, épen a kő olaj lámpát, s így világosságot gyújtok, midőn jó elem édes anyám, megölel, örömkönnel jelenti: „egy fiúval áldott meg Isten, hallom-e sírását?” – Nem tudék szólani első elfogulásomban. Örömben uszik lelkem, szívem, öröm köny ragyog szememen. Megadta érnem Istenem az apai örömet, legyen hála neki érette. Forrón szeretett Ágnesem elalélt tudom, a szenvedések nagyok valának. Még délelőtt fen támolygott, délre lefeküdt s azóta aggódva várták a kimenetelt. Délután nem tudtam higgadtan mit sem dolgozni, itthon váram a nagy családi órát.

Lajos napján, épen világosság gyújtáskor születetett meg. Legyen kiseddelke fogékony a lelki világosságra, s a világossággal együtt járó melegre, az Isten, emberiség, hazaszeretet melegére!!

Bementem egy negyedóra múlva a boldog és édes szülő anyához, ráborúlva könyezve mondék köszönetet a kiállott türelem és szenvedésért, s a szép ajándékért, megmosolyogtattam „oá, oá” kiejtéssel, e szóval ír le apám az én születésemkor adott sírás hangot, mely leírást már rég elolvassam vala neki, s most visszaemlélt rá.

A kicsit, a szeretett reménybimbót, megcsókoltam, s áldást kívánék rá, s mamájára is. Valódi ember ilyenkor lesz a halandó. Közös a megelégedés a háznál. [154.] Elfuték Zsenihez, nőm unoka testvéréhez tudtul adni a jó és örvendetes hírt. –

Mily tört reményekkel valék ez előtt csak pár évvel is az én családi életem felől: jobb az Isten, mint megérdemelné az ember, jobb mint hinni is tudjuk. Boldogsággal ajándékozott meg engemet is, s hiszem mamát és nagymamát is. Most már életet, egészséget és virulást esdjunk úgy a kicsire, mint édesanyjára!!

Vacsora után a jóságos Kain ur családját értesítém személyesen a családi fejlődésről. Az utcakaput Berti, szeretett tanítványom nyitá ki s megsugám neki a hírt. Ő tudja először a háznál, a felett is örült. Kain úr üdvözült aztán, majd a fekvő angyal, Kainné. El kellett beszélnem a lefolyást. Végtelen jól esett neki, a nagymamának is e hír és híradás. Egész jobban lett, mondá Kainné, s áldás kívánással halmozott el. A szív beszélt belőle.

Jó éjt kívántam haza jövet után az én házi angyalomnak, a kicsi aludt, neki hát némán köszöntem.

Ma délelőtt végezém be s küldém fel Ballaginak „Nézetek az egyház és iskola közti viszonyról, tekintettel az iskolai országos törvényre s egyházunk állapotára” című értekezésemet a Protestáns Lapban közlés végett. Hadd legyen Debrecenből is egy [155.] hang, mely az ujkori felfogást tünteti fel. Szelíden, s mérsékelten mondám ki meggyőződésem. Mult éjjel aludni sem tudtam, á[l]talában sok álmatlanságot okozott nekem az augusztus 16^{iki} hírhedt lett debreceni végzés az iskolatörvény tárgyában. Eltérnek nézeteim az egyházkerületétől s irányadó férfiaiétól, haboztam, szóljak-e nyíltan s elentétbe tegyem magam. Már határozék, lelkem szólni késznete.

A hírhedt végzést egy helybeli lapon kívül még egy országos lap sem közlé, de bírálja ám, még a kedélyes Borsszem Jankó¹²¹ is. Legmegrendítőbb s hatalmasabb Ballagi bírálata a „Századunk”ban.

Lelkem nyúgodt, találkozott a korszellemmel felfogásom. Most szólhatok irodalmilag is. Minő hatást teend az itteni körökre, nem tudom. Az ország ellenünk zúdult s méltán. A nimbusz halványúl a Tiszántúl feje körül. Sajnálom őszintén.

1869. őszelő 1. Szerda.

A Keresztelés vagy is bemerítés napja. Délután öt órára hívtam meg Zsigmond Sándor,¹²² ifjú segédlelkészt, ki csak egy hó előtt végezte a hittani

---

121 Budapesti politikai élclap, megjelent 1868-1938 között. Lásd részletesebben Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében* (Budapest: Corvina kiadó, 1983).

122 „Zsigmond Sándor (Máramarossziget, 1846. dec. 11. – Debrecen, 1922. ápr. 17.) ref. vallású írnok. Máramarosszigeten tanult, míg 1866-ban Debrecenbe ment teológiára. Ennek végeztével 1869-ben debreceni káplán, 1871-ben bihardiószegei, 1873-ban hajdúszoboszlói. 1900-ban hajdúböszörményi lelkész lett. Az alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegye 1895-ben esperessé. 1904-ben zsinati rendes taggá, a tiszántúli egyházkerület 1897-ben főjegyzővé, 1900-ban konventi rendes taggá választotta, de 1904 őszén kénytelen volt elhagyni minden állását, még lelkészségét is. Debrecen városánál talált aztán szerény alkalmazást. – A *Magyar*

pályát s ki mint hittanárt engem is hallgatott, – a háznál tartandó egyszerű szertartásra. Keresztapaul P. Nagy Sándor nyelvtanár, és <neje> keresztanyaul Daróczy Eugeniát, nejét. Jelen volt a keresztanya fi testvére Daróczi Zsigmond orvosnövendék is. A nő, az új anya szobájában ment végbe az egyházba [156.] avató szentség kiszolgáltatás. Az általam kedvelt szép hangú és szerény segédlelkész csinos alkalmi beszédet tartott, nőm szeméből könnyet csalt, engem is megindított. Megköszöntem egykori tanítványom fáradoalmát s megcsókoltam őt.

Ozsonára volt: kávé, paprikás csirke, sült liba, sütemények s jó fajta körte; devecséri asztali és aszu bor, este 9 órakor thea. A férfiak az én szobámba vonultak s pipa füst mellett beszélgettük el ½ 10 óráig az estét, iskolai törvényről, nevelésről stb.

Az új szülött neve Ferenc, így apja nevét hordja. A ház melyben most lakunk Kismester utcán fekszik, tulajdonosa özv. Lakatos Gáborné, száma most 1172, öt ablaka Hüvelyes utcára néz, balra előtte artézi kút van, jobbra Nagy mester utca szegletén ide 4^{ik} ház egy fűszeres boltos Henrik lakik.

A kicsi nagymamája még mindig itt van, az ő szíves fáradozásaért hálával tartozunk. A lefolyt első hét alatt mind nőm, mind fiam, hála égnek, egészségnek és erősödésnek örvendettek. –

1869. őszelő <...>9. <Péntek> Csötörtök

Délután 3 órakor hagyott el a mama bennünket, vasuton ment haza. Én elkísértem az indóházig s megköszöntem valóban feláldozó itt létét. Többi két gyermeke is igénybe veszi, nemcsak minket kell neki gondozni, apolni, ezért megy már. Nőm könyezett [157.] elválásnál, most már csak én maradok mellette éjjel nappal.

E hó 5^{én} megjelent Protestans Egyházi és Iskolai Lapban közöltetett Nézetek stb. cím alatt azon értekezésem, mit az úgy nevezett debrecenismus, kálvinista ultramont[án?]os[s]ág és vaskalaposságnak bélyegzett debreceni végzés alkalmával, sőt elébb érezék s gondolék s megirtam, nehogy hallgatásom által beleegyezni látszassam az általunk hozott végzésbe. A véletlen úgy hozta, hogy épen azon számban jelenjék meg a tisztántuli utasítás az iskolaiügyi törvény ellenében, ez nem számításból történt így, mégis ellentétes hatást gyakorland. Imre Sándor tanár elolvastván cikkemet kérdé: hogy

---

Prot. Irodalmi Társaságnak 1896-tól 1904-ig választmányi tagja volt." Zoványi, Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon, 710-711.

volt bátorságom így nyilatkozni az itteni köz ár ellen? Nagy merészség, nem félek-e üldöztetéstől. Nem félek, válaszolám, mert lelkismeretem nyugodt, a szabadság és egyenlőség talaján, közös granit kövén állok én. Más körökben még nem tudom minő hatás teend a nyilatkozat egy tiszántúli, egy debreceni még pedig egyháztörténelem tanár tollából folyva.

A tiszántúli végzést az augusztus 29. számú Borsszem Jankó élces heti lap keményen gúnyolja, két képet ad, egyik a pápista Róma, itt a zsinat ajtaján kopogtató Tolerantia személyesítőjének ezt hangoztatják: Non possumus. A szemben oldalini kép a Kalomista Róma, elnök Tisza Kálmán tiarával fellelte kakas, ott a püspök, az asztalnál dörög Révész Imre. Az itt is kopogtató Tolerantianak hasonló válasz adatik: Non possumus.

Legjobban a Magyar Ujságban a szélsőbal Iványi is megtámadja a debreceni végzést. Így hát országos nagy honi lap egy sem védi. Megmondtam előre: ellenünk fordul a közvélemény.

[158.] A Kollégiumban átalakulás történt, az olvasóegylet melletti 3 szoba az emeleten étteremmé szakaszttatott, egybe nézvé az ablakok Fűvészkert utcára. Alul az előbbi étteremből hét elemi iskola alakított. A 3 polgári iskola a régi X stb. szobák helyén alakított. A második udvaron kút furattott; egy a középső gradics melletti, épen az átjáró szomszédságában levő föld szintre szoba mélyre ásott mész gödörnek. Találtatott hét szoros téglapadlózat, mi mutatja mily mélyre szállt alá az ócska épület.

Nőm hála égnek egészséges, kis Ferike is, Halász Dezső¹²³ barátom fiam születését verssel üdvözölte:

„Elmondhatod, hogy családod van,
S egy honfiúval gazdagabb a hon.
Ember legyen! Szilárdul álljon
Tettekre kész, ha kell, a gáton... stb.”

1869. őszelő 12. Vasárnap

Szép közönség a Nagytemplomban. Révész Imre igél „Szedjétek fel a maradék darabokat is...” alapige felett, fő tárgy a takarékoság, erre kötelez bennünket az Isten és a természet iránti hála, továbbá a jövőbizonytalan volta és a szegények stb. iránti szeretet. A 3^{ik} részben célzást tett arra, ha va-

---

123 Ez a Halász Dezső lehet. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/h-87E13/halasz-dezso-882DC/> (letöltve: 2020. 03. 27).

lakinek feleslege van, adja iskolákra, szegényekre stb. mert jaj azon országnak, jaj azon városnak, jaj azon egyháznak, melynek tagjai megtagadják a közcélra önkényt adakozást. Igen találó volt e hely a mostani körülmények közt, mikor lázadásban áll az egyház több tagja az új tíz százalékos adó ellen, [159.] melyet a presbyterium vetett ki, hogy az ingyen iskoláztatás életbe léptetessék, a mint már lépett is. Révész Imre a szószékben legnagyobb s mint a múlt történelem buvára. Három helyen könnyekre indított, oly ereje volt, beszéde... a hatás mindenkire nagy volt. Jelen volt a polgármester, az ősz Kovács Lajos is.

Délben kaptam Kovács Imre karcagi református gymnasiumi tanártól egy baráti levelet, üdvözlő tanártársai nevében is a 36^{ik} számban (Protestáns Lap) megjelent „Nézetek” ... cikkemért, az ő lelkéből szakasztott nézetek azok... „Hát odajutottunk mi, hogy a protestáns nevet úgy akarjuk teljessé tenni, miszerint ellene mondjunk mindennek, akár jó, akár rossz?” – Lelkesedve üdvözlő fellépésemért. –

A kis Feri ma már 3^{ik} vasárnapot éri.

1869. október 11. Hétfő.

Reggel éppen 7 órakor kezdtem meg az előadást a 10^{ik} teremben az 1. éves hitészek és 3. éves jogászoknak a <z> Keresztyén Egyháztörténelemből. Új év küszöbén üdvözöltem őket, s jót kívántam nekik. Mi két ismeretlen mennyiségként találkozunk most, de remélem ha megismerjük egymást, gyengeségeink s ha volnának erősségeink a szeretet és kölcsönös rokonszenvenben felolvadván: jó emlékezettel leendünk az eltöltendő egy év iránt, mely kapocs az életben,* a multat a jövőhöz kötvén; e tanév híd is a jövőre, s így haladást képvisel, stb. Ekkor előadám minő merész újítást fogok én kezdeni az évben: eltörölöm a heti censurákat, a félév- [160.] ismétlő egész heti censurat, életbe léptetem az úgy nevezett collegiumot, melyen a tanulók szabad tetszésök szerinti időben feleletre bejegyeztethetik magukat. Délelőtt 10–11 ig a 2. éves hitészeknek adtam a megnyitó órát, az entusiasmus egyház és keresztyénség iránt, s ennek szerepéről szóltam, ezzel nem bír az anyag elvűség és önzés, ha azt bírjuk, legyőzhetlenek** leszünk. Én a tanulóban a tanuló és tudomány-bajnok eszményét nézem, s becsülendem, különység nélkül kinek hívják, honnan jött – tehát igyekezzenek lehetőleg ez eszményt valósítani. Itt is előadám az új módszert, a tanszabadságnak általam életbe léptetését, ha tetszik: éljennel feleltek ők is rá. – Délután 3–4 ig az Őszövetségi történelmet adám elé megkezdvén.

* Az *l e*-ből javítva.

** Az első *e* utólag betoldva.

A szorgalom [??] szak szombaton 9^{én} ünnepélyes istentisztelettel nyílt meg az imateremben. A beteges püspök helyett Révész Bálint tartott szót az ifjusághoz: szeretne Jósua lenni, hogy kürtöléssel leomlasztaná az akadályokat, vagy Mózes, hogy ketté vágná a gáttengerét, stb. ezzel kezdé. Művészi beszédje ujdonság[?] volt, nem hallott az ifjuság ilyet, ki tudja mióta.

Fogadtam kosztost is kettőt a két Fest[?] fiút Szepes[?]várajáról. Hogy kiélhessünk, összébb kell huzódnunk. Nőm s a kis fiú egészségesek. – Megható rám, hogy egykori volt magán tanítványom a Kain háznál, a genfi Des Combes Henrik,¹²⁴ most III év. jogász újra hallgatóm, tanítványom.

Most őszre már a tanárok közül Tóth Ferenc, bölcsészet, és Ladányi Geodeon, történelem, és Oszterlamm Ernő német s képezdei tanár letették a magyar nadrágot. Németesedünk. Ismét 3 németes tanár!!

[161.]

Debrecen, 1869. október 22. Péntek

Végre elérkezett a főtanodai hitészek életében az első nevezetes haladási lépés: ma este 6–7 óráig, az 1^{ső} teremben, mely van a pénztár mellett, udvarra nyíló négy ablaku helyiségben, a senior lakkal átellenben (felette a könyvtár az emeletben), tartottuk a Hittanszaki Önképző Társulat alakító gyűlését. E Társulatba eddigelé 58^{an} iratták be magukat, a hittan végzett, esküdt felügyelők mind, 8^{an}; 3. hitészek: 14^{en}; a 2 évesek: 15^{en}; az 1 évesek: 21^{en}. –

A tanárkar örömmel adta megerősítését ez egyletre. Én a számosan megjelent társulatot megnyitottam s felolvastam pár ívnyi Bevezető beszédemet,

---

124 Szűcs Ernő: „Debrecen 1900-1910 közötti vendéglátóiparáról” in *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 21. (Debrecen, 1994), 163. A törzsvendégek csoportját alkották: Simonffy István, Des Combes Henrik Svájcból áttelepült ügyvéd. Fényes Ákos, Stegmüller Árpád építész, Materny főesperes, a gőzmalom Trnka, a régiséggyűjtő Pollacsek, az örökijű Simon Jenő, a későbbi Sírii bácsi. Olyan is megtörtént, hogy a Halász-féle sörzsarnok asztaltársasága „batyúsbált” rendezett asszonyaikat is bevonva a szórakozásba. A bál végén, a haszonnak mutatózó 100 koronát a 48-as honvédeknek adták”. Lásd még:

„Des Combes László Debrecenben született egy francia emigráns származású családból, 1905. május 21-én. Református vallású volt. Mivel apja, Des Combes Henrik ügyvéd korán elhunyt, rokona, Des Combes Emil helyettes városi tisztii ügyész, később városi árvaszéki ülnök volt a gyámja. Az 1923–24-es tanév I. félévétől az 1926–1927-es tanév II. félévéig, vagyis nyolc féléven keresztül hallgatott jogot a Tisza István Tudományegyetemen.” Forrás: Mudrák József és Király Sándor, „Egy különös debreceni diákfogadalom a Tisza István Internátus 17-es szobájában lakó hallgatók 1925. december 15-én egymásnak tett ígérete”, *Gerundium*, – MMXX vol. XI. nr. 1–2. DOI 10.29116/gerundium/2020/1–2/9 Gerundium 152.

mely 3 részből állt, 1. Indokolám e társulat alapításának szükségét; 2. körvonalzám a célt és munka kört; 3. bátorító szózatot intézék az alapítókhoz. Végül az Orando et laborando fogalmát fejtém ki.

Elnöknek választott Gulyás Lajos esküdt felügyelő, alelnöknek Biki Károly, esküdt felügyelő. A legszebb rend és jókedvvel, lelkesedéssel megalkult az egyesület. Adja az ég, hogy magyar egyházunk lelki ügyére üdvös hatásúvá fejlődjék. –

Múlt vasárnap pedig rövid beszéddel a régi önképezdét nyitám meg s alakult az meg.

1869. ősz hó 31. Vasárnap.

A debreceni Főtanodai Önképző Társulat „Heti Közlönyében” (írott lap), 12^{ik} évfolyam, 1869. év október 24^{iki} első száma mellékletében megjelent a fentebb említett megnyitó beszéd. –

Gyomor bajom miatt szobám egy hétig el nem hagyhatom.

[162.]

1869. ősz utó 8^a Vasárnap.

Amint a Nagytemplomból jövök, hol Révész Imre ígért, kedves meglepetés várt rám, Ballagi Mór¹²⁵ írt hozzám levelet, melyben többek közt írja: Becses leveléből nagy örömmel értesültem a debreceni Kollégiumban tanuló theologiai ifjuság körében alakuló önképző egyesület felől; fokozódott örömem azon gyönyörű beszéd olvasása után, mellyel collega úr a nevezett egyesület megnyitása alkalmával annak tagjait a rájuk néző feladatokra eszmélteti... percig sem kétkelem, hogy szavai termékeny földbe esnek... Tolmácsolja kérem a vezetése alatt álló egyesület tagjai előtt legszívesb üdvkívánataimat folytatandó közhasznú munkásságukra, melyet figyelemmel kísérhetni leg-hőbb óhajításaim közé tartozik”. –

Ugyanez este veszem a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 45^{ik} számát s az 1426. lapon „iskolaügy” rovatban közölve van megnyitó beszédem.

Jól esik ily messzebb látó férfitől, tanár és jeles irodalmártól helyeslő s bátorító szót nyerni; örülök a felett is, hogy a mi Kollégiumunkban is van már valami életjel felmutatható; s szinte örvendek azon is, hogy ez új egyesület szerencsés leheték így bevezetni mintegy a hazai egyházközönség tudomása elé.

* A 87-ből javítva.

125 Kovács Ábrahám: „Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete” *Confessio* 2007. 31. évf. 3. szám, 109-125.

1869. őszutó 28. Vasárnap

Folytonosan esik, sáros, rút idő. Végeztem reggel az ispotályi (szegénydei) kültemplomban a kenyérosztó lelkészi tisztet az urvacsoránál, alig vette fel 90 ember a szentséget. A nyirkos nyers levegőben, gyenge levén különben is, áthültem. Ugy látszik, ketten [163.] Tóth Sámuellel végezzük mi ezt a tisztet folyvást felváltva. Menyhárt szeme miatt készakarva és örömmel kiméltetik általunk; de már Tóth Mihály ő magassága elvégezhetné, de nyugalma párnáján inkább szeret lenni, s emeletes ablakából nézni, mint jönnek ki a templomból a hívek. Aki tisztét ok nélkül, pusztá hiúság, és kényelem miatt hártja más nyakába, megérdemli a megrovást.

Este 5–6ig tartott a *Csokonai* emlékűnnep az énekesteremben, azon szokásos tanodai ünnepély, melyet az önképezde szokott tartani. A múlt vasárnapra volt déli 11re hirdetve az imatermi istentisztelet alatt, mikor Beczner hittanító már belekezdett az imába, verik félre a harangot s az imály abba maradt a Csokonai ünnep is elhaladt mára. Ma délről meg az úrvacsoraosztás miatt tétetett át délutánra.

Jelenvolt Imre Sándor igazgató tanár és én, a terem telve diákokkal. Szép közönség egy iskolai ünnepélyre. Gulyás Lajos elnök megnyitó beszédet tartott; az énekkar a Tihanyi echot zengte ékesen; majd Biki Károly értekezett Csokonairól, mint népköltőről, Csomai Imre szavalta „Még egyszer Lillához” Az énekkar „A reményt” énekelte; Mágor Károly szavalta Kovács Gyulától Csokonai Emlékezetét, végül az énekkar zára be a Csikóbőrös kulaccsal, mint dallammal, az estét. Én megatva kifejeztem méltányló köszönetemet a fáradozóknak, a nép e cultuszát kiemeltem s bátorítólag hangoztatám: a szegény tanulóból ország dísze lehet, igyekezzék hát mindenki, akinek tehetség és szorgalom jutott osztályrészü, hogy nemes fia legyen e főtanodának. –

1869. télelő 3. Péntek

Névnapomon az 1 és 2^d éves hitészek és 3^d éves jogászok két két küldött által házamnál köszöntöttek fel jót kívánva. Kedves ragaszkodásul vevém a 3^{dik} éves hitészek általi üdvözlötést, kik jelenleg [164.] nem tanítványim s mégis eljöttek Dorogi Lajos és Mészöly Gáspár által üdvözölni. Ez még velem nem történt.

Esős, nedves, csúszós időben esernyővel mentem fel az 1^{ső} terembe este 6 órakor a Hittanszaki Önképző Társulatba a gyűlésre. Elnök Gulyás Lajos olvasott fel az egylet megbízásából egy beszédet, melyben mint az egylet felügyelő tanárát a társulat részéről üdvözöl. Én megatva feleltem s jó félóráiig beszéltem, főleg a munkásság, szeretet, és hit fogalmakat fejtegetve

beszédemben. Aztán végig hallgattam üléseket. – Szép és sikeres jövőt ez egyletnek. –

1869. télelő 15. Szerda

Délután 4 órakor jelentek meg nálam Feld Nagyváradról, ki iskolás koromból ismer, hozva Halász Jakab üdvözetét (ki Gyulafehérvárt ügyvéd); vele jött Bécsből Moskovics, és helyből Török tanár. Ügynökei az angol Gresham Biztosító Társaságnak, ezer forintig biztosítam törvényes örököseimet, vagy rendelkezés szerint azokat, kik végrendeletemben feljegyezvék, s e célra beírva; az osztalékot ki nem veszem hanem behagyom hogy növesztelje a végösszeget. Évenkint 4 részletben 27 forint körül fogok fizetni. A biztosított összeg fele részben lehet gyermekemé, fele részben nőmé, vagy intézkedés szerint. Adja Isten, minél tovább fizessem a kamatot, s ha elhalok, legalább egy két könyvet leszáritson a jutalék a hátra maradó kedves vagy kedvesek (kicsik) szeméből. – Az orvosi bizonylatot azonnal Török tudor és tanár úr adta ki. – Nevem mind kettőnek az orvosi és biztosítási bizonyítványnak alá jegyzém.

[165.]

1870^{ik} év, télhó 20. Csötörtök este.

Ágnes estéje ma van. A nagy hó olvadék utáni nedvben mentem el vásárolni egy díszesb fajta varrópárnát, ezzel leptem meg szeretett nőmet, kívánván neki életet, boldogságot. Fő élvezetünk volt, elolvastam ma két éve hozzá írt első levelem s erre kapott választát, bár más természetűek és színűek mai örömeink, mégis az akkori hangulat utolérhetlen maradand. Jól esett vissza idézni ama szép napok emlékeit, emlékét, mind ketten öröm könyvet törلénk szemünkből, ő is bevallá, mit még eddig nem tudék, hogy már előbb, 1867 évi Ferenc napkor gondolt volt rám. Most elbeszélte, gyermekkorában 1863 mily víg álarcos mulatságot rendeztek kedvéért neve napján Devecseren ismerősei. – Én mondom: ma két éve egyenkint töltők külön e napot, ma egy éve ketten, most már 3^{an} vagyunk, adja az ég, hogy ha többen nem, de semmi esetre kevesebben ne legyünk* jövőre. Nőm jó, ügyes, fokonkint nyer, és halad, tudja osztani az élet terheit, engem forrón szeret, én is őt... célom, vágyam benne valósúlva lelélem.

* Az e utólagos betoldás.

1870. télhó 30. Vasárnap.

Ma már jobban van a kis Feri, – tegnap előtt reggel jött hirteleni fuladás roham majd áldozatául ejté, jó anyja magán kívül lett csaknem ijedtében, énutánam futtatott, haza jövén, azonnal orvos után mentem. Ejjel felváltva örködénk mellette. Ma már egészen vidám, gögicsél, már 6^{ik} hónapjába lépett. Tán veszély nem lesz, áldja meg Isten a nemes lelkű Kain orvos urat.

Délelőtt [166.] a főtanodai ima teremben Bozsó Ferenc 3. hitész ígért a szeretet forrása, kötelme, próbaköve, és boldogító voltáról, volt beszéde 4 része. A Bikié után ez volt az idén a legjobb és sikerültebb igély (praedicatio), tűzzel, lelkesen elmondva. Mindkét mű jeles német kútfő után átdolgozva.

Este 5–6ig a 2^{ik} teremben volt az Önképző Társulat félévi zárulása. Biki Károly főjegyző jeles félévi munka-kimutatást olvasott, Tóth József hatással szavalt a Bánfit Thalytól, Mágor Károly Tompától az „Isten akaratát”. Végül bátorító szöveget intéztem, negatív, passív és aktív tagokat különböztetvén meg, melegegetést fejeztem ki, 100nál több tag levén; a munkásság az ujkori megváltó, ez ad emelkedésre jogot; nemes harcolók ők; hass, alkoss, gyarapíts, – e szavak hangoztatásával zárom beszédecském.

Megjelent a Figyelmező Révész Imrétől. Tóth Mihály és Imre Sándor tanárok velem együtt sajnálják mélyen, hogy az erős férfiú oly dühösen kelt ki Ballagi ellen, kinek érdemei szinte számosak. Még nem olvashattam a füzetet. Rám is szól a lecke, és pedig gúnyosan látszik neheztelni felszólalásomért. –

1870. február 9. Szerda.

Hajnali 3 órakor ébreszte fel a kis fiú első görcsös rohama, asthma című betegsége, felijedék. Következők az aggály telyes nap, fél hatkor új roham, 8^{kor} új roham. Ekkor szaladok az orvoshoz. Egymást érték az orvosszerek, a rohamok majdnem minden [órában] [167.] beálltak, délután rendeltetett két nadály, allövet, a fej hideg borogatása, porok. Kínos vala látni a kis Feri vívódásait, csuklásszerű fulladásait, roppant rángatásait. Háziasszony, Orbánné, Zseni eljöttek, este ½ 10^{kor} 3^{adszor} jött Kain ur Török I. orvossal, tanácskoztak, jelenlétükbe jött a kicsire a 7^{ik} óriás roham, azt hívém azonnal kimúlik, köny futa szememből, megrendültem. Új hatályos por rendelteték, neki mentünk a bús éjszakának. A szeretet vigiliája volt ez. Én és Orbánné a bába, óránként adtuk a szereket s gondoztuk egyébként is. ½ 11re új roham. Mi lesz a kimenettel egy óra múlva, Istenre gondolék elmémben. Multak az órák s a roham nem jött, mindig vidultabb lelkem, 3 órakor éjfél után csendes szender pihenteté a kicsit, nyugodttá lett szívünk, a veszélyen túl valánk, fél ötre beteges anyját,

kedves nőmet költém fel, váltana fel bennünket s másfélórát alvám, mert 7^{kor} már első szigorlat felvételre tanodába kelle mennem.

A kis ártatlant megtartá a jó Isten eddig elé. Ugy tűnik nekem fel mint visszanyert kincs a kis Feri.

1870. télutó hó 28. Hétfő

E hó 25^{én} érte el kisfiam, a kedves, féléves korát. Mama és Mariska meglepték 3 szép kis inggel, két felöltővel, s más ruhácskákkal. Még mindig van változása, bár ma már jobban van.

A szigorlatokat ma végeztem be, a szabad [168.] választásilag rendezett censurak, colloquiumok eredménye az I éves hitészeknél kielégítő vala, de a 2^{dik} éves hitészek, talán mert a tudomány is nehéz, maguk bevallák, hogy nehéz volt elkészülniök, nem is jól sikerült a szigorlatuk. Egy nem-elegendő tanjegyet kénytelen voltam adni.

A mai nap nevezetes arról, hogy az ócska Kollégiom, mint szokták vala nevezni ma kezdett lebontatni. A Darabos utca felőli, keleti szárny lefedelve áll. Ez oldalban laktam én is diákkoromban a 22^{ik} szobában. A kereszt-épület vége (szembe a nagyépülettel) keletre kiért [a] Darabos utcára, az én diák koromban az utcára nyíló emeleti szoba gazdai szoba volt, előtte kezdődött nyugatra folyólag a téglás podium; a gazdai lak mellett két tanterem volt elemi iskolák számára, ablakai északra, az udvarra, tűzoltó gép házikóra nézván. A keleti szárny és Darabos utca közt kis keskeny kert és kő fal volt, s az épület nem ért a főépületig. Itt volt a 21, 22, 23, 25^{ik} szoba és végül esküdt diáki nagyobb szoba kis első fülkével, e volt a 26^{ik}, e volt 1858 körül a köztanítók gyűlőszobája. Ez a szárny kezd lerontatni. Alul voltak az én koromban az éttermi szobák, számra [169.] öt, itt voltam convictualista én is 1863/4^{*} tanévben. Itt szokta volt a tűzoltó társulat az ötvenes zord években (mikor a diákság hivatalos ruhája fekete nadrág, zrinyi és figaró volt, Szoboszlai Pap István püspök is szorítván erre a diákságot) – évenként ivásait tartani, azaz, évenként egyszer saját pénztárából evés és ivási mulatságot rendezett tagjainak. Ez évi ivás alakult át később a nemesb tűzoltó majálissá a Nagyerdőn, mely újabb korban mívelt bállá alakult át. Néhány év előtt az étterem innen áttétegette a Fűvészkert utcai földszinti oldalra, s az öt szoba szolgál (mendikansok), szolgatanulók lakává változtattatott át. Nedves, pince szerű, egészségtelen lakok voltak ezek, sajnálni lehetett a benlakó szegény ifjakat, kik sorvadtak itt lelkileg, testileg.

* A 6 5-ből javítva.

Eltünöl te ócska épület, méltán! Nyomorfészek voltál, hol vidulást nem lelt, üdülést nem kapott az ifjú lélek. Adj helyet szebb, egészségesebb épületnek és szobáknak s a virágkornak megfelelőbb kinézésű és [...]csinos lakhelyeknek. Az idő foga elkoptatott, a korszellem újjá alakít. Pár nap még csak, és szemeink csak romokat szemlélendnek. Serényen, tenyésszen új élet a romokon, a síron virág és gyümölcs!

[170.]

1870, tavaszelő 13. Vasárnap

A mult héten Kedden kezdtem meg a nyári félévi előadást. Tanóráim e félévben tarkán esnek. Egyháztörténelem van 8–9 Hétfő, Kedd, Szombat, és 9–10-ig hétfő, szerda, csötörtök; Magyar protestáns egyháztörténelem van 10–11 Kedd, péntek, 12–1 ig Csötörtök; Hitnézetek* történelme 4–5 óráig Hétfő, Kedd, csötörtök.

Ma az ispotályi templomban voltam urvacSORA osztásban segédül. Felvette 44 fi, 75** nő az urvacSORÁT.

Este 5^{kor} a felsőbb tanulók önképző társulatának voltam alakító ülésén, röviden ment, a régiek választatván meg jobbára felkiáltással. Én intéztem szózatot végül, rá mutatva az udvaron heverő romokra, mely rudus redividum.¹²⁶ – Ujra felhittam az ócska s már eltünendő, felerészben eltűnt Kollégium jelen rajza leírására, ha szárazon is lenne az vázolva. Még most sem késő volt a hangozat.¹²⁷ Az uj alapkő letételi ünnepét is méltó volna ez egylet részéről költeménnyel üdvözölni. Megújul minden, ujuljon meg kitartás, lelkület stb-ben az egylet élete is.

Gyűlés után bementem a könyvtárnoki szobába, hajdan 2^{ik} szoba, ablaka a fűvész kertre néz. A könyvtárnok Mészöly Gáspár hat[od]éves diák, itt volt Gulyás Lajos contrascriba, itt Nagy Pál 2 éves hitész, Dorogi, stb. mintegy 10^{en} s majd egy óráig beszélénk a Kollégiumi beléletről, az ócska Kollégium [171.] multjáról, élesztém a mult legkisebb emlékeinek ápolását is kedvileg.

Ma reggel már helyén jártam a 22^{ik} szobának, hol lakám. Földig van már rontva a keleti szárny, holnap ássák ki a régi alapot, s 6 órától kezdve a 6 éves diákok sorba vannak kirendelve óránként, felügyelendők ha netán az

* Az első e fölött lehúzott ékezet.

** A 7 6-ból javítva.

126 A latin idézet jelentése: romlott fal.

127 Régi magyar, értsd: felhívás

alpból valami emlékmaradványt, jel eltéteményt lehetne találni ez ős Kollégium építése keletkezte korából. Még évszamos téglát sem találtak, kivéve egyet, de az újabb toldás épületben 1700 utánit. Egy helyen az alap 3 gerendára volt rakva, a gerendák kövesülésbe mentek már át.

1870. tavaszról 24. Csötörtök

Délután 5–7 óráig volt értekezlett a főtanoda gyűléstermében, elnök gróf Dégenfeld Imre egyházkerületi főgondnok, ott volt összesen 26 tag, köztük a tanárkar Imre Sándor, Tóth Mihály, Kovács János, Ladányi Gedeon, Buzás Pál stb. a gazdasági választmányból Sárvári Pál, Harsányi Gábor, Kovács Lajos polgármester stb. és a papok közül Révész Bálint, Nagy József, Zagyva Imre. Ellett határozva a tanácskozás fő tárgya, az új Kollégiumi alapkő letételi ünnepély részletére, hogy püspök ur mondand imát, Török József, mint legidősb tanár pedig beszédet a helyszínen, ha kedvezőtlen lenne az idő, az imateremben, vagy a Nagytemplomban. Az énekkar is működend s a tanulótság részéről óda iratik. Fő kérdés volt mi irassék az emlékiratba, mi az alapkőbe fog lezáratni pergamenre írva, üvegbe téve. (Sárvári mondá, neki megvan azon emlékirat másolata, mi a Nagytemplomba alapba levén téve.) Olvastatott tájékozásul, [172.] minő irat van a Nagytemplom két gombjába helyezve. Kezdődik a Szentháromság nevével, feltettetett 1818. június 12. a nyugati torony tetejébe, az S. betű a vitorlán Simonfi Sámuel nevét jelenti. A keleti toronyba 1821 augusztus 6. tettetett az írás be, akkor volt 492 nagyobb s 1200 kisebb tanuló a Kollégiumban. Tanár volt 6. – Épült 13 év alatt.

A Kistemplom tornyába 1729. október 12. tettetett latin emlékirat, alapja vettetett 1720, leégett a kész torony 1727. Emlékeztek a Kollégium feludvarán volt fagyvas kutról, mely be tömetett, s a régi 13^{ik} szobával volt szemben.

Az emlékirat elkészítése a tanárkarra bízott, benne főleg a jelen rajz és népesség adandó, iratik magyar nyelven, készítendő öt példányban, a Kollégium, Superintendentia, Város, Egyház és Nemzeti Múzeumba letevés végett. Az ünnepély május 2^{ka} előtt nem leend meg.

Az ócska Kollégium már lerontva, alapja két öl mélyen leásva körül. Semmi emlékiratra nem találtak, letek egy csontvázat a régi gazdai lak és második udvaroni kapuhoz vezető fal szegletében, letek egy durva sírkő félét, a betűk töredezés, és kopás miatt nem igen kivehetők, ezt másutt találtak, az első udvarba vezető kapu vonalán a fal alatt. Évszám nem derült ki a téglákból. Március 25 kezdték az alapot lerakni Darabos utca oldaloni vonalban.

1870. tavaszhoz 5. Kedd.

Ma végződött a rendkívüli egyházkerületi ülés, kezdetét vevén 2^{án}. A 2^{iki} esti ülésen, mikor a tanügybizottság ülésezett jött elé Eötvös miniszter leírata, felelvén [173.] a híres debreceni végzésre, s azt aligha dönthetlenül meg nem cáfolta. Azon pontja: a bécsi béke nem áll felette az országgyűlésnek idézett elé legélénkebb vitát, azáltal, hogy Ladányi Gedeon történelem tanár elég bátor volt figyelmeztetni a miniszteri leíratra cáfolólag felelő bizottságot, hogy csak a bécsi békével ne támogassák az iskolai ügyben hozott végzést, mert, s ezt történelmileg bizonyolá, maguk a béke kötések is az országgyűlés által erősítették meg, sőt a bécsi béke „obsque tamen” stb... záradéka épen az országgyűlés által megvitatni^{*} rendeltetett. Stb. Révész Imre szólalt Ladányi ellen fel, nem tagadhatván el, hogy az országgyűlés megváltoztathassa a béke kötések vívmányait, Bocskai stb. utódai mi vagyunk, s így a szerződő fél nem halt el, de meg <majd a> comburantur irányu törvények¹²⁸ is hozattathatnának anélkül.

Révész Bálint azonban indulatos elkeseredéssel nyilatkozék: ha még saját embereink is ellenünk fordulnak, fegyvert adnak a támadók kezébe: úgy ezt fájdalmas nézni neki, inkább neveztessek „elmaradottnak, ultramontánnak” – ő ily állítást nem ismerhet el. A hang sértő vala, elnémult mindenki, nem akarván kitenni magát az indulatos megrovásoknak. Hisz Szeremlei Samuék emlékirata ellen is kimondatni kívánta Révész Imre: figyelmeztessék a lelkes ur az „engedelmességről” szóló canonra. Mi más nézetűek, kik az autonomia élhetlen kezelése alatt tanügyünket korszínvonalán alul esni látjuk, inkább nem szólunk, nehogy hálátlan árulóknak nyilváníttassunk. –

[174.]

1870. tavaszhoz 19. Kedd.

Múlt héten szombaton már az új épület a főtanodában egészen kiemelkedett a földből. Az ajtófelek is bevannak már több helyt rakva. –

Húsvét első napján ígért a Nagytemplomban Révész Bálint azon páli tétel felett: ha a Krisztus fel nem támadott, hiábavaló a mi predikál<at>ásunk, hiába való a ti hitetek. Inkább szónoki volt a mű mint bölcsész, voltak hatásos helyei. Közönség roppant számmal. Felvettem az urvacsoráját, kezdődött az osztás 11 óra 4 perckor, végződött 12 óra 31. perckor, felvette 500

* *melvitatni* Javítottuk.

128 Balog itt a 1525. „lutherani omnes comb.” 4. tc.-re utal.

férfi és 817 nő, ezek közt volt gróf Bethlen Mikó Róza és gróf Kornisné, amaz a jótékony* nő egylet elnöke. Összes urvacsorázók száma 1317. –

A lebontott ó épület 500 példányban könyomatoltatik Kallós Kálmán rajza után. A kis Feri a nagyhéten, elején, újra görcsös beteg volt, ma már jobban van.

Ma fizettem le a Gresham intézeti évnegyedi biztosítási fedezetet 7 f 35 krajcárt. Az idő napos, de szeles, a homokot kavarja a szél. –

1870. május 5. Csötörtök.

Alapkő letételi ünnepély. A debreceni Kollégium új épülete jó részben már a földszint falai magaslataig áll. Az egyházkerületi ülés gyűlésezik s délelőtt 9 órakor kez- [175.] dé irt emlékirat 4^{ed} rétbén, nemzeti fonallal át vonva s lepecsételve a fonal vége a Kollégium pecsétével, bele téve még 1848–49ből érc magyar pénzek: huszas, (ezt én adtam), tizes, hatos ezüst pénz, réz pénz, 3 krajcáros, s egy arany. Ezenkívül Kossuth bankó, mint hívják népiesen 100, 10, 5, 2, 1 ftos és 30 s 15 krajcáros. Ugyan csak 1869ből magyar arany és egy forintos tallér s más apróbb érc pénzek. Az emlékirat aláírva püspök, főgondnok, főjegyző s a két igazgató által. A két üvegtok homok közé a szekrénybe lezárattott mész ragasszal s a 4 vállalkozó építész vitte le két munkással együtt a színhelyre. Utánna vonulva gróf Dégenfeld Imre főgondnok és számos tagok, tanárok. Az idő 10 óra délelőtt. A második udvaron a diákok mostani kórháza előtt Darabos utcáig darab épület bedeszklázva, emelvényül szolgált, itt volt egy zöld szószejk; körül lobogók lengtek nemzeti színben, az emelvény padjain nők díszes serege, az egyházkerületi tagok s vendégek, köztök Tisza Lajos, a prépost, Balogh Péter püspök stb., az énekkar zenge zászló alatt állva; imát meghatva a püspök monda; aztán letették az alapkövet, s folytatva adakozásra hitt fel a püspök, maga 100 forintot ajánlván. Török tanár beszédében az egyetemmé alakítást sürgeté, éljeneztetett az eszme.

[177.] Legmeghatóbb volt a gyülekezet éneke „Te benned bízunk eleitől fogva”. Nép sok, a kinyomatott emlékkönyv ott árulatott diákok által s elkölt 1000 példány, öt példányt a gróf vett meg s egy forint ára helyett 100 forintot ada érte.

A tervelt díszebéd elmaradt. A diákok rendeztek maguk közt este 130^{an} emlékvacsorát. Az ünnepély hivatalos megörökítése a most folyó egyházkerületi <jegy> gyűlés jegyzőkönyvébe vitetett bé. – Hangulatom ma emle-

* Az ó t-ből javítva.

kedett volt: bár a sok gyűlés némileg (hétfő óta foly) kimerített. Egyébiránt nagyobb öröm azért nem volt, mert az építési költség hogyan és miként beszerzésének aggálya fellegkint ül a vezér férfiak kedélyét. A mű kezdve van, de a bevégzés a nagy feladat. A püspök könyezve, meghatva beszélt.

Az idő kedvezett, a nap égetett, mint a szükség. A skót vallásos buzgóság más szerű fényt, lelkeséget idézett volna itt elé. A miénk inkább sivár ünnepély volt, nem teremtő lelkesedés szülötte. Ült valami komor gond a lelkeken. – Az ünnepély végén a Szózat énekeltetett s oszlottunk a gyűlés folytatására $\frac{3}{4}$ 12re délben.

Legyen ne csak világosság és tudomány, de mennyei világosság és hit csarnoka ez új épület s valódi apostallum!

[178.] Egy új eszmének is, vagy legalább négy év óta hallgatással mellőzött eszmének adott elevenítést a püspök: Melius felállítandó emlékszóbat hangsúlyozva, arra 10 forintot adott kezdeményzőül.

1870. május 6. Péntek.

Este 8 órakor indult a Kollégium udvarából a diákság égő fáklyákkal a kézben, két iskolai lobogó alatt: tisztelegni előbb a főgondnokhoz gróf Dégenfeld úrhoz. Az énekkar zengte után Somogyi Pál tűzoltótársulati elnök s eskütt felügyelő tartta beszédet. A gróf röviden, de velősen beszélt: vigyék el messze és terjesszék az épülő intézete iránt a lelkesedést, hogy ennek segítségével minél előbb bevégezhessek azt, mit kezdünk. – Aztán a püspöknél volt hason tisztelegés Széchenyi utcán, ő ki jött az utcára, s ima szerű beszédben áldást kívánt városra és iskolára, mindkettő polgáira. Őt előzőleg Gulyás Lajos esküdt felügyelő és contrascriba üdvözölte, mint az épület egyik érdemes kezdeményezőjét, s kívánta, érje meg az épület díszben lendő bevégzését. Majd Révész Bálint főjegyző laka előtt, a Nagytemplom mellett állt kört a fiatalság koszorúja, itt Nagy Pál 2. éves hitész tartta beszédet, kifejezván, hogy őreá néznek a jövő szemei, ki vallásos új szellemet ültend a romba dőlt s ujuló tanintézetbe. Költői nyelven felelt, s felhitta az ifjakat, hogy vessék meg állandóan lelkekbe alapkövét a tudomány, hit és hazaszeretnek. [179.] Végre csaknem szomszédjában Révész Imrenél tisztelegnek, itt is Somogyi Pál üdvözölte a becsületesség, szilárd jellem és tudományosság példányképét, a vigasztaló, bátran küzdő, népiskoláinkat védő erős lelket. – Révész Imre csaknem lázító beszédet tartott: tíz év előtt (célozva a patensre) Bécsből akarták elnyomni a protestánsok szabadságát, most Magyarországból akarják azt elnyomni. Mi – így szól – felekezeti zászlók alatt akarjuk iskoláinkat, függetlenségünket, autonomiánkat, az alkotmányt

és vele a demokratiát védeni, más vallású testvéreink is tegyék ezt. Tudjunk ha kell, karddal is küzdeni. Körülbelül e volt tartalma. – Nekem nem esett jól a tudomány korosától ily beszéd, ő minél inkább halad az idő, annál dühösebb. Tudománya előtt én is meghajlok, bár aggályait nem osztom. Fél tíz órára lett vége az ünnepélynek, én körükben voltam az ifjaknak mindig. A jogászok tollas kalppal, karddal oldalon jól néztek ki. – A vég szövétnak darabokat halmazba rakva az udvaron – a Kollégium udvarán – égették el. – A fáklya fény elenyészik, mondá az este Révész Bálint, de az ifjúság szelleme örök és fenmaradó.

1870. tavaszutó hó 13. Péntek.

A Kollégiumi új épület alapkövetelési ünnepe napján tudósítam a helybeli Hittanszaki Önképző [180.] Kört, hogy felhívásának engedve felolvasást fogok egyletük előtt tartani. A választmány örömmel fogadta az ígéretet. A IV. teremben délután 5–6 óráig ünnepélyen ülés rendeztetvén, Imre Sándor és Tóth Mihály tanárok jelenlétében tartám a felolvasást címe: „A <biblia> nemzeti nyelvű Bibliák ügye a reformatio előtt s a XVI. századi biblia-magyarázók.” Egy teljes óráig szakadatlanul olvasám. – A jelen volt tanárok üdvözöltek a kezdeményezésért. Bár e kezdemény új jövő alapkövét rakná le a Hittanszaki Egylet életében feltámadandó munkálkodás szellemének új jövőjét! Lelkem nyugodtan érzi magát, mert erkölcsi kötelességet teljesítettem. Még eddig a többi felszólított tanárok és lelkészek nem tartottak felolvasást.

1870. május 21. Szombat.

A tűzoltó diákok majálisán voltam nőmmel. A Nagyerdőn kellemes és tágas táncterem, azaz tánc sátor állt, ácsoktól készítve, teteje ponyvával fedve, oldal falai zöld lombokból, nemzeti lobogók sűrűn, tükörök, és függő lomb-levél füzérek tették a díszet. Szép női koszorú gyűlt össze. Ott volt gróf Betlen Mikó Róza, gróf Kornisné, a tanárok közül Veres, én, Tóth Sámuel, Nagy Sándor, Örvényi Vilmos nejeikkel, és Buzás Pál. A püspök a város fogatán jött a polgármesterrel, egy órát időzött a magyar ruhás és szalagjelvényezett táncoló diákok közt. [181.] Távoztakor kocsiját körül fogá a diákság s a tűzoltó elnök Somogyi Pál juratus diák mint a tanulók édes atyjához intézte megható beszédet hozzá, életet kívánván a roncsolt, megtört aggastyánnak. A püspök Balogh Péter meghatva szólt a tapsok, éljenek*

* Az első e olvashatatlan betűből javítva.

után, könnyezett úgy elérzékenyült: jó mulatást, jó erkölcs megőrzését s a Kollégium szeretetét és tanulásban haladást kötve „fiai” szívére. Este 9 óra körül ültünk szabad ég alatt asztalhoz, 11 asztal volt terítve, csak a vendégek ettek, 120-at halada a teríték száma, a diákok szolgáltak a szép nőknek. Volt toast is T. Bánki bácsi sütteté a paprikást és malac tokányt. Este ½ 11kor hagyám el e vigalom színhelyét. Bármily díszes is e majális, a korszellem által túl van szárnyalva, szerintem elhagyandó ezután e majális, mely anynyi fáradság, idő és pénzébe kerül a szegény diákságnak: a jogászok pénz-es belépti jegye mellett majd annyit veendenek be segély egyesületük javára, mint itt a szegényebb tanulók kiadnak, s az erkölcsi és anyagi célt mozdít elő, ez nem teszi, eredményezi azt, pusztá mulatság levén a múltó eredmény.

Másnap reggel korán ébredtem s aludni nem tudván ez alapige felett „megmarad ez 3: hit stb.”¹²⁹ elmélkedtem mint új évi szöveg felett. E gondolatok maradtak meg: a mi változik, ha az tökélyesbülés végett történik, még nem múlik el, nem enyészik. Csak az egyedi és egyéni nem marad [182.] meg, a mi köz, általános, ilyenek az eszmék, ilyen a hit, az igen is megmarad. A hit nemcsak az emberekben, de azokon kívül is van, lehet, mert a hitről lemondhat valaki, mint az életről, de maga kárára, olyan a hit mint a lég, ha bevesszük táplál, ha nem, megfulladunk... a ki nem tud másokra jótékony lelki világosságot és egy szeretet sugárt lövelni: túl tesz rajta a fénybogár, mely világot terjeszt stb...

1870. Nyárelő 10. Péntek.

Mielőtt megemlíteném kedves nőm haza menetelét, röviden érintem egyéb emlékeztesebb körülményeimet.

Vasárnap reggel pünköst első napján a Kistemplomban Révész Imre predikált szép gyülekezet előtt nagy hatással és lelkesítő tüzettel: a Szentlélek mi-kint fedett és fedd, tett és tesz bizonyosságot az igazságról s ítél és ítéel régen és most. E mű is egyike jeles beszédeinek.

Még április 9^{én} írtam volt Moody Stuart Sándor edinburghi szabad egyházi református lelkész úrnak Nagy Elek¹³⁰ tanítványunk érdekében, kérve őt, ha lehetséges a magyarok számára gyűjtött skót ösztöndíjat juttassa e mi növendékünknek, egyszersmind elküldém neki a debreceni Hittanszaki

129 1Kor 13,13

130 Nagy Elek (Alexius) in *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919* szerk. Szögi László (Budapest:ELTE Levéltára, 2001), 90. 554. bejegyzés.

Önképző Társulat már kinyomatott alapszabályait, melyben az én beszédem is megjelent.

Június 2. kelet alatt felel indokolván eddigi késését főleg a zsinat végzései bevárásával s válasza kedvező, többek közt írja „We shall be delighted to [183.] see him (tudniillik Nagy Eleket) and I trust he may enjoy his stay in Scotland... please let me know when we may expect Mr. Alexius Nagy.” – Azonnal írtam Berlinbe Nagy Eleknek ki most ott tanul. Írja még hogy az edinburghi hit-tanulók ohajtanák tudni hittérítő-e vagy hittani a mi társulatunk?

Ezenkívül felemlíti a derék Duncan János tanár halálát, a magyarok me-leg barátját, ki én érettem is oly sokat tett. Te kegyes tudor és lelkész sok hasonló utódot adjon nekünk Isten, emlékemben foglalok hordani, jutalmaz-zon az Égi Lelkipásztor a mennyekben meg tégedet.

Miután kosztosaink betegség miatt el nem jöttek hazulról s így a háztar-tás a nőt nélkülözheti; miután a kis Feri egészsége, hála égnek megerősült; miután neki falusi üdébb lég és zöld kívánatos, s nőm is óhajtja nagyon a szülei fedeleket s nyugodtabbságot élvezni: elhatároztuk, hogy nőm előbb haza menend a kicsivel, én csak szünidőben követendem őt. Pünköstre vár-tuk nőm testvérét Sándort Kassáról, ki ott 1. évi jogász és önkénytes, kimen-tünk kétszer is a vasúthoz érte, nem jött, engedélyt a katonai hatóságtól épen akkorra nem nyert. Elhatározva lett, hogy nőm 9^{én} indul haza. – Hozzá fogtunk a készülöthez.

[184.] Szerdán (8^{án}) délután megtette kedves Ágnesem a búcsú látogató-sokat, elvitte a kicsit is Kain urhoz s megköszönte a gyógyfáradalmat, Isten után az ő ápoló tudománya és gondja volt a kicsi megmentője. – Bevásárolt a mi kell, hisz négy hónapig lesz távol Debrecentől. Szegénynek este erős fejfájása volt.

Az indulás napján 9^{én} reggel 4 után már kelt s hozzáfogott az itthon való mindennek elrendezéséhez s maga úti holmija pakolásához. Én a reggeli pa-rányi olvasmányomon kívül egész nap mit sem dolgoztam, hogy segélyül lehessenek, mi leginkább a kicsi tartása és etetése és ringatása, és mulatásába öszpontosult. –

Délután 3 kor értünk ki kocsin a vasúthoz. A kis Feri rozsaszín ruhába kis szalmakalappal volt öltözve, vitte Hideg Biri, jó pesztrája, ki szinte örül hogy haza mehet Mérára való levén. Kain Dávid úr ment Kassára, egy ko-csiban ültek, így biztosabb vagyok az út alatt, orvos és ismerős is levén az én családommal, a vezető (conductor) Halász Gyula úr, váradi ismerősöm szinte épen jókor szolgál a vasuton, ő rá is rá bíztam a figyelmet. Így indul-tak el haza.

Most már egyedül maradtam, csendes a lak, virrasztani sem kell. – Első alkalom, hogy el vagyok szakasztva édes nőmtől s gyermekemtől, vigasztalás, hogy ő jobb napokat él, nem aggódik annyit, anyja ölénél édesen elmél rám.

[185.]

1870. június 17. Péntek

(Június 17.) Zárbeszéd a Hittanszaki Önképző Társulat 1870, június 17. délután 5 órakor a IV. teremben tartott zárulésen.

Tisztelt Kör! E kiseded társulat életének első éve letelt, a mai nappal alkonyodik le első évének bucsu sugára. Visszahozhatatlanul elrepült egy év e Kollégium, de önök életéből is, önkénytelenül is az a kérdés merül fel elénk: tettünk, alkottunk-e valamit, a mi bizonyítná az utódoknak, hogy voltunk, s nem hiába világlottunk? Lesz-e csak egy darab kő is, mi fönmarad utánunk a folyton folyó idő homok borítéka által el nem temetve! – Önök elődei, mint hittanulók oly téreken mozogtak, melyek egyháziasságot nélkülözvén csak mint tanulók, de nem theologusok, tündökölhettek azokon. Ha semmit nem tettek volna önök <mást>, mint egyházi pályára készülők, most, mint hogy** létrehozták e társulatot és szervezték, még is elmondhatják boldogító öntudattal: kezdeményeztünk. Ez meg marad érdemül, Kollégiumunk történelmének muzsája feljegyzi azt. –

Többet is tehettek volna, ha az elődök által kegyelt magukban szép, de egyházi jelleget nélkülöző munkaterekről határozottan felismerve rendeltetésüket, bátran lépték volna át az új mezőre. De a hagyományos multtal egyszerűre szakítani nem lehet, ez volt a nehézség [az] önök útjában. A debreceni theologusok egy része szabad idejének igen sok óráját foglalta el a különben emberies célu tűzoltó gyűléskezés és majális, – de nem gyulasztá az oltár, templom, vallás iránti szeretet és buzgalom tüzét. Tegyéek szívökre kezöket, vajjon áldoztak-e annyi időt, hevet, kitartást a Hittanszaki egyleti működésre, mint ama nem theologiai műveletre. Íme ez [186.] megfejt: idejök mire és miért vonatott el a közvetlenebb céltól. – Így vagyunk a Torna Egylettel is. Elemi és gymnasiumi 12 évi pályán kellene azon átmenni, s a theologiai tanítókat a lélek és vallás tudomány magyarázatára való emelkedésnek szentelni. Ez is sok figyelmet, időt elvett önöktől. – Az inkább szépirodalmi <ág>irányzat és műveltség magvait szóró régi önképezdének is kellett még

* A ná utólag betoldva.

** A hogy utólag betoldva.

szakitniok sok időt szakájuknak, [??] hetenkint több órát a már inkább közelebbi énekgyre is: ezen és egyéb egyleti működés zsbasztólag hatott.

Nekünk legelső és legfőbb teendőknél kell lenni egy leendő lelkész és vallástudós, apostol és hitszónok tulajdonságainak megszerzése. Feladatul nézend reánk s utódainkra: visszavonulni oly terekről, melyek szakpályánk követelményeitől távolabb esnek. Az egyházi tér oly néptelen a munkásoktól, ide kell nekünk tolni. A magyar protestáns Sion látva pusztulását méltán sohajt fel Istenhez „Hozd meg az én fiaimat messzünnen” (Ézs 43/6) ... mi legyünk az Ő fiai, vagyunk már is címzetesen, legyünk azok tetteleg. –

Előadásban a társulatokat névleg nem neveztem, csak általában célzék rá, fejtém meg a korban rejlő nehézségeket is. Olvastak évi jelentést is. Végül az elnöknek személyesen adtam át szobájában buzgóságaért elismerésemet.

1870. június 19. Vasárnap

Délelőtt 11–12 tartotta a Kollégiumban, ó épület hajdani 3^{ik} szobában (ablaka Fűvészkert utcára néz, első emelet) [187.] a régi önképezde zárulását. Voltak 23^{an} jelen. 3 pálya mű sorsa döntetett el, a legnagyobb jutalmat 20 forint, Biki Károly nyerte történelmi pálya művével, melynek tárgya volt „A debreceni tanuló ifjúság egyleti élete 1860–1870 ig stb.” E műben az önképezde tízéves multja is jelezve, én magam is megbíráva benne és jellemezve s helyesen. Végül beszédet tarték, ajánlva a magán szorgalmat, a szellemi súly kifejtőjét, a munkatéren való nagyon el nem szélesülést, erő-pontosítást; végül a haladás jelszavául „excelsior” kívánatot fejezem ki egyénekre és egyletre nézve. Elnök Gulyás Lajos volt, főjegyző Biki olvasta a félévi egyleti működésről való jelentést. Czucker Sámuel tag, nagy olvasottsága miatt tűnt fel előttem.

Délután 3–9ig tartott a vasút melletti nép kertben a torna-ünnepély, tanulóink 28 arany díjt nyertek. Este bál. Lehetett jelen 800 ember.

A tegnapi estét mamának írás<sal>ra és nőmre való gondolás<sal>ra fordítám, illetőleg a lefekvés előtti egy órát.

1870. nyárelő hó 23. Csötörtök

A tanári olvasdában találkozáván Imre Sándor tanár s könyvtárnokkal, tudván hogy örömet okoz nekem, jelenti, hogy ma érkezett meg Kámori¹³¹

131 „Kámori (1861-ig Krump) Sámuel (Baka 1830. febr. 6. – Pozsony 1903. febr. 3) ev. tanár. Tanult Selmechbányán, Osgyánban, majd ismét Selmechbányán. A teológiát Pozsonyban

fordította* magyar Biblia.¹³² Azonnal felfuték a könyvtárba, megnéztem ez új terményt. Üdvözlöm azt, rég vártam, érdekel annyiban is, mivel éppen most dolgozom a magyar Biblia történelmét. Fájó nekem, hogy e században nem tudánk új fordítást felmutatni mi, míg a katolikusok többel [188.] dicsekszenek, legújabbán Tárkányi fordította egri Bibliával, melyet az én kívánatomra a napokban hozatott meg a tanárkar. Három század után Pozsony adta s a lutheran egyház a 2^{ik} Károlyit, már vocalisban is van hasonlóság a két faktó közt. A magyar katolikus egyház is teljesíté hazai egyházi irodalmunk vármalmát. Ez év az új Biblia éve is, s nem vagyunk elmaradva római katolikus testvéreinktől, mi szégyen is lett volna. Éljen Kámori az új kori Károli!!

1870. július 9. Szombat

Ma tudtam meg, hogy a piacon árultatik** az angol „Vallásos olvasmány Társulat” (Tract Society) magyar kiadványai s a nép veszi. Hála égnek, hogy elérkezett ide is: az angol vallás szerelem ezer karja itt is működni kezd népünk vallásbeli felvilágosítására. Rég óhajtám ezt. Ne csak haszontalan

---

* A totta tása-ból javítva.

** A tik olvashatatlan betűkből javítva.

---

végezte, hol azután gimn. segédtanár volt egy évig. 1853-ban külföldre ment s Halléban ez év őszétől félévig, Göttingenben 1854 tavaszától mésfél évig gyarapította teol. és nyelvészeti ismereteit. Hazatérve, Pozsonyban gimn. és teol. tanárrá választották, mely utóbbi állásában 1882-ig működött, amikor is a teol. akadémián csupán előadó lett, de az is csak 1884-ig, a következő évben pedig gimn. tanárságából is nyugalomba vonult. [...] Lelkes, de sikertelen munkásságát fejtett ki a Biblia új Magyar fordításával. E művéből előbb a Ruth könyve (1860), az Énekek Éneke (1861), a Jeremiás sirmái (1861) s a Mózes és Józsué könyvei (1864) külön darabokban jelentek meg, míg a teljes Szentírást 1870-ben adta ki, 1877-ben pedig az Ószövetségi apokrif könyveket is közre bocsátotta. Szerkesztette a Honi Közlönyt (1871-72), melyben durva polémiát folytatott bibliafordítása szigorú bírálójával, Ballagi Mórral.” Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 291.

132 Kámory Sámuel bibliafordítása a Kazinczy-féle nyelvújítás hatása alatt készült, teljesen egyedül készítette, saját költségén adta ki. Munkájának utószavában így ír: „Ez az első magyar bibliafordítás, amely az eredeti nyelvekből fordítva teljes kiadásban látott napvilágot; ez az első magyar bibliafordítás mely fejedelmek, vagy gazdag társulatok segélyezése nélkül jött létre Magyarországon. Küzdelmek és nélkülözések közepette csupán szegény tanári fizetésem, vagy egyéb munkásságom filléreiből és a tisztelt közönség nagylelkű támogatása folytán győztem ez óriási és ezrekbe került művet a t. közönség elé bocsájtani. – Szándékom volt részint új magyar bibliafordítást adni a t. közönségnek, részint a külföldi nemzetek bibliafordításaival, régiekkel és újakkal, versenyezni.” Lásd részletesen: Bottyán János: *A magyar Biblia évszázadai*. 2. átdolgozott kiadás. Kálvin János Kiadó, Budapest, 2009. 113-115.

ponyva irodalom, de ily hitirodalom is hasson, melynek hazánk földére ültetésében Wimmer Ágoston¹³³ 1836-ban, e kegyes lélek volt első tényező.

Megválasztattam kornoknak (presbyternek) 202 szavazattal. –

1870, július 16. Szombat.

Ma végeztük be a félévet, illetőleg a tanévet. Az építés miatt rövidült meg a szorgalomszak s maradtak el az akadémiára a közvizsgák. Tóth Sámuel mondá az imateremben [189.] a hála adó könyörgést. Pápai Imre esperest tartá beszédet. Délután osztály jegyzéket készíték, két tanulónak kénytelenítetém, „nem elegendő”t adni. Délután vettem a skót misszionáriustól egy magyar könyvet a hazai protestans vértanukról, képeskönyv, a seniornál árulták.

Este kaptam szeretett nőm levelét, melyben írja, hogy vár, s a kicsinek egy foga nőtt már.

Értem jött Dorogi Lajos 3. éves hitész, meghívtak bucsu estélyükre Bánki bácsinál, Czegléd utcán. 21^{en} voltak, Tóth Samu kartársam nem lehetett jelen, magam valék közöttök. A Balogh Ambrusék gradusa volt ez. Szívélyesen fogadtak. Paprikás után turós galuska jött. Felemeltem poharam, rajzolván a határ fontos, melyen állnak, egyfelől a borongás, más felől a remény okát. Emlékezetes az ő koruk az alapkö letételeért, s a Hittanszaki Önképző Körbe lépésekért és megalakításukért; oly két tény, milyenek látása és megérésével elődeik nem dicsekedhetnek. Lehulltak tanéveik, mint termékenyítő levelek, fejlődjék élet és szak pályájok fája s majdan virággal, keblökre tűzendővel ékeskedjék.

Erre rákezdék énekelni „nem leszek én többé diák stb. dalt. E[...]tam nekik mennyiben kell érteni s minek a „könyv eladást” [190.] majd jókedvűleg adomáztak egyes tanárok élceiről, Böszörményi Lajos, közülök, felköszönte, kifejezván a szeretetet részükről irántam. Aztán meghatva Bánki jósága által szolván a változhatatlanság nagy eszméjéről, s a hitről, a tengerbe és égbe vetett horgonyról, a változhatatlanság alakjairól: a hűség, kitartás, állandóság stb. vonásokról, a két változhatatlanság: ifjúságunk szeretete azok iránt, kik őt tetteleg szeretik, és Bánki bácsi állandó jószívéről a tanulók iránt,

133 „Wimmer Gottlieb Ágost Albert Dániel (Bécs, 1793. augusztus 20 – Bécs, 1863. május 12.)” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 696. Lásd még: Kovács Ábrahám: „Revivalism, Bible Societies and Tract Societies in the Kingdom of Hungary. A multi-ethnic and Multi-cultural work for Spreading the Good News of Jesus Christ”, *Perichoresis* 19 : 1 (2021), 17-37.

s éltetem őt mint „a tanulók barátját.” – Bánki köszönte a <meg>kiemelést. Majd Balogh Ambrus szólt a Kollégiumról, mint kikötőről, hol a tanárok felszerelik iránytűvel stb. a tanulókat, hogy biztosan evezzenek az élet tengerén s éltetett bennünket. Víg danák után, köztök jeles volt a „Sugar financia” Dorogitól, én végbeszédem tartám: az „idegen tűz” miatt le ne essenek lábaiknál; s legyen vacatiojok a nélkülözésektől, de ne legyen az élet szép, és nemes adományaitól, végül kifejezém, hogy szeretetök, a tanulók ragaszkodása az mit én ékességnek tartok.

Társalgás közbe kifejezék tetszésöket a tanszabadság általam felállított nemének. – Négyen hazakísértek. – Kedves estém volt.

A francia megizente a háborút Porosz országnak, – az izgatottság nagy. – Azt hisszük, a francia fog győzni.

[191.]

1870. július 17. Vasárnap.

Presbyteri gyűlésbe először hívtak 8 ½ órára; tárgy: eskütétel, tisztviselői kar megválasztása. A Nagytemplomban Révész Imre ígért Gal 5,1. A szabadság felett. Beszéde nagy hatásu volt, volt helye, hol könyre indíta engemet, midőn rajzoló, mint ápolták nyomorgó egyházaink az iskolákat. A szabadság a legszélesb alapon fejtegetteték általa. Szépen rajzoló, mint hatott az evangyeliomi szabadság termékenyítőleg a polgári szabadságra; fejtegette az autonomiát. – Bántá jó érzésemet a városi dalárda által előadott két karének. Ilyen karénekülés, mely a híveket karösszedugásra, tétlenségre kárhoztatja, nem a mi imályunk keretébe illő. Az eskü letétel után az ima terembe menénk s a tavalyszaki tisztviselők felkiáltás után újra megválasztottak. A galambősz Kovács Lajos a világi elnök.

Fiamnak kis foga nőtt, e hírt vettem tegnap. Már úti gondolatok lelkesítnek.

Devecser. 1870. július 20. Szerda.

Elbucsuztam Debrecentől, mivel a szünidőt Devecseren fogom tölteni. Azon boldogító tudattal, hogy nőmet és fiamat néhány óra múlva meglátom, készültem utra. A Kollégiumnak 3^{ik} sor ablakát rakják már téglából a falakat, mire viszont látom, tán már tető alatt is lesz.

[192.] Este ½ 9-kor érkeztem vasúton az Encsi állomásra, ott várt nőm, itthon meg Devecseren, hová szekeren érkeztem, mama, Mariska és a kis Feri. Ez mosolyoga rám, mintha megismert volna. Már két foga van, meghízott, de a nap lesüté, barna színbőre van. Ágnesem is jó színben van, édes

vala a vizonlátás. Megint itt vagyok a szép tájon, Boldogvölgyön. Boldog az, akinek otthona van.

Devecser. 1870. július 23. Szombat

Tegnap többnyire esett. Este felé sétálni mentem nőmmel, gyönyörködék szemem a pompás hegysoron. Boldogkő, Gönc stb. Regéc tüntek fel távolból, e történelmi helyek. Ma besétáltam Forróra, előfizettem a Reform című napi lapra, nem lehetvén el lapolvasás nélkül, kivált a mostani háborús időben.

Délután meglepett egy londoni levél, a derék S<c>hipton k. írt július 14. kelet alatt, felelvén levelemre, ír, hogy Dr. Winernek is át küldé levelem Oxfordra, ki szinte örült helyzetemnek. Igéri hogy gondoskodni fog, hogy Londonból is kapjak pár folyóiratot, családomat köszönti stb. Ma adtam fel levelet Kainné tekinetes asszonynak is, tegnap estére írván, főleg tartalma Kain Berti szigorlata (első orvosi vizsga), melyet tegnap délután 3–5 ig tett le. Érdeklődém iránta itt is, s kértem tudósítást.

Ma ismét sétáltunk este nőmmel, szegfű ágát gyomláltuk, alsó kertben voltunk a fűzfánál. Délután megírák másolva a magyar Biblia korrendi sorozatát, melyet gyűjték. A kis Ferike felette víg volt ma.

[193.]

Devecser, 1870, július 30. Szombat.

Bevégeztem 3 ívnyi kis dolgozatomat „Néhány szó a debreceni Tantervhez” cím alatt s egy levél kíséretében Révész Imre úrhoz postára tevém a Figyelmező című általa szerkesztett havi folyóiratba közzététel végett. Főleg egyházi szempontból szólék a tantervhez. Talán elveim nem találnak az övével. Öt nappal előbb szinte egy kis dolgozatot végezek be a magyar Biblia kiadványainak korrendi sorozatát s azt szinte akkor szinte Révész Imre urhoz küldém. Ma végzém be Wesley János életét is angolul Ryle tollából. –

Fáy Pál ide való egyik kis birtokos úr épen ma halt meg. Nála voltam tegnap előtt nőmmel látogatni, szép római korú képiben gyönyörködván. Szegény nagyon érdeklé magát a legújabb háborus idők híreiben. Már elnyugodott.

Kain urtól is kaptam választ, Kain Béla volt tanítványom „bene” érdemjeggyel ment át szerencsésen tegnap egy hete az orvosi első szigorlaton. Ez a tanítványom, kit én kezdék az ábécétől tanítani, ma holnap orvos lesz. Szép sikert és jövőt kívánok neki. Hála Istennek jeles édes anyja is jobban van mostanában. –

A kis Feri elbarnúlt, de víg s jól van. Megérkezett már a „Reform”¹³⁴ című napilap is, melyre elő fizettem, s így napi-táplálékom lesz a jelen történelme mezején.

[194.]

Felsőméra. 1870. július 30. Vasárnap.

Az ide félórai szekerjárásra fekvő Felsőmérára mentünk Matusz Lajos urhoz, ő nem levén hon, Horváth György szolgabíró úrnál töltém főleg beszélgetve az időt. Épen reggeli harangozáskor érvén oda, elmentem a református templomba, hol Sütő I. lelkész ígért Péld. 23,26 felett halk előadással, szép szavakkal, de a néphez le nem szállólag, néhol irálya tulzott volt. Aztán személyesen keresvén fel a paplakon, jeles és jó embernek találtam, egy 1832^{ki} pataki ujszövetségi Károli féle kiadás ismeretével bővítém nála bibliai sorozatomat. A templom szegényes és nem elég tiszta, kő vagy is téglából készült ízléstelen szószéke 1817 készült.

A kis Feri víg volt s tisztaságával és derűtségével multa felül a sok kis gyermeket.

Devecser. 1870. Augusztus 20. Szombat.

Itt István király napján bucsu, a szomszéd Forróról jön át a nép, a lelkész magyarul ígél szabad ég alatt. Este Naményi Bertalan urnál nagy összejövetel, vacsora, sakk, s érdekes társalgás.

Devecser, 1870. Augusztus 23*

Bertalan estéjén voltunk. Naményi Gyula is jelen Kassáról. – Mindnyájan egészségesek vagyunk s készülünk Lajos napra Mérára. Én az egyháztörténelemen dolgozom.

[195.]

Felsőméra. 1870. Augusztus 29. Hétfő.

Még Szerdán (24^{én}) este átjöttem Matusz Lajos rokon látogatására nőmmel. Neve estéje volt, szép számú látogatók, ifjak stb. jelen. A vacsora végén én is felköszöntém Lajost, mint az áldott jó kedély és szeretetre méltóság

---

* A 3 olvashatatlan számból javítva.

134 Politikai lap. (1870). Reform. Nagyvárad; (1871)- Kelet (Kolozsvár).

példaképét, s a home, wife és children angol 3-ság megtestesítőjét. Megismerkedtem a vendégek közt Puki Pál ural, kivel legtöbbet társalogtam hazai és egyházi ügyek levén beszéd tárgyaink. Jó mérsékelt nézetű, deák-párti uri ember ő.

A tánc reggelig tartott. – Pénteken délután átmentünk Alsómérára Lajossal Puki Pál úrhoz, megnéztük nagy fejedelmi kertjét; s kedves fogadtatásban részesültünk.

Szombaton (27) eső, itthon valánk s olvasánk. Vasárnap (28^{án}) sáros esős idő. De azért elmentem a templomba, s felvettem az urvacsorát. Sütő lelkész úr ígért, „Adjátok meg Istennek a mi Istené” ige felett. – Este a lelkész úrnál valánk beszélgetve iskola ügyek felett, Somosi, Heiszler,¹³⁵ Szeremlei, tanárok és egyebekről. –

Matusz Lajos úr könyvei közt ráakadám, kiírom egynek a címét „Mohammed, Abdalia fia, hamis prófétának iszlami hitvallása, vagyis az al-Korán, mely arabos nyelvből melyen Mohammed által íratott Marakczius Lajos XI^k Inocentius pápa gyóntatója... által deákra fordítottatott, s az ő észrevételéből [196.] s másoknak jegyzeteiből megvilágosítatott... Reinekcus M. Keresztély által. *Magyarosíták* s némely jegyzetekkel világosíták *Buzitai Szeldmayer Imre és Gedeon György* több vármegyék hites táblabírái.¹³⁶ *Kassán*. 1831.¹³⁷ 8^r 1. sz. alkorán Históriaja 34. l. II. sz. A mohameddi vallás rövid summája. 34–40. l. III. sz. Az igaz hittől való eltévelyedés. 40–50. l. *Al-Korán* 83–512. lap CXIV. szúra.

1^{ső} sura. Kezdet vagy *Megnyitás*. Mekkei (Nevezteték Kezdet főnek, megnyitó surának, könyörgés surájának, du^o könyörgésnek rendszerint elébe tétvén, mekkainak, mekkában adatván ki, áll 7 kommból – versből). „1. A könyörülő irgalmas Istennek nevében. 2. Dicséret az Istennek, a világok

* Az u fölött rövidítés-jel; ismeretlen rövidítés.

135 „Heiszler József (Nagykároly, 1819. február 21. – Dombrád, 1901. október 15.) ref. lelkész, római katolikusnak született. A kegyesrendbe lépett s 1843-ban áldozárrá szentelték. Ugyanekkor bölcsészettudományi címet nyert s rendje pesti gimnáziumában tanítani kezdett. Az általa is végigküzdött szabadságharc után 1849-ben áttért a ref. egyházba, s ekkor pécselyi káplán, a következő évben pápai teol. tanár, 1854-ben mocsoládi, 1856-ban gyönki lelkész, 1860-ban sárospataki teol. tanár, 1869-ben dombrádi lelkész lett. – Regényeket és elbeszéléseket is írt, de írói működésének súlypontja a teológia mezejére esik; mint hegelianus orthodoxus vált ismeretessé, s az egyházi lapokban és folyóiratokban közzétett számos cikkén és apróbb dolgozatán kívül a következő nagyobb dolgozatok és önállóan kiadott művek jelentek meg tőle.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 248–249.

136 TtREK, H1310.

137 <https://mek.oszk.hu/07400/07467/>

urának. 3. A könyörülő irgalmasnak. 4. Az ítélet-nap királyának. 5. Téged tisztelünk s téged hívunk segedelmünknek. 6. Vezérelj bennünket az igaz úton. 7. Azoknak útjokon, kik iránt kegyes és jóakaró valál, nem is bánál vélek haraggal és bosszúval, mint amazokkal, és nem a tévelygők utjukon.” –

Al-Korán első fordítás kísérői: Klenardus, Erpeinius, Golius, Zechendorpius, Ravius Pfeiferus, Dantzuas, de csak darabokat fordítottak.

Velencében 1530-ban Britiai Paganini által a Korán arab nyelven egészen kiadatott, mihelyt a sajtót elhagyta a pápa megégettette. – Hinkelman Ábrahám adta ki 1694 Hamburgban az arab al-Koránt 4^{ed} rétből, melyet Makraczius Lajos fordított deákra s jegyzetekkel ki adta 1698-ban. [betoldva: Ezt németivé Nerreteri Dávid] (első ker. latin fordítást tették 1143-ban Ketinai Róbert és Dalmata Herman Péter Kluni apát rendeletére, ezt adta ki nyomtatva Bibliander Todor 1543, újra 1550. hanem ez tökéletlen.) [197.] olaszra fordítá Arivábene Endre 1547 Velencében, ezt németivé Svaiger Salamon 1611 ki is nyomtatván. Franciára fordítá Du Ryer András eredeti arabból, s kiadta Párizsban 1647, megjelent 1672, 85, és 1719ben is. Angol fordítás 1649 Londonban jelent meg.

Szurák címei p: Tehén (2.) Mennydörgés (13), Világosság (24), Hangya (27), Pók (29), Imádás (32), Füst (44), Hegy (51), Csillag (53), Vas (57), Ország (67), A geniuszok (72), Az ember (76), A borulat (81), Hajnal (89), Virradat (113), Emberek (114). stb.

VIII. S. (Hadizsákmány) (áll 78 versből) 68. „Óh próféta! Serkentsd fel a híveket a harcra: hogyha lesznek közületek 20 állhatatosak, meggyőznek kétszázat; és ha százan lesznek meggyőznek ezeret azok közül, kik hitetlenek, mivel ők tudatlan nemzetek”... 77. „Akik hittek, kivándorlottak, harcoltak az Isten utjáért, jutalmat ajánltak Mohammednek, segítették is őt, – ezek valóságos hívek, ezeknek kegyelem és előre készített tisztességes helyek lészen a paradicsomban.” (Buzitai: 212. lap.)

XLVII. S. (A had) (áll 38 versből) 4. „Mikor előtalálad a hitleneket, verd őket nyakszírton, s nagy rontást tégy közöttök. Békóba vesd őket, mint foglyokat, azután ereszd-el ingyen, vagy pedig váltságpénzért, míg vége nem lesz a hadnak... a kik az Istenért való hadban megöltének, nem vesztik el munkájuk jutalmát. 6. Bé lesz telyesedve szándékok és vezéreltetve lesznek. 7. Bévitetnek a megígért paradicsomba. 8. Óh hívek! Ha az istenért való hadban harcoltok, megsegít titeket és megerősíti lábaitokat... 16. Az istenfélőknek megígért paradicsom ebből fog állani: romolhatatlan folyóvíz lesz benne és a tej is [198.] folyni fog, és íze meg nem változik, kellemes bor és finom mézek is folynak mint a víz, minden gyümölcs bőven lesz az urnak

kedvezéséből. Az ebben élőknek sorsa különbözik azétól, ki a tűzben lakik örökké, és forró vizet iszik, úgy hogy bélüket összeszagatja.” (Buzitai: 435. l.)

XLVIII. S. A kijelentés (29 vers). 13 „Aki nem hiszen Istenben és az ő követében, annak lángoló tüzet készítettünk.” 17. „Nem vétkezik a vak, a sánta, a beteg ha hadba nem megy is. A ki engedelmeskedik Istennek és az ő követének, bévezetetik a Kertekbe, hol vizek folynak. A ki pedig engedetlenkedik; kínos büntetéssel illeti azt.” 28 „u. ő (Isten) küldé követét igazsággal, hogy az igaz vallást felmagasztalja minden vallások felett; elég bizonyosság erre az Isten. 29. Mohammed az Isten követe, és a kik ő vele vannak a hitetlenek ellen, győzelemmel harcolnak stb.” (Buzitai. 439. l.)

Midőn a háziúrnak elmondám, mily könyvre leltem, ő szíves volt azzal megajándékozni.

Nóm vasárnap délután hazament Devecserre, én még itt maradtam a gönci gyűlésre szándékozván menni.

Gönc. 1870. Augusztus 30. Kedd.

Hajnalban 3 órakor már nem tudtam aludni. Korán keltünk, reggeliztünk s öt órakor szekérre ültünk, én és Matusz Lajos, s esős időben, tartani kellett az esernyőt is felettünk mentünk át a Hernádon, majd Vizsolyon. Még egyfelől borongással tölté el lelkem az egykori magyar földbirtokos (Keglevich) pazarló pusztítása s e szép jószág idegen kézre kerülése, más felől a vizsolyi ősz templom boltozatait szemlélnem, bár távol, jól esett. Tisztes ősemlék, s szent egyház, néma tanúja 300 éves szenvedéseinknek, érenyeinknek és bűneinknek! A magyar Biblia bölcseje! Légy üdvöz általam! Egy egyszerű lelkész által magyar betűnkbe vetett ígék, és sajtóba vetett [199.] betűnk nem csak lelki eledelt termeltek magyar népünk s a századok nemzedékei részére, de a halhatlanság füzérével övedzik a nagy munkásukat, s tégged Vizsoly helység. Szellem és férfiak teszik nagygyá s az általok végzett mű a helyeket, a földet. – Sajnálom hogy le nem szállhattam a szekérről és több időt nem töltheték nekem e kedves múltat táró helyen. Óhaj támadt, bár egy vasárnapon együtt lehetnék itt a hívekkel templomban, az ősök árnyékainak <ihlet> titkos ihletését érezhetném.

Vilmány és Ruszán át haladva beértünk 7 órára Göncre. Felséges hegylác lábában fekszik. Görgői nevezetű polgárnál szálltunk le s felmentünk a paplakra, hol az ősz tudós és nyájas esperest Dr. Ferenczy kassai lelkészt találtam, s hol már gyülekeztek a lelkészek és tanácskozó világiak. A paplak tiszta fehér és tágas belsejű, történelmi férfiak apró arcképeivel aggatva kívül, mint Herder, Voltaire, stb. Innen vonultunk fel a dombon álló s kerí-

tésen belül fekvő gönci templomba reggeli imályra. A templom tisztasága, csínja meglepett. Tágas belső, verhenyeges¹³⁸ tiszta ülőpadok, két végén karzat, a templom belje márvány<zott> színű festéssel díszítve. Az egész kellemes benyomást tesz, falai az ősz templomé, teteje uj és belfestése. Orgona nincs, diktálás után énekelünk. Egyszerű ima volt. E falak fogadták hát be Károli Gáspárt 3 száz év előtt. Itt zengedett a reformatiói szózat. Itt dolgozott ő a bibliafordításon; itt volt az 1566^{iki} zsinat. Nagy dolgok élő emléke e város. Hála égnek hogy ma is még a protestantizmus gyűlhelye ez, sőt kormányzók gyűlése által.

[200.] Itt volt a tractualis gyűlés a városháza tanácsteremében. Bárczy Albert főispáni helyettes a segédgondnok, ki négyes fogatával s bandájával megérkezvén, felmentünk, s ima után a gyűlés megnyitott. Több derék világi ur is volt jelen, köztük kiemelem: Péchy Tamás, alispán és képviselő, – Szathmári Miklós képviselő, – Báróczzy Ödön birtokos, – Bernát Dezső minis-teri tisztviselő, a szolga bíró (tán Darvasi) s másokat. Peres ügyek folytak. Délben együtt ebédelt a inteligentia nagy része. Délután folyt 4^{kor} a gyűlés. Legjobban érdekelt a szikszai gymnasium ügye, tanulók csekély volta miatt, kivált miután Miskolc tő szomszédja, e város megszüntette gymnasiumát s helyette két osztályra felső elemi iskolát állított. Ezt hagyta helybe ma a** megyei gyűlés. –

Este 6 órakor haza indulván Lajos, vele én is elindultam s öt negyed múlva újra Vizsolyban voltunk, onnan 3 negyed múlva otthon Felsőmérán.

Ha rövid időre is, örülök hogy láthattam az egyházmegye buzgó embereit, kivált pedig Vizsoly és Gönc városokat. Utban elbeszélte Lajos, a patens korban mily lelkes gyűlést tartottak Novajban reggeli 7-től 10^{ig}, mikor lovasok által gátoltattak meg a gönci gyűlés tartástól s a tagok közmegállapodás után éjjel Novajba gyűltek. A mostani gyűlésen indult el az aláírási ív a jövő hóban Kassára határozott egyházkerületi gyűlés költségei fedezésére, a gyűlés alatt 4–500 forint lett aláírva. Kassán még nem volt e kerületnek gyűlése, úgy hallom fényes leend az. Ma a szabadság arany szelleje leng, virágoztassa is*** fel egyházunkat!!

* Az a s-ből javítva.

** Az a m-ből javítva.

*** Az is utólag betoldva.

138 Régi magyar szó. Jelentése: élénken vöröses színű, vörös foltos; vörhenyeges.

[201.]

1870. Augusztus 31. Szerda. Felsőméra.

Jól kialudtam magam. Fél hétkor keltem, s megérkezvén a Reform című napilap, reggeli után a kertben olvasám. Már közelednek a poroszok Párizs felé; mindig izgatottabb a világ, – már kezdik hinni, hogy a franciák még felül kerekedhetnek. – Épen ebéd alatt kaptam meg a postáról Révész Imre szerkesztette Figyelmező folyó irat VIII-IX^{ik} (augusztus–szeptember) fűzetet, ebben van közölve 428–434 lapokon „A magyar Biblia kiadásai korrend szerint” című cikkekckém. Mióta beküldém is, hét kiadással többhez juték, egy Újszövetséggel (pataki nyomás 1832?; és a Kasseli Biblia száz évi fordulat utáni újra kiadott példánya 1864-ben). – E szerint a magyar Biblia nem 67 de 69 szer jelent meg, és pedig Károli bibliája 54-szer, az egész 35ször, az uj 19szer.

Felsőméra. 1870. szeptember 1. Csötörtök.

Olvasom fol[y]vást Kraus-Lányi Magyar egyháztörténelmét. Délután a helybeli lelkész Sütő úr meglátogatott s az egyház sorsa és jövője felett ereszkedtünk hosszas és mély beszédbe.

Kapom jelenlétében Révész Imre úr saját kezű levelét augusztus 30. ról kelve, melyben megköszöni közreműködésemet; a főiskoláról szóló küldeményem pár helyét szeretné ha változtatnám, hogy így megjegyzések nélkül adhatná ki, nem akarván debreceniekkal polemizálni. Kerülni akar minden zsurlódást.¹³⁹ Jó kívánattal zárja levelét.

[202.]

Devecser. 1870. szeptember 2. Péntek

Reggel 5^{kor} keltem Mérán, olvastam ¼ 7 óráig, ekkor reggelizvén szekérre ültem s 8 óra előtt már haza érkeztem Devecserre, nóm láttam legelőbb, majd mamát s a kis Ferit. A kicsi megismert és örült. Mérán elbucsuztam Lajostól és nejétől Katitól, megköszönve szívességöket.

1870. őszelő 3. <Péntek> Szombat. F. Füged.

Délután 2 órakor mama, Marika, nóm, a kis Feri és én elmentünk látogatóba Felső Fügedre Putnoki Imre családjához. Odaérve látogatást tet-

139 Torzsalkodást.

tünk Hideg Károlynál is, ki elbeszélvén egy 13 éves körüli fia vízbefuladását, könnyekre indított. A kertben gladiolus nevű előttem új virágnemben gyönyörködtünk. Meglepett Fügödön¹⁴⁰ az, hogy mióta itt valék, felépült az akkor romban állt református templomka, fehér bádoggal tornyával fehérkedik már. Fügöd emlékezetes azért alanyilag előttem, mert az első boldogvölgyi karácsonkor itt valánk együtt szerelmesemmel én mint udvarlója.

Aba Szántó. 1870. őszelő 4. Vasárnap.

Ma van Róza nap, péntek este küldém el üdvözlő levelem Kainné asszonyságnak, a jószágos földi anyagnak.

Ma látogatóba mentünk kedves nőmmel együtt Szántóra, 10 órakor értünk be a Sátorhegy alatt terülő városba, szálltunk özv. Naményinéhez Mátusz Ágnes- [203.] hez, a sugárhoz. Nála lakik leánya Rózsika férjével Winkelhofer Károllyal. E német eredetű orvossal együtt töltünk férfiak legtöbb időt, magyarul alig tudván, franciaul társalogtunk. Minden nap olvas magyar Bibliát, megmutatta, multszázadi kiadás, cím lapja elveszve, ha nem csalódom az általam keresett egyik utrechti kiadás 1746-ból, legalább a zsol-tárok elé tett egyetlen címlapon ez év írva, csak az zavar, hogy kézirati jegyzés 1744-ből is van benne. Adtunk itt látogatást Kurecska, Bartus és Óvári családoknál.

Ágnes jó kinézésű telt, piros magyar asszony, háza tiszta, magyar történelmi képekkel tele, kis unokája Boriska igen szép; leánya Rózsika nyájas és eleven. Mindnyájan megtestesült szorgalmuk. Károly irántam felette nagy előzékenységet tanusított. Este felhős időben értünk haza, nőm erős fejfájást kapott.

1870. őszelő 5. Devecser

Itthon töltém a napot, dolgozván az első korszakot egyháztörténelmemből. Este az ujság vágy miatt besétáltam a szomszéd Forróra napi lapoméért. Nagy esemény: III. Napoleon császár el van fogva, a porosz király nagy győzelmet nyert, MacMahen serege bekerítettvén Sédariban letette a fegyvert. Sajnálom a franciákat. Meg nem foghatom hogy léphetett harci síkra Napoleon oly készületlenül. A Protestáns Porosz dicső emelkedőben van. –

---

* A 74-ből javítva.

140 Alsófügöd és Felsőfügöd 1936-ban jött létre Fügöd névvel. 1984 óta Encs része.

[204.]

Kassa. 1870. őszelő 6. Kedd

Délben $\frac{1}{2}$ 1re értünk be Kassára, nőmmel utaztam, első eset esküvőnk óta ez. A Löderer szállodába szálltunk, földszint 2^{ik} szám alatt. Ide jövetelünk célja nőm rokonai vagy ismerősei meglátogatása. A megyeháznál lakó főjegyző Horvát úrnál előbb, aztán Putnoki Ágnes férjezett Noénéhez mentünk Kálvária utcán. Ez unoka testvére nőmnek. Eleven nő és gyors. Itt volt apósa, vele és fiával legtöbbszörre franciául folyt a társalgás. Este Sándorral jöttünk össze. Mint önkénytes tizedes csinosan néz ki. Később a 3 Naményival találkozánk.

Kassa. 1870. őszelő 7. Szerda.

Délig a szép főtemplomot tekintém meg s emlékekkel táplálkozám. Dél előtt Kain Dávid doktor ur családjánál valánk, felette szívesen fogadott e ház, régi ismerősöm. A delet Noénénál kedélyesen töltök. Délután vasuton vissza, este 6-kor már Devecserben voltunk a mieink nagy öröme. E kirándulás belekerült 20 uj forintba. –

A politikai világban nagy hír: Napoleon családja trónvesztett, s Franciaország köztársaság. Sok vér fog ömleni s még sem hiszem hogy már győzhessenek. A nemes lobogású szövétnek, a franciát, mindenki sajnálja. –

Devecser. 1870. Szeptember 26. Péntek.

Végeztem be olvasását következő könyvnek: The Christian Leaders of the Last Century. Ryle-től. London. 1869.¹⁴¹ Szól 11 angol [205.] egyházi angol nagy szónokok élet és jellem és működésrajzát adja 432 lapon, köztük Wesley, Whitefield, Toplady stb. – festvén a múlt századi hitébresztőket.

Léh. 1870. Szeptember 17. Szombat.

Mai nap látogatásra volt szánva nőm rokonainál. Léhen ebédeltünk Frics Lajosnénál, a nő Fekete családból való, Putnoki Mária, ott volt félig zavaros elméjű testvére Kálmán. Délután Putnoki Józsefnél valánk Késmárkon, neje Málvin felette szíves nő, Mariska jó kedvű. Este meg Csobádon Putnoki

141 https://www.google.hu/books/edition/The_Christian_Leaders_of_the_Last_Century/5h8QAAAAYAAJ?hl=hu&gbpv=1&dq=The+Christian+Leaders+of+the+Last+Century.&printsec=frontcover

Sándornál. Sötétben érkezünk haza. Sajnálom hogy Frics Lajost honn nem találhattam. Azt hallom Putnokiak sokat kártyáznak, sajnos hogy a magyar urak így pazarolják az időt és pénzt.

Devecser, 1870. őszelő 18. Vasárnap.

Reggeli vasuton érkezett meg Kassáról Nőé Edéné Putnoki Ágnes, s itt fog időzni egy hétig Viola nevű hétéves leányával, ő nőm unoka testvére, eleven kedélyű, gyors kezű, gyors lábu asszony s az egyszerű öltözködés barátja. Már a hazatérési gondolatok* kezdik megszálni lelkemet. Nőénét megajándékozám egy fényképpel mely engem és nőmet páros képben ábrázol.

Devecser. 1870. őszelő 20. Kedd.

Fáy Béla és neje itt időztek délután. Nőm elkészíte vászonnal kivarva egy papucset nekem. Ez 3^{ik} kézi ilyféle műve hozzám, első a tárca, 2^{ik} egy kanapé párna, s ez a 3^{ik}. Mindenik kedves, mert az ő műve.

[206.] Olvastam Csáthy Károly köny[v]árus hozzám irányzott levelét 20-ról, melyben jelenti levelemre, hogy az idén nincs oly anyagi helyzetben, miszerint elfogadhassa keresztyén egyháztörténelmi általam irandó tan-könyvem kiadását „később igen fog örülni ha a mű tulajdona leend.” –

E szerint az idén aligha látand világot, miután magamnak kinyomtatni, mint pedig szeretném, módodom nincs, 4–5 száz forintot kellene bele fektetnem, ezt pedig nem tehetem. A szünidő alatt csak az első 300 évből álló első korszakot készítém el egy szakasz, az „egyházi tan” hijával. Sajnálom, hogy legalább felét, mint szándékozám ez évben, világ elé nem bocsáthatom, e szerint kénytelen leszek ez évben is könyomatolt ívekről tanítnom az egyháztörténelmet.

Devecser, 1870, őszelő 24. Szombat

Csobádról Putnoki Sándorné, Emma itt van, nőm unoka testvérének kis alaku kedves neje. Őt is megajándékoztam páros arcképünkkel.

Ma este a ruhaneműket már berakoltuk, hogy holnap lehető kevés rakolni való maradjon, vasárnap nem akarván ily kis napi dolgokkal foglalkoznom.

Devecser. 1870. őszelő 25. Vasárnap.

Megérkezett Hatsek Ignác magyarországi evangélikus protestáns történelmi térképe, megrendelés után postán kaptam meg 3 ft. 32 krajcárt fizet-

---

* A gondolatok szó kétszer szerepel, az egyiket elhagytuk.

[207.] vén érte. Első ily nemű vállalat hazánkban. – Még fel sem bontám, miután jól és csinosan be van rakva s útra így tán be sem tudván göngyölni, majd hon nézem meg. –

Ma egy kellemes meglepetés is ért. Kámori Sámuel pozsonyi evangélikus hittanár, bibliafordító egy levéllel tisztelt meg. Kifejezván örömét cikkem felett melyet olvasott a „Figyelmező” folyóiratban tőlem a magyar Biblia kiadványairól s melyben (tudtommal első[ként]) említém fel az ő fordítását pár méltó sor kíséretében. Egyszersmind meglepett egy dísz példány elküldésével. A roppant vaskos alaku magyar új Biblia megis <je> érkezett, e szerint két példányom van, első az, melyet előfizetés után vevék, másik ez ajándékbeli. Szép ajándékára és figyelmére, – melyre csekély cikkem érdemes nem vala, külön levéllel fogok haza menetelem után válaszolni.

Utósó este Devecseren, mindent elraktunk. Könyveimet mama varta be egy nagy lepedőbe. Lefekvés előtt érzékeny bucsut vevék mamától, és Mariskától, kik oly jók és szívéyesek valának hozzánk. Boldog az, kinek szülei vannak. A kis fiam nekiegészségesedett itt, azt is e háznak és a jó légnek és nekik köszönöm. Adjon az Isten még több szünidőt ily boldog együtt töltés végett. –

Debrecen. 1870. őszelő 26. hétfő

Hajnalban 4-kor keltünk fel s csakugyan el- [208.] indultunk az encsi állomásról ½ hétkor nőm, a kicsi, én és a pesztra. Elhagytuk Boldog Völgyet s a rokonokat. Mariska legjobban meghatott, ő nem engedte soha, hogy ágya mellől éjjel elmenjen a kicsinek bölcseje. Teljesen ő ápolta és gondozta éjjel s testvérenek Ágnesnek teljesen gondtalan éjjelt szerzett majd 4 hónapig, ez a feláldozó testvéri szeretet. Ki nem mondhatom, mennyire becsülöm e nemes és forró érzetű testvért.

Sándort hiába vártak, (önkénytes levén) tisztjei még haza nem bocsáthaták, csak ő nem látta még Ferinket az otthoniak közül.

Az úton Ferike jól viselte magát, nem sírt, a csordák látása mulattatta, s a körte, mely gyümölcsöt nagyon szereti.

Déli 12 órakor meg[l]áttuk Debrecen[t]. Hazaérkeztünk. Egész nap a lak tisztítás és lakhatóvá tételében telt el.

Debrecen. 1870. őszelő 27. Kedd

Ma is rendezkedtünk, dolgoznom nem lehetett. Hirtelen alig találjuk magunkat. Délben Tóth Samu kartársam beszélte el az ujságokat, mik távol létem alatt estek, többek közt Kovács Ferenc jogtanárunk esetét, ki legújabbban megjelent Római jogok[?] miatt óriási plagiummal vádoltatik a [209.]

„Themis” című jogi szaklapban,* miszerint műve egy heidelbergi jogtanár munkájának fordítása szerző megemlítése nélkül. Kovács védirata a vád ellenében a közönség által kielégítőnek nem találtatik. Csodálta kiki, hogy lehet oly gyorsan dolgozni, mint neki.

Kedves nőm ügyesen forgolódék a ház rendbehozásán, ő most is a megtestesült szorgalom, becsülöm buzgalmát. Ő szeretni való. Tegnap este kis- sé erőt vett rajta az érzés, s az elhagyott anyát és jó testvért, az elválás bús érzetének rá nyomulása alatt, megsiratta. Nehéz is elhagyni a madárnak az anyai enyhe fészket, hol az élet napjai gondtalanabbúl peregnek le. Majd csak bele törődünk az ünnepek után az önállóság és szabad tevékenység munka mezejébe.

Egy valódi szép szünidő repült el életemből. Milyen lesz a jövőendő?

Debrecen. 1870. Október 4. Kedd.

Révész Imre urnál voltam, elvittem hozzá Ryle angol művének rövid ismertetését, egyszersmind megkérdezendő „a debreceni Tantervhez néhány szó” cím alatt beküldött cikkemnek mely pontját óhajtaná módosíttatni, mielőtt kiadná. Meglepetésemre már ki volt szedve a [210.] cikk, adja telyesen, mi változást sem tesz, bár egy két pontja nem egyezik nézetével, csak egy ártatlan csillag alatti jegyzést tett alá a wittenbergi egyetem áthelyezéséről.

Aztán majd két órát beszélgettünk a jogakadémiák felett és főleg arról, ő azért ellenzi a kormány kezébe szoríttatni az egész tanügyet, mert a szabadság megszorítása jöhet belőle, s mert az elemi tanodának nem csak oktatás, de vallás erkölcsi nevelés is feladata. Beszéltünk sokat a kor és sajtó rideg vallástalanságáról, s ha jelenleg nem adnak is kellő vallásosságot oskoláink, tartsuk meg a jobb jövő számára. Budai Ézsaiás, Sárvári Pál s több tanáraink szabadkőművesek valának, innen magyarázható meg, hogy Kollégiumunk sem nevelt evangéliumi szellemű lelkészeket. Ő maga is bel erős meggyőződés nélkül lépett a lelkési pályára, s csak az evangéliumok magyarázása alkalmával Jézus fenségessége kezdé meg <a> lelki fordulását** eszközölni.

Fél hogy Eötvös tétlen a felső clerussal tart, külleg meg a materliaalista democratiával tetszeleg. Révész úr sajtó lapjának ezután a keresztyénség védő – apologetikai¹⁴² – irányt szándékozik adni.

* A p helyén k áll, javítottuk.

** A második á t-ből javítva.

142 Apologetika: a hit igazolásának tudománya, hitvédelem. Az apologéták (2. századi hitvédő egyházatyák) munkásságából született, de míg ők a keresztyénség egy-egy tételét, az apologetika a hit egészét veszi védelmébe.

[211.] Beszélünk még a Kálvin Teremről Genfben, ő annak idejében nem ismertethette a Ballagi lapjában ellene Szilágyi által folyt kemény polemia végett, Ballagi elhallgatta. Felszólított írnék pár szót arról, szegyen, hogy mi e tárgyban mit sem lendítünk. Említém, én egyháztörténelmi leckémen említém azt mindannyszor.

1870. október 5. Szerda.

Délelőtt tanbizottsági ülés gróf Dégenfeld elnöklete alatt, jelen Tisza Kálmán is. A magyar ruha csakugyan kezd kihalni körünkől is. Most az első eset hogy a gróf, Tisza Kálmán és Könyves Tóth Mihály esperest bugyogóban jelentek meg az ülésre. Ily irányadó férfiak példája ragályos leend. Elbírtuk 10 évig e nép ruhát, most már nehéz lett. Külsőben kitartás nincs, csak aztán belsőben legyen.

A napi sajtó és egyéb irányzatok megdöbönték lelkemet, Krisztusról, mint Zeusról beszél egy hetilap, mi lesz ily irány vezérlete alatt az iskolákbeli tanítás eredménye? Kezdem belátni, hogy a vallásos nevelés miatt szükség van megtartani minél több felekezeti református elemi iskoláinkat. Az állam vallástalan irányt vett.

Kisfiam beteg.

[212.]

Debrecen, 1870, október 6. Csötörtök.

Elég szép fényes idő. Ma nyílt meg az egyházkerületi gyűlés délelőtt 9 órakor, feltopogott az öreg püspök is, imával nyitá meg, s könyözve üdvözölte a gyűlést, túl gyengesége s egy két póriás tétele elnézéssel fogadtatott, 10-kor eltávozott, felállottak távoztakor. Árnyékszerű már élete. Jelen volt a más ülésen Lónyai Menyhért békés-bánáti segédgondnok, s volt magyar, most pedig közös-birodalmi pénzügyminiszter. Első eset, hogy ily magas hivatalnok protestáns superintendentialis gyűlésen jelen legyen mint tag, részt vett a vitákban, szavazatokban, Tisza Kálmán mellett ült s a hódmezővásárhelyi papválasztási kérdésben együtt szavaztak. Délben én velem járta be az épülendő Kollégiumot, az emlékkertet, stb. 8 év óta nem volt itt. Helyeselte az építést. Kedvesen emlékszem rá a patens kori nemes lelki harc korából! Eszembe jutott Guizot, ki a párizsi presbyterium tagja. Üdvözlém Lónyait e gyűlés kebelében. Fia is itt tanul, magán joghallgató, már kétszer tett sikeres magán vizsgát. A mai ülés 2 órán túl tartott délután. Ma már mind a gróf,

mind Tisza Kálmán magyar nadrágban s magyar ruhában voltak jelen. – Így helyes itt nálunk.*

[213.]

Debrecen. 1870.** október 8. Szombat.

Folyt az egyházkerületi ülés, ma már Tisza Kálmán, sem Lónyai jelen nem voltak. Legnevezetesebb tárgy vala a közoktatási miniszternek 1869. december 27^{én} kelt csúfoló válaszára, – melyet a hirhedt Tiszántúli az évi végzésre a népiskolai ügy tárgyában küldött le – készített viszon válasz, válasz-javaslat, mely „kézirat helyett” 50 példányban ki is nyomtatott, szét osztatván a tagok közt, 8^{ad} rét 32 lap, készíté a központi bizottság tolla és lelke Révész Imre. Hatalmas felelet, meggyőzőleg mutatja ki, hogy csak ugyan végenyészet fenyegeti iskoláinkat, ha az iskolai törvény betű szerint végre hajtatik s mi állam segélyben nem részesülnénk soha. Én szerettem volna ennek tárgyalását elhalasztani, de a többség rögtön tárgyalást határza. Felolvasatott, s kivált Könyves Tóth Mihály esperest sok helyen éljent hangoztatott. Mindenki helyeselte tárgyilag, csak Litkei Tóth Péter tett kifogást ellene, más szempontból kívánván az<t> iskolai törvényt felfogni s telyes hallgatást ajánla. Elhangzott. Én szelidítő két változtatást ajánlék, az 1^{ső} lapon, melyben a miniszter [214.] válasza irántunk „ellenséges indulatunak” jeleztetik; ezen jelző kihagyását indítványozám; és a 11^{ik} lapon e tételben „e mellett szabadság ellenes centralisztikus és bürokrát érdekek szolgálatában álló községi és állami iskolák.” – Az álló helyett *jutható* kifejezést ajánlék. Mindkettő elfogadtaték viták után. Én többet nem tehettem, szavazó tag nem vagyok s így felelős sem a [?] végzéséről.

Miután a gazdag clerus mindenütt megakarja iskoláit tartani; miután a felekezet nélküli iskolák kora nálunk el nem jött, s mások nem adván fel iskoláikat, nem célszerű nekünk sem megfosztani magunkat a lelki fegyvertől mostanság; miután főleg most győzőleg mutattatott ki a törvény ránk hátralépés volta; miután főleg a világi sajtó, írók, sőt kormány is csaknem keresztényellenes irányt vett, bár nem osztom elméletileg a tiszántúli felfogást egészen: most, bár belküzdelmek mellett, engedékenyebb lettem s a felíratot, ellenzőleg viszont választ, kivált miután a harc már megvan kezdve, inkább helyeslem, mint nem, felekezetünk netán szomorú jövője megdöbbsentvén.

* A szöveg eredetileg a <Fiam ma is beteg> mondattal zárult, az utolsó két mondat apróbb betűkkel, sötétebb tintával a lap aljára szorítva, a lehúzott mondat köré írva.

** A 76-ból javítva.

A grófnál ebédeltem. A derék Dunlop¹⁴³ halála hírére vettem, ki a skót zsinaton beszédemre válaszolt.

[215.]

1870. október 9. <decemb> Vasárnap.

Találkoztam Fráter Imre új segéd gondnokkal, kit most eskettek fel, s ki országgyűlési képviselő. Neki sem tetszik a tegnapi elfogadott válasz felirat, bár ő is úgy járt mint mások is, látva a papok hevét, egyhangúságát, tán egyoldalúságát, más felől mint új ember nem tudván jól az előzményeket, ellene nyilatkozni nem akart, nem is szólt mit sem. Révész Imre túlhajt szerinte, kár megtámadni a nemzet országgyűlését, s csakis oda kellene fordulni javításért, mert az irántunk nem ellenséges.

A feliratnak van egy szép oldala szerintem, s ez tett engedékenyebbé, védi a keresztyén nevelés nagy elvét. Én mint eddig nem osztottam, úgy most sem osztom a *status in statu* felfogást, de alkotó tag nem lévén, én is hallgattam. Mint látom mások is vannak, pedig tagok, kik hallgattak. Nem jó ha* egy ember után megy a superintendentia; s nem jó ha ellenzék nincs, ez az egyhangúság inkább szomorító és megdöbbentő, mint örömdetes. Révész Bálint keserű pathosszal szokta vissza utasítani az eltérő felfogást s a tanárféle embereknek elment kedve gyanúsítva megleckéztetni általa.

[216.]

1870. október 13. Csőtörtök.

Tanévnyitás napja. A főtanodai imaterembe gyűlt az összes tanuló ifjuság, a szószéktől jobbra (délre) eső oldalon az akadémiai tanárok, köztük Török József is, balra a gymnasiumi és mellék tanárok. A püspököt Révész Bálint helyettesíté. Jövel Szent Lélek (37. dics) éneklése és az énekkar zengése után Tóth Mihály tanár (végre valahára rá vette magát kötelessége teljesítésére,

* A ha hogy-ból javítva.

143 Dunlop, Alexander Colquhoun-Stirling-Murray (1798–1870): jogász és politikus. A Szabad Egyház jogi tanácsosa volt az 1843 skót egyházszakadás után, mely tisztséget élete végéig betöltött. Ebben a pozíciójában nem fogadott el fizetést, hogy elejét vegye a semlegességét érintő mindennemű vádnak. Gordon F. Millar, 'Dunlop, Alexander Colquhoun-Stirling-Murray (1798–1870)', *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edn, May 2010 [<http://www.oxforddnb.com/view/article/8272>, accessed 26 November 2020].

mit teljesíteni annyszor mellőzte, hártgatta* másra) imázott, olvasva a készített jó imát, célzást tétetvén benne az épülő „fényben kelő csarnokra”, s a most dúló háborura. A Miatyánkot némi mutogatással, könyv nélkül mondá. Az ima jó és szép vala. A 90^{ik} zsoltár 9^{ik} verse után felállt Révész Bálint s igazán művészileg kerekített beszédben üdvözölte a sereglő ifjúságot, aztán jellemezte a vallásosság lényegét, majd a tudományt, ezt nagyon is kiemelve még a vallás felett is, adott jó intéseket a tanulókhhoz, megemlékezett e Kollégium jótevőiről, kivált e vallásról s végre a hazáról, mi éljeneket idézett elő. Kiemelte súllyal a református vallást, mint a világosság és szabadság vallását. – A beszéd minden eddig hallottnál ez ünnepély féléken, remekebb volt. Megvallom, egyénileg a hazára vonatkozást nem színeztem volna annyira ki, nem szükség ezt [217.] oly sokszor s épen templomban emlegetni, van erre elég más szerv, míg a vallásosság ajánlására kevesebb alkalom nyilatkozik.

Bulyó Károly budai országos tébolydai orvos, külföldi egykori úti társam is ottvolt jelen az ima teremben. Engem keresett fel, s egész nap vendégem volt, itt ebédelt, uzsonnált, este színházban voltunk, Sardou Viktor¹⁴⁴ „A haza” című darabját adták, mely Alba herceg alatt Brüsszelben lefolyt rém és véruralom korszakot vázolja, az eretnekek, mint nevezék, elleni vérlázító jeleneteket élénken ábrázolja. Épen e kálvinista városba illő hatásos dráma, a vértanúk éneke és bátor elszántsága meghatólag tükrözték. A szebb emlékü külföldi napokat felelevenítő képzeletünkben Bulyóval. Ő egyéb iránt gyászol, édesanyját alig pár napja temeté el.

Debrecen. 1870. október 14. Péntek

Előadásaim kezdete. 7–8 ig reggel az első teremben tartám az első leckét az 1^{ső} éves hitészeknek (kik most csak 27^{en} vannak) és 3^{adik} éves jogászoknak a keresztyén egyháztörténelemből. Bevezető szavakat intéztem új hallgatóimhoz s főleg a folytonosság, continuitás, eszméjét és jelentőségét fejtegettem előttök s kötém szívökre.

Ugyancsak délelőtt 10 órakor 11ig volt első előadásom a [218.] IV^{ik} teremben a Hitnézetek történelméből a 2^{ik} éves hitészeknek, hozzájuk intézett nyitbeszédem fő pontjai valának: az Istenország fogalma, ennek vitézei ők, szép egy haza fiainak, de magosztosabb az Istenország tagjainak lenni, a ha-

* Az első *t g*-ből javítva.

144 Victorien Sardou (Párizs, 1831. szeptember 5. – Párizs, 1908. november 8.) francia drámaíró.

zában csak nemzet, az Istenországban ember vagyunk, ott tértani, itt örök terület lakosai, a philadelphia valósítói, mert a néger és eszkimo kezét fognak itt. Egyházi feladat Isten és ember közelítése, mely fogalom szinte magasb, mint a nép és király közelítése a politikai téren; s míg földi világosságot terjeszt a tudomány, a hit a sírontúli világosságot is terjeszti az aeternitas birodalmában. Főleg a pálya hűséget kötém szívökre.

Kaptam feleletet október 8. kelve Pozsonyból Kámori Sámueltól, írja többek közt „Kollega kitűnő szolgálatot tesz, ha idejét e fontos tárgy[r]a a Biblia búvárlatára pazarolja...” Az életrajz, mit kértem, elkészítését két hétre ígéré. A mű (magyar Biblia kiadása) <kiadás> kiállítására közel negyed félezer<be került>-forintba került. –

Debrecen. 1870. október 15. Szombat

Meghívattam délután 3 órakor a református helybeli presbyterium nevelési szakosztályába. Első eset, hogy részt veszek ez ülésbe. Elnök Révész Bálint helybeli lelkész, ott volt Veres László, Tóth Sámuel stb. mintegy [219.] 18^{an}. Tárgyaltattam a leány elemi tanoda 4 osztályának együttes tanterme. A sacramentum <...> confirmatoria való készülés és a természettan tanítása tárgyában, kétszer álltam fel szólni. Este ½ 7-kor végződött az ülés, miatta mellőznöm kellett az olvasó egyleti nagy gyűlésen megjelenésemet a Kollégiumban, mely 5^{kor} vette kezdetét.

1870. október. 16. Vasárnap.

Miután véletlenül az oratóriumban istentisztelet nem tartatott, pedig oda akartam menni, a Nagytemplomba mentem, hol a püspök káplánja Fodor Sándor ígért a Krisztus megkísértése felett. Ő nevelő volt tavál báró Bánfi Albert fiainál, kik itt tanultak, de kölcsönös elégtelenség folytán oda hagyta állását,* s így ajánlatom nem sikerült. Nemrég végze a tanodát itt Fodor, hangja kicsiny a nagy templomhoz képest.

Délben 11^{kor} tartatott a felsőbb tanulók alakító ülése az önképezdét illetőleg. Oly sokan jelentek meg, hogy a kis olvasó teremben, a régi helyen nem fértek, tehát átvándoroltunk az 1^{ső} terembe. Elnököl Gulyás Lajos, főjegyzőül Nagy Pál, aljegyzőül Bod János, szerkesztőül Szathmári Károly választattak. [220.] Felolvastattam az alapszabályzat, <min> többen voltak jelen 50-nél. 12 órakor pont végződött az alakítás, végül én intéztem néhány szót az egylet-

* Az első á olvashatatlan betűből javítva.

hez, mely intézett beszéd főtárgyai valának: Minden év és pálya kezdetén kiki Jánus, multba is vissza kell tekintenie, azt tevém én is, s a múlt évre tekintve elborúlok, hanyatlás jeleivel találkoztam ott, nem volt kellő élnkség, pontosság, és buzgalom, sőt termelés sem; nem hatott s ébresztett gondolkodásra az ó épület lebontása, nem gyújtott az uj csarnok épülése, ihlett kebel nem találkozott költőileg zengeni az uj alapok felett. Ez fekete pont egyletünk életében. „Not measures but men” nem szabály, de egyén tesz mindent, itt is alkalmazandó; az öntermődés elmélete a lelki téren érvényesülhet; csak rétegek és érzéketlen tárgyak növekesznek külről, tapadás, lerakódás által: mi belülről növekedjünk kifelé, még a kül tanulmányt is magunkba kell át sajátítani. Látva önök szokatlan számát, örvendetes csalódás lepett meg, ez év tán szebb lesz, mint az eddigiek. Haladjunk is e téren^{*} lelkesedve; azon könyv lapján, melyben Mózes mellett Szent Pál is elfér iratilag, mondja, haszontalan szolgálja ki csak kiszabott kötel- [221.] mének tesz eleget – többet is kell tenni, ki a közönséges színvonalon felül akar emelkedni. Önök maguk indultak többet tenni, üdvözlöm a haladás terén ezért. Ceasar mondá Ciceróhoz: a lélek korlátait dönteni szebb, mint a birodalom határait szélesbíteni: az önképzés által önök is ezt teszik, a lélek világát gazdagítják, e nemes pályához sikert és mindent győző lelkesedést. – Éljen követé a szózatot.

Esős komor őszi nap. Fiam már több nap óta jobban van. Nőm kék-feke te kockás ruhája megvarrásához hozzá fogott. –

1870. őszhó 21. Péntek.

Este 6–7 óraig az 1st teremben (a pénztár sorján, udvarra néző 4 ablakos terem) tartatott a Hittanszaki Önképző Társulat alakító ülése. Majd félszázan jelentek meg a hitészek, érdeklődésem kimutatására s az ő buzdításukra egy megnyitó beszédet olvasék fel előttök 3 részből állót, melyet nagy figyelemmel hallgattak. Végezve Gulyás Lajos rögtönzött beszédben tolmácsolta a hálát, nekem hosszú életet és áldást kívánt, hogy „láttassék meg az én dicsőségem és <eszém> szellemem rajtok az én szellemi [222.] fiaimon.” Most is, mint beléptemkor éljen fogadott. Meghatva érzem mindenkor magam egyházam jövőjét s a hittanuló nemzedéket ha tekintem, bár lendíthetnénk valamit a hit ébresztésre, s némi üdvös irányzatnak vethetném meg alapját! Ez egylet az én kedvencem.

^{*} Az *n* olvashatatlan betűből javítva.

Aztán megválaszták tisztviselőiket, Gulyást elnökül. stb. A Heti Közlöny szerkesztője elkérte beszédemet az iskolai önképezde Közlönyében közlés végett.

Debrecen 1870. október 22. Szombat

Dél előtt átvettem 235 ft. 91[?] kr. összeget az olvasóegylet részére a főtanodai pénztárból, mint volt elnöke a hanyag Krucsó Lajos seniori fizetéséből levont tartozékok s átadtam a jelenlegi elnöknek.

Délután temették Kmety Pál orvos urat, a város megvolt hatva a 68 éves agg halála felett. A Nagytemplomban Révész Imre ígért Csel. 19, 11. 12 alapige nyomán. Az orvosi tiszt jelentőségéről remek ígélyt tartta. Megvolt mindenki elégedve. Sajnálta a nép s közvélemény, hogy e vagyonos magánzó doktor jótékony közcélra mit sem hagyott. Evangelikus lelkész fiához ez illett volna.

[223.]

1870. ősz hó 26. Szerda.

Szép nap fényes őszi délután temették Vincze Aladár 1^{ső} éves bölcsészt, 18 éves ifjút, a Nagytemplomban Révész Imre tartott rövid de velős beszédet, úgy nevezett oratiót felette előima után. Az énekkar is működött, értelmiség sok volt jelen a temetésen. Tanuló társai az I^{ső} éves bölcsészek (gymnasiunum VII^{ik} osztály) égő szövétnekekkel vették az érckoporsót körül s kísérték ki. Rosz benyomást tett rám, hogy e tanulók nem magyar ruhában voltak a ravatal körül, hanem hosszú nadrág és quakker féle német felső ruha[ban]. Első eset, hogy ily ünnepélyes alkalommal a debreceni diákság 10 év óta mellőzte a magyar fekete ruhát, még csak attila¹⁴⁵ sem volt e cosmopolita ifjakon; még a Bach világban is megőriztetett az attila, most már száműzve legalább a kisebb tanulószág urizáló, fertály mágnásos részéből az attila is. Oly kellemetlen hatást tett rám, hogy nem állhattam meg, miszerint egy pár jeles hitésznek, kik mellettem haladtak el ne panaszoljam e meglepetést. A theologusok még pár kivétellel, mind viselik a nemzeti ruhát.

---

145 Atilla: eredetileg rövid, díszes, zsinóros kabát, a hunok királyáról, Attiláról elnevezett ruhadarab, a magyar úri viselet része.

Temetés végén* elmondom Tóth Sámuel kartársamnak. Ő is megbotránkzott e viseleten, vigasz- [224.] taloul még is mondott annyit, hogy Patakon már még tovább haladtak a kül nemzetietlenedés kopár terén, mert ott levén Pálóczi Horvát Mária szobra leleplezési ünnepélyén, ott még a tanuláságon is felette gyéres volt magyar ruha, a tanárokon, még pedig hittanárokon, mint Nagy Gusztáv, Bokor, nem csak német ruha, de plaid stb. volt az ünnepélyen.

Mily változás! Ezelőtt 5–6 évvel parancs szónak sem engedtek volna, most önkényt szét ked[...]ve vetkőznek. Én barátja vagyok a németnek, de azért nem szükség megtagadni ön nemzetiségünket és szép viseletünket letenni. A durabilitás értéke fogy, s félő a jellemre is beharapódzik az állhatatlanság.

Kámorytól kaptam újra levelet, terjedelmesen küldi életrajzát kérésemre. Levele egy két pontja nem tetszik, hízelgő természetet és némi charlatanériát látszik előtűntetni. Mindenkinek vannak gyengéi, neki is. Ezt letudom, érdemeit azonban méltánylom.

1870. október 30. Vasárnap.

Ima teremben voltam, Tóth Samu és Tóth Mihály szinte, Balogh Ambrus esküdt felügyelő ígért, egy az mit ki lehet emelni beszédében a keresztyénység, egyház, örökké valóság eszméi is szerepelnek a beszédekben már, nem csak a hon [225.] stb. világias eszmék, szóval a vallásos szellem mutatkozott szónok művén, ez előjel az, mi feltűnt nekem. A tanári olvasó szobában aztán Tóth Mihály társ felhozta, hogy ma reggel vevén a Figyelmező X és XI^{ik} füzetét, kedvtelve olvasta értekezésemet, csodálkozik, hogy hamar kibékültem a nagy szerkesztővel. Én nem is haragudtam rá, ha bár nem osztom minden nézetét, valamint most sem osztom, de ily nagy bajnokot tisztelni kell. Nevezett füzetben jelent meg 495–568 lapokon „Néhány szó a debreceni Tantervhez” cím alatt értekezésem; s ugyan ezen füzet 560–567 lapokon Ryle angol történelmi munkájának ismertetése. Nekünk debrecenieknek támogatnunk kell saját protestáns lapunkat, ez erkölcsi tartozás vezetett, hogy én is segéljem némileg a lapot, mellékes és személyes kérdéseknek félre kell tolatni a főbb előtt. A jó akaratú és nemes lelkű Imre Sándor azt fejtegette szóval előttem, hogy a „Figyelmezőt” heti lappá kellene átalakítani.

1870. november 3. Csötörtök.

Nevezetes nap. Délutáni előadás után 5 órakor elmentem Révész Imre úrhoz. Visszaadandó neki a múltkor tőle kapott pár könyvet, miket olvasás

* A második é olvashatatlan betűből javítva.

végezt adott [226.] nekem át, egyik francia nyelvű –, s egyszersmind közlés végezt átadandó neki a Hittanszaki Önképezde megnyitó beszédét s* egy ugyancsak általam tett kivonatos kimutatást ezen társulat múlt évi pályájáról.

Ott találtam Tóth Ferenc tanár társamat. Folyt a társalgás három óra hosszat: a régi diákság élete és szokásáról; a régi protestáns nemesség egyetértéséről a vallás tárgyban, melynek egyik példája Lónyai Menyhért, kinek közbenjárására még 1857 körüli időkből maga Révész Imre a budai osztrák ítélőszék – mely öt évi fogsággal fenyegette – körmei közül kiszabadult, felmentésére a világi urak Albrecht hercegnél közben járván. Folyt a beszéd a régi tanárokról, papokról, kivált Szoboszlai, Péczeli és Kerekesről és Récséről[?]. Ezek nagyságát, hol valóban azok kiemelte Révész Imre. – A régi diák életből megható volt Sivóné asszony példája, kinek atyja debreceni diák volt, s mikint került cigányok közé, lett leánya Sivóné, cigány asszony, mint olvasta ennek gyermekkorában atyja könyhullatva a Bibliát családja előtt estéknél. A vallásosság mily más volt, még 1850 után is a kertészekben a kerülő vezetése alatt az emberek a napszámosok, kertészek lakók egy pajtában estéknél imára és könyörgésre gyülekeztek. Említé a Kollégium iránti kegyeletét [227.] a debreceni népnek; erre legjobban hozta fel például Jámbor Ferenc polgárt, ki május végén egy este elmenvén hozzá előfizetni a Figyelmezőre, letett asztalára – minden felhívás nélkül – egy száz forintos bankót a Kollégium építésére. Említé 1849-ben Kerekes tanár egy sohajtására, mint tisztíták ki a muszkák által elfertelmesített Kollégiumot önként ajánlkozott polgárok. stb.

Este 8-órákor távozván Tóth Ferenc, átadtam munkám, szívesen fogadta s felkért ünnepélyesen, ha részletekben eltérők volnának is nézeteink, bizalmasan közöljem vele nehézségemet s támogatni a füzetet ne szünjek meg. Inkább apologetikai természetű leendő az irány s mivel Pesten a Protestáns Lap már meg akarja indítani a hitküzdelmet is, meglehet ki kell tűzni a zászlót, s ő az Evangelical Alliance programját elfogadja.

Az utca[a]jtóig kísért ki és szívélyesen váltunk el. A keresztyén igazságok védelme a szent talaj, hol egy nézetten vagyunk, s találkozva maradunk. Isten ertesse a mi tán leendő Chalmersünket!¹⁴⁶

* Az s szócska kétszer szerepel, az egyiket elhagytuk.

146 Chalmers, Thomas (1780-1847). Igehirdető, teológus, egyházi vezető és társadalmi reformer. A 19. század legnagyobb skót egyházi embere.

Ujra felemlítém, hogy a Kálvin Csarnok ismertetésével, mire a multkor szólíta fel, még készen nem vagyok.* Vár, s ha kell gyűjtést is <ren> indít lapjában e célra. –

[228.]

1870. november 9. Szerda.

Némi hála jelt mutatni a szerencsétlenség közbe jött. Grisza Ágostonné,¹⁴⁷ ki Párizsban létem alatt 1864 ben sokszor szívesen látott családjánál esténként, a francia háboru és Párizs ostroma miatt haza menekülvén, ma meglátogatott s déltől estig vendégem volt. A legszívesebben láttam, nőm is. Volt alkalmunk családjáról, a multról, a viharok és élményekről kedvesen beszélgetni, mutatta Bihari Péter hozzá írt levelét is. – Az utazó magyaroknak az ő párizsi háza szíves befogadó hely volt, most a hála érzelem siet viszonzni neki azt, a mi kell, illő. Ő debreceni nő eredetileg.

1870. november 20. Vasárnap.

Ma voltam másodízben presbyteri gyűlésben, a leány elemi tanoda tervét tárgyaltuk. Délután tartatott az önképezde által a szokásos Csokonai

---

* Az ok olvashatatlan betűkből javítva.

147 Grisza Ágoston (Bazin [Pozsony m.], 1818–Bp., 1884) ügyvéd, a m. kir. miniszterelnökség sajtóosztályának tagja. Apja Grisza János ág. ev. lelkész volt. Iskoláit Komáromban és Pozsonyban végezte. 18 évesen belépett a hadseregbe, ahol hat évig szolgált és a bécsújhelyi katonai akadémiában is tanított. A hadseregből történt kilépése után befejezte egyetemi jogi tanulmányait és ügyvédi vizsgát tett; másfél évet mint gyakornok a bécsi kancellárián volt, később tolnai Festetich Antal titkára lett. 1848 májusában a Honvédelmi Minisztériumban szolgált, majd belépett a honvédségbe, hol csakhamar tisztí rangot nyert, részt vett Buda ostromában és mint honvédszázados a Komárom környékén vívott csatákban. A szabadságharc után emigrált, előbb Londonba, később Észak-Amerikába, ahol öt évet töltött el, és végül 1854-ben Párizsban telepedett meg. Itt főképp fordításokkal foglalkozott. 1866-ban a porosz–magyar légió őrnagya volt Klapka tábornok vezérlete alatt, és az első csapatot ő vezette be Trencsén megyébe. Az 1871. évi párizsi kommun után visszatért Magyarországra. Budapesten ügyvédi irodát nyitott, 1873-ban Schwartz báró meghívására Bécsbe ment, és elvállalta a világiállítási fordító osztályának főnökségét. 1875 novemberében a m. kir. miniszterelnökség sajtóosztályában a külföldi lapok előadójává nevezték ki. Lánya, Etelka, Hindy Árpádné, fia, László pedig Londonban élt. A család leszármazottjai közül Grisza Lajos unoka Pencen élt, és a hagyaték tőle került 1981-ben Jakus Lajoshoz, a Penci Múzeum igazgatójához, majd Beleznai Lászlóhoz, aki átadta levéltári megőrzésre.

Irodalom: Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. III.kötet (Budapest: Hornyászy, 1894), 1474-1476. Jakus Lajos: *Szabadságharcunk egyik hadi zászlaja. Honismeret*, 1980/1. Jakus Lajos: *Az 1848–49-es szabadságharc két sorsüldözöttjének élete*. Vác, 2004.

ünnepély, a műsorozat fal[?] lapon van felragasztva. Nők is szép számmal voltak jelen. Elnök Gulyás szabadon tartott beszéde legjelesb beszéd volt, mit tőle hallék, a tárgy és ünnepély magaslatán tartva. Hatott is mindenkire. A dalok közül legjobban tetszett a Tihanyi echohoz. A Csikóbőrös kulacs a legzajosabb tetszésben részesült. A magyar Anakreon [229.] [ezen az oldalon a falragasz beragasztva]

[230.] értekezés kellemes vidámságban tartotta a hallgatóságot s elég sikerült volt. A mindig szép „Csokonai emlékezete” Kovács Gyulától sulyos gondolatai, mázsás eszméivel és fényes képzelmével leköti a lelket, majd fel emeli, előadó felséges hangja hatalmasan jeleníté, bár telyesen nem adhatá meg. Nehéz szavalati darab. Zöld Mihály költeménye rímei szépek, buzgalma dicsérendő, de az előbbi után, halványult maradt. Kielégített az egész ünnepély.

Utána a seniori lakba mentem, elnök Gulyáshoz, hol Biki, Báthori és Bod János valának, s másfél órát beszélgettem velök a tanulótság, egyleti élet, egyházunk ügye stb. felett. Jól eső belkörű társalgás volt ez is.

Debrecen, 1870, november 23. Csötörtök

Reggel ½ 7kor megjelent nálam Bálint tanodaszolga (pedellus) rendkívüli tanárkari gyűlést hirdet a püspök halála következtében. A püspök Balogh Péter, két hét óta már élet halál közt volt, nemevett, nem beszélt, többnyire aludt, tegnap délelőtt a főgondnok Dégenfeld urat sem ismerte meg, szemét nem nyitá fel. Tegnap este 6 óra előtt megszűnt lélekezete, ez jelölte csendes halálát. Mellette volt fia Balogh Imre, ide való fő polgári hivatalnokok egyike.

Reggel 8 órakor a tanárkar telyes számmal jelent meg gyűlésre, főtárgy oratio tartásra¹⁴⁸ a tanárkar részéről valakit meghívni. Tóth Mihály a gyakorlati lelkész tanára határozottan ki mondá, hogy ő semmi szín alatt fel nem vállalja. Okul adta elve ellen van egy halott felett [231.] két szónoklatot tartani. Ez szerintem üres beszéd, a szokás még áll. Hát külföldön, hol a lelkész felett, ha kivált nagy volt, több rövid szózatok is tartatnak több egyén által. Végre kész örömmel vállalta fel Tóth Sámuel kartársunk, kihelyett azonnal az igazgató tanári tisztet ideiglenesen én vettem át. Egyszersmind elhatározottat, hogy holnap és holnap után tanelőadások nem tartatnak a gyász kifejezése s előkészületek miatt.

148 oratio = imádság

Az öregúr halálára már készen volt a köz tudat, az orvosok előre jelenték, hogy csak napok kérdése, már azt hitték, a múlt héten szerdán tul nem él, de életereje 79^{ik} éve dacára folyvást ellenállt a feloszlatás zord hatalmának.

Még tegnap este távirtak Karcagra Könyves Tóth Mihály esperesthez, fogadná el a halotti praedikacio tartást. Ma 10^{ig} még felelet nem érkezett. –

Az akadémiái tanulósnak ma 11 órára összes gyűlést engedélyeztem, megállapítandók ma lesznek: mily rendben s mily módon veendnek részt a fő pásztor temetésében. A Kollégium belfalain a gyűlésre hívó senior aláírásával künn függ.

[232.]

délután.

A tanulók összes gyűlése határozatba tette, hogy karácsonig gyászt hord, a fekete lobogót a félkörű ablaktól az első földszinti ablakig lenyuló hosszúságban kitűzte azonnal a templomra néző homlokzat keleti oldalán; kardos díszbe öltözött jogászokkal fogja a koporsót két napon át őriztetni, a temetéskor szövétnek környezetet alakít kíséret gyanánt stb.

Délben újra ellátogattam a püspöki lakra, ott voltak Révész Bálint, Nagy József, Zagyva Imre helybeli lelkészek, megjött a táv sürgöny, hogy Könyves Tóth Mihály betegsége miatt nem vállalhatja el a gyászbeszéd tartását. Azonnal táv-irtak Hajdúböszörménybe Pápai Imre esperesnek, ki elvállalta azt.

Ki van már terítve löl és 8 hüvelyk hosszú fekete érc koporsóba aranyzott szegélyzettel a halvány hulla. Arca soványult, de felette nyugodt és tiszta. Fekete palástja köríti, fekete bársony magyar papi kalpagja fején. Nekem is jó akaróm, szeretettel felkarolóm voltál te jó aggastyán, f[i]ui könyvem hadd nedvesítse szememet.

Megérkezett 4 óra után Nagy István

[233.] biharmegyei esperest s váradi lelkész is, emlité, hogy a mult oktoberi gyűléskor elváltakor mondá neki a püspök: mi életben többé nem látjuk egymást.

Révész Bálint ur engem bízott meg az életrajz – mely a gyász beszéd tartó által felfog olvastatni – megírásával.¹⁴⁹ Éjfél után 1 órakor lettem vele kész. A tisztet örömet teljesítém, hadd legyen nekem is vala részem, melyben kimutathatom tisztelő érzetemet az árny vonások mellett halhatlan vonásokkal ékeskedő egyházügyi bajnok iránt.

---

149 Á. R. „Balogh Péter”, *Vasárnapi Újság* 17 évf. 49. szám (1870. december 4.), 625-626.

Kezembem van a jó öreg oskolai bizonyítványa kelt 1820-ban március 26. Minden tanból kitűnő tanjegye van, apja István, nobilis. Igazgatóul aláírta Varga István hittudor s exegesis tanár; Péczeli József¹⁵⁰ történelem, latin és görög irodalom tanára, Dobrossy Madarász József jogtanár,¹⁵¹ Sárvári Pál mér és természettan tanár, Ercsei Dániel bölcsész tanár. Papi diplomája 1823 augusztus 10. kél, Budai Ézsaiás püspök és Nagy István főjegyző aláírásával. Szalontai ideiglenes lelkésznek Szakács Mihály halála után 1822 március 5. hivattatott ki. 1818 <szept. 15> tavaszán állott be karcagi hivatalába 355 gymnasialis tanuló volt keze alatt, a 3^{ik} évben[?] pedig 60. – Eltávozott onnan 1821. március 18. –

[234.]

Debrecen, 1870. november 25. péntek.

Borongós ködös idő kivált délután. Az életrajzot össze állítám, Révész Imre úr elküldé az 1855^{ki} egyházkerületi jegyzőkönyvet, csak egy adatot merítheték belőle. Egyszermind felkért az életrajz egy másolatának a Figyelmező számára beküldésére.¹⁵²

Délelőtt a boldogult fia előtt felolvasám, majd Révész Bálint előtt, helyeslőket kinyerte. Ott ebédeltem Révész Bálintnál, Nagy István is jelen volt. Délután 4–6ig egyházkerületi tanácskozmány tartatott Dégenfeld gróf főgondnok elnöklete alatt, Pápai Imre és Nagy István, a két Révész, Szél bárán-di lelkész, a hittanszaki tanárok valának jelen. Határozatba ment 1.) Tartasék egyházkerületi gyűlés 1871 januárban a püspökválasztás megrendelése végett. 2.) a püspöki hivatal végezésere az egyházkerületi főjegyző bizassék meg addig is, neki adván át a főgondnok az egyházkerületi pecsétet. 3.) a

150 „Péczeli József (1750-1792) református lelkész, irodalomszervező egyéniség, műfordító és költő. Péczely József történetíró apja. Hat nyelven beszélt, teológiai tanulmányai során öt évet töltött külföldön. Hazatérve Komáromban végezte lelkészi szolgálatát haláláig.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, 465. Zoványi róla se tudja hogy Angliában tanult volna. Gömöri György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526-1789* (Budapest: ELTE Levéltár, 2005), 111.

151 Bajkó Mátyás, „A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora (1804-1849) in *Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, (Budapest, MRE Zsinati Iroda, 1988), 168-192. A 168 illetve 498 oldalon Madarász Dobrossy János áll, s nem József!

152 Balogh Ferenc, „Balogh Péter Tiszántúli református püspök életrajza 1792-1870,” *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* (1870. december) 1 füzet 12 szám, 583-590.

püspöki irományok átvételére küldöttség neveztetett ki, tagjai: a két Révész, az iskolai helybeli gondnok Kovács Lajos és Tóth Sámuel tanár.

Az értekezlet értesülvén, hogy a tanuló ifjúság 40 szövétneket is akar a gyászkocsi mellett [235.] lobogtatni, ezt mint a puritan egyszerűséggel nem egyezőt, sőt némileg katolikus színezetűt nem helyeslé s megbízott, beszéljem le az ifjúságot annak használatba vételéről. Megtettem még az este a senior és contra jelenlétében. Ígérték a közre munkálást. Magamhoz vettem a déli és keleti karzat kulcsát, hogy e két hely a tanulószág számára biztosítsák. Este 7 kor személyesen nyújtám át Pápai esperest urnak, aki predikációt tartand az életrajzot, melyet Csillag Sámuel ur tisztázott le.

Itt van már Török Pál¹⁵³ református püspök Pestről, Hajnal Ábel¹⁵⁴ Békésről, de ez utóbbi ma délután hirtelen rosszúl lett.

1870. november 26. szombat.

Kilenc órakor a tanárkar összegyűlt az olvasó teremben, az ifjúság fél tízre már sor falat alkotott hatosával, elől a gymnasialis osztályok, aztán bölcsészek és így felebb, végül éneklő ifjak. A jogászok egy része magyar díszben kardosan, tollason, fehér fátyollal vállukon, igen jól néztek ki. Az egyházkerületi tagok a grófnál gyűltek össze. Hajnal Ábel is, ki jól van.

---

153 „Török, Pál (Alsóvárad, 1808. június 29. – Budapest, 1883. október 7.): református lelkész, szuperindendens. 1839-től fővárosi lelkész, ahol nagy szorgalommal és kitartással rendezte a templomépítés miatt kialakult adósságokat és zavaros helyzetet az akkor pár ezer tagot számláló fiatal pesti gyülekezetben. 1845-ben a pesti egyházmegye esperese, majd 1849-ben főesperese lett, 1860-ban pedig a protestáns autonómia győzelme után a dunamelléki egyházkerület szuperintendensévé választották. 1842-ben Székács Józseffel megalapították a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot.” Zoványi, *Magyar protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 656-657.

154 „Hajnal Ábel (Szentmártonkáta, 1802. április 6. – Békés, 1882. június 18.); ev. ref. lelkész és esperes, H. István és Nagy Borbála fia, szül. tanult szülőföldén, Pándon; innét a debreczeni főiskolába ment, hol a gymnasiumi osztályokat, 1821-től pedig a bölcséleti, jogi s hittani tanfolyamot végezte. Majd köztanítóvá nevezetvén ki, mint esküdt felügyelő a Szondi-, Kenessei alapítványon levő nemes ifjak felügyeletével és a főiskolai énekkar vezetésével bízott meg. 1831-ben a békési egyházba ment ki akademikus rektornak, honnan hivataloskodása 3. évében Makóra hivatott meg tanárnak, mely hivatalt oly feltétel alatt fogadta el, hogy előbb külföldi egyetemre mehessen. Egy évet tehát (1833-tól) a berlini egyetemen töltött és 1834. okt. 15. foglalta el Makón tanári állását. 1839. szept. 1-től 1842. ápr. 24-ig Békésen volt tanár. Ekkor békési lelkésznek választott meg. 1842. aug. 8. az ő buzgolkodása következtében, népszavazás útján Békésen a tandíj örökre eltöröltetett. 1858-ban a békésbá-náti ref. egyházmegye aljegyzője, 1862. esperese lett; ezen tisztét 1876-ig viselte.” Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái*, IV.kötet, (Budapest: Hornyánszky, 1896), 267-268.

[236.] A gyász háznál előttünk szegezték le a koporsót, többé arcát nem látandjuk. A tanulószág szép renddel hosszán vonúlt, az ének után előbb az esperestek, majd a tanárok, végül 24 hittanuló főleg fehér fátyollal díszítve vitték karjukon a templomig, itt a templom feketével volt, legalább a szószék, karzat és urvacsoraszék bevonva. Sok vidéki lelkész is volt ben, két superintendens: Török Pál és Kún Bertalan; a helybeli presbyterium stb. azt hiszem 4–5000 egyén lehetett jelen.

Nagy tiszteletű Pápai ígél Mát. 26,35 felett, evangyeliomi jellemben, mély hallgatás mindenütt, beszéde hódított, mert szívből jött, előadás correct, művészi. Tóth Sámuel beszéde szerintem elhalványodottnak látszott mellette, megindítani képes nem volt. Legjobban hatott az alkalmi bucsuztató része. Délután 1 órakor jöttünk ki a templomból, gyalog kísérté ki nagy közönség a temetőig, fél 3ra érkezünk haza. Mindig a diákság vitte a koporsót a temetőig, elől fekete koszorút vivén. Az önkénytes honvéd diákok katona ruhában voltak. Jelen volt a római katolikus prépost is s a katolikus tanuló ifjuság. –

Délután Dapsy László pesti református tanár volt nálam érdekes társalgás folyt köztünk.

[237.]

Debrecen, 1870, november 30. Szerda.

Az idén először szállingózott hó. Felvittem Balogh Péter életrajzát Révész Imre úrhoz a levéltárba, köszönettel vette. Bele igtattam az 1860 január 11^{iki} híres debreceni gyűlés egykori rajzát, melyet még akkor tettem papírra, s azóta őriztem ereklyekint. Most örülök még, hogy e nevezetes nap képét megőrizém, ma frissen él e nap emléke. A sajtó szabad, 10 év alatt mily győzelem! és mily változás! Mutatta Révész Imre úr 1561-ből Arany Tamás eretnek vallomását és sajátkezű aláírását. Mutatta az 1567^{iki} debreceni latin és magyar confessiót. – Este nőm rosztól lett.

1870. december 2. péntek este.

Nőm 3-ad félhónapos reménységi állapotban volt s roppant vérvesztés mellett leendő kisdédét letette, elment tőle az, talán az ablak felső részein levő virágok megöntözése miatti székekre állongatások, nagy lépések okozhatták a korai, idétlen fél szülést. Nem sokat dolgozhatom, segélyére kell lennem.

Névestélyem. Nőm fekvő állapotában is jót kívánt, egészségesebb legyen, mint ez évben, soká éljek és őt szeressem. Meglepett bronz tálcájú üveg

[238.] írnedv tartóval, díszes és ízléses tanulói butor, jól illik az asztalra, kedvem szerinti, ez lesz legkedvesebb írnedv tartóm.

A jó mama és Mariska is írtak külön-külön, üdvözöltek, Mariska csinos házi sapkával lepette meg. A kis Ferinek pedig neve napjára két ruhácskát, két inget s más apróságot küldött nagy anyja és Mariska jó kívánatok mellett.

Kis fiam! Neved napjára szépen fejlődte, már járogatsz is, 3^{ik} fogad ki jött: tartson meg a jó Isten a mi örömünkre, légy az egyház hű fia, Krisztus ügyének egyik vitéze, a szellemiség és tudomány becsületes napszámosa! – Fejlődjél philantropiá és theanthropiá!!* Nőmnek minél előbb felgyógyulást esdek!!

1870. December 3. Szombat.

Reggeli 7–8 ig leckét tarték, 8 után nem sokkal érkezék két 1. éves hitész Győri Elek az egyik s az osztály nevében kifejezi jó kívánatát; hasonlót tett a 2^{ik} éves hitészek osztálya Mózes András és V. Nagy Sándor.

1870. december 5. Hétfő.

A tanárkar a mai ülésben a karácson ünnep követségi választást pénteki délutánra, 16ra tette át az én indítványomra, a vasárnap törés kikerülését hozván én fel indokul a szombatnapi választás és vasárnapi confirmatio ellen. Első eset!

[239.]

1870. télelő 6. Kedd

Nőm jobban van s naponkint több órát is tölt ágyon kívül. Mostanában keveset dolgozhattam, nőm helyett dajkálnom kellettén a kis Ferikét, ki neve napjára már elindult, járogat, író asztalomon játszadozik velem.

A Vasárnapi Ujság 1860, augusztus 26^{iki} 35^{ik} száma hozta volt Balogh Péter arcképét. Ugyancsak a Heti Képes lap 17^{ik} év folyama 49^{ik} száma, 1870. december 4. hozza megint a már beteges, élte vége felé járó agg püspök tiszteletes képét. Ilyen vala ő élte végső** éveiben. Hozza tömören jellemzését, mondva „Méltó hogy halála hírére is nemcsak egyháza, hanem az egész nem-

---

* A második *h* utólag betoldva.

** A *ső e*-ből javítva.

zet fájdalmas tudomásul vegye.” Mai nap délután küldé hozzám Révész Imre úr is a Figyelmezőnek kiszedett előívét, hozván általam Balogh Péter életét. Kijavítás, nyomdai hibáktól tisztázás végett. – Még ma vissza adom neki kijavítva.

1870, december 17, szombat.

(Genfi levél) Megbízván Révész Imre a Kálvin csarnok ismertetésével adatokért Genfben fordultam Barde Károly lelkész úrhoz levelemmel. Ma kaptam meg a fele- [240.] letet, szép meleg választ. Küldé néhány nyomtatt papírt s levelében vázlatos sorokat. Levele nevezetesebb pontjai „felette örvendek hogy alkalmat találtam önnel levelezni s kapni ez uton újságokat nemes honáról. Többször sajnáltam, hogy mi nem közlekedünk egymással, midőn az érintkezések inkább egyházi jellemet öltének. Kellemes lenne nekem ha csarnokunk kezdete lenne hasonló viszonyoknak...” Leírván a Kalviniomi bibliothecat mondja „Ha volna önnek némely munkája nekünk jelzett, miket nem bírnánk még, annak megszerzését óhajtjuk.” Leg hatóbb e tétele, mit kérdésemre – van-e hátra még a kálvini épület költségei fedezéséből – ad „Minden építési költség nagy örömünkre ki van már fizetve, s nincs okunk többé a felett gondba merülni.” – E szerint minden örömei akarataink gyűjtésre vállalkozni már túl szárnyaltlett. Elkéstem a magyar reformátusok parányilag is kimutathatni a nagy reformator iránt hálájukat. Minden nemzet sietett adni a Csarnokra, mi elmaradtunk. Ez borúlt érzetet kelt bennem. Pedig egész lelkesedéssel [irta?] nekem tegnap „egy közelebbi alkalommal méltóztatnék megírni Genfben, hogy mi is minden esetre gyűjteni és küldeni fogunk.”

[241.] Egy hét óta szobám őrizem betegségem miatt, ezért írnom kellett Révész Imre úrhoz Kámorytól vett szép levelet neki bemutatván. Erre felelt ő. Írtam az alakulandó Reform Egyletről, erre azt írja nekem „A Reform Egylettől semmit se féljünk. Ügyünk jobban áll, mint gondoljuk.” Elküldé Merle d'Aubigné nagyszerű megnyitó beszédét 1867 a Kálvin Csarnok felavatásakor.¹⁵⁵ Határozat fogant bennem magyarrá fordítani.

155 Balogh Ferenc, *Emlékbeszéd Kálvin felett Merle d'Aubigné után fordítva*. Merle d'Aubigné címen F.689,17. A műemlék katalógus betűhív másolata. Jelzet: TtREK, F.689,17. Lásd, Jean-Henri Merle d'Aubigné (1794-1872): Svájci református lelkész, egyháztörténész. Magyar kapcsolatairól lásd: Győri János, *Emlékbeszéd Kálvin felett...* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009).

Tegnap meglátogatott 2 másodéves hitész hallgatóm az osztály részvétét fejezendő ki betegségem híre felett. Felkértem őket Biblia kiadványok gyűjtésére, megajándékozván Mózes és Nagy Sándort egy példányával a Figyelmezőnek azon számából, melyben bibliai kiadványokról szóló tudósításom megjelent, miután ebből 10 példányt bocsátott Révész Imre ur rendelkezésére.

1870. december 18. Vasárnap.

(Lutheránusok Debrecenben) Nagy ujságot írok. Először menvén ki betegség után hazuról, lassan<kin> fellépegettem a Kollégiumi tanári olvasdába. Itt hallom: ma az oratoriumban az evangelicusok istentisztelete lesz. Igazgató Tóth Sámuel és Imre Sándor meg Tóth Mihály tanárok el is mentek [242.] az imályra, én mint gyengélkedő hüléstől félve visszamaradtam. Révész Bálint kereste meg az igazgatót, az oratoriumot adná át e célra most. Nők is voltak felgyűlve. Bartholomeidesz nyíregyházai lelkész és esperest ígért, mint Imre S. mondá, jól, s hívta fel egyházalakulásra az itteni ágosthitvallásukat, mondván a porosz, német munkásokkal 600-ra mehet számuk Debrecenben. Szénfi Gyula orgonált. Aztán ki osztá a benmaradtaknak az úrvacsorát. Végül egy más ifjú pap német predikációt tartá.

Az oratoriumban soha német predikáció nem zengett. Ez hagyján. Megütődött mindenikőnk abban, hogy épen német egyházat akarnak s fognak alapítani. A germanismus így jó be Debrecenbe is az ágostai hitvallás lobo-gója alatt. Ők a német munkásokkal indokolják. Ha itt keresik kenyeröket – megérdemli e tápadó haza, hogy nyelvét megtanulják. Én pártolom, s ellene nem vagyok az alakuló, illetőleg felélesztendő testvér egyháznak, csak német ne lenne. A poroszok győzelmét már csak azért sem óhajtják némelyek, hogy a germanismus árja özönörend el bennünket annál inkább. –

Tamássy Károly¹⁵⁶ helybeli gyógyszerész főfő [243.] indítója az alakuló egyház eszméjének. Sesztina Lajos, mint hallom, nem igen pártolta. Örül

---

156 „Tamássy Károly (Jolsvatapolca, 1806. máj. 30. – Debrecen, 1885. júl. 2.): gyógyszerész, pomológus. 1820 – 1824 között gyógyszerészgyakornok volt Jolsván. 1824 – 25-ben a pesti egy-en letette vegytani és növénytani vizsgáit és Bécsben elnyerte a gyógyszerészi oklevelet. Mint segéd a pesti belvárosi gyógyszerertárban dolgozott. 1831-ben Debrecenben gyógyszerertárat vett. A szabadságharcban nemzetőr kapitányként vett részt. Jelentős munkát fejtett ki a pomológia terén. A hazai és különösen az alföldi viszonyok között a népi természetben elterjedt gyümölcsfajtákat írta le.” Forrás: <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC15363/15443.htm>

ám Oszterlamm Ernő tanár belülről. Csak a némettség ellen van nekem is kifogásom.

Túrkeve, 1870 december 24–29.

A Karácson ünnepet Túrkevében töltém Harsányi Sándor oda való lelkész barátomnál, ki kedves emlékű tanuló társam volt, s mint szegény tanulóknak első éves hitész koromban, megunván a Kollégiumi benlakást, saját lakát ajánlta fel, s osztá meg velem 3 hónapnál tovább. Itt lelkész Végh Sándor is, ki szinte azon korban tanult. Rendkívül szívesen fogadtak, engem hallgatni kívántak, tömérdek beszéltem az angol és skót vallás élet nagy-szerű tüneteiről, élvezetünk szellemi volt, s Harsányi roppant fogékonyságot muta[t]ott az evangyéliumi pozitív eszmék iránt. Találkoztam Kiss Lajos volt tanuló társammal is. 12 év előtt itt voltam legatus. Igen jól időztem. Nőm maga volt itthon, hazaérve jól találtam őt s kis fiamat. Elbucszúntunkor Harsányi Sándor barátom saját természetményiből egy köből tiszta búzával ajándékozott meg.

[244.]

Debrecen, 1871. január 14. Szombat.

Tegnap előtt nyílt meg a kerületi ülés Dégenfeld elnöklete alatt, kevés világi tag volt jelen, a püspökválasztás megrendeltetett, a gróf emléket állítani indítványozott a püspök sírjára, maga 100 fttal kezdé meg az aláírást. Tegnap este tanügyi bizottság, elég népes. Első főtárgy a tanárkar módosító javaslat a templomba járásra, az 1863 ban hozott kerületi törvényt lágyítja, s végrehajthatóvá teszi; Révész Imre hatalmas általános s igazi evangéliumi elvvel minden kényszer s büntetésnek ellene van, s oly roppant tekintélyt <...> ví ki, hogy alig nyilatkozott pár hang példának okáért Osvát esperesté amellet, hogy vallásos intézet nem szabadíthatja fel minden korlát nélkül a templombajárás alól kivált épen a leendő lelkészeket. Én is szóltam, hogy nagyon meg kell gondolni e merész újítást, ugy is dőledeznek az egyházas-ság oszlopai, ne menjünk mi példával elő.¹⁵⁷ Silye Gábor is a kényszerítés helyessége mellett melegen nyilatkozott. Litkei Péter, az eszmény embere levén, szinte hatalmasan secundalt Révész Imre igazi magasztos felfogása mellett.

157 Balogh Ferenc mert ismét kedves tanárával szembe más álláspontot megfogalmazni. Lásd korábban a népiskolai törvény közti különbséget. PEIL stb.

Sokan aggódtak és hallgattak. Mai nap került az egyházkerületi ülés színe elé. Egy óra körül délután felvétel, nem volt jelen Révész Imre ott volt helyette Molnár [245.] György helybeli úr, ki erősen védte a tanügyi bizottság tegnapi ugynevezett korszerű előterjesztvényét. Én álltam fel csak nem legelébb, s azon indokból, hogy míg iskola az iskola, és pedig még e mellé vallásos is, fegyelmet és némi kényszerítést soha nem mellőzhet, s ha jóra kényszeríti az ifjút rosznéven azt bizonyára a szülők és senki nem veszi; továbbá, szembe nézve a templom múlasztókra szabandó büntetéssel, nem is oly szigorú az, hogy a legfelső fokon megvonatik a jótétemény a templomot makacson múlasztótól, az tulajdonkép másképp azt teszi, hogy azon tanuló ki Isten iránt hálátlanságot tanusít, az iskola sem remélhet attól nagy hálát s érdemetlen jótéteményre; továbbá, az új tanrendszer életbe léptével szakok szerint jobban elkülönülven a tanulók, pályájok természetéhez illőleg lehetend majd intézkedni; de meg ha passiv jelen létre nem akarjuk őket csak erkölcsileg kényszeríteni, hogy fog az kijönni, hogy a városi éneklő, könyörgő, katechizáló és predikáló tisztre a legkeményebben fognak szoríttatni s így aktív szerepre kemény büntetéssel hajtani: ezen s egyéb okok alapján fogadtassék most el a tanárkar új módosítványa s csak majd az új tanrendszerrel tétessék ha kell együttesen a többi törvényekkel ha kell, merészebb újítás. Addig hát [246.] legalább mellőztessék a tanügyi bizottság merész lépése. – E nézetten voltak Komlói Imre, Imre Sándor, Osvát esperest és Nagy István, Silye Gábor s többen. Ellene voltak Molnár György ki ellenem is ezért beszédet tartott a tanárkar nézeteit hathatósan támogatta Hajnal Ábel esperest, „legyőztük a Jakobinusokat” sugá nekem, mikor a tanügyi bizottság nézete ma elejtetett. Végre csak ugyan félre lett téve a tanügyi bizottság terve, s ki lett mondva ideiglenesen a miénk.

A senior tételnél szokásos latin beszéd tartást szinte eltöröltetni indítványozá a tanárkar, Imre Sándor tette fel a szép indokolást, a kérvény javaslatot, ez tegnap, mint ma ellett fogadva, ezután hát magyarul menend, nemzeti nyelven ez ünnepély. Az ülésnek 2 órakor lett vége. –

1871. január 20. Péntek.

A Hittanszaki Önképző Társulat díszülést tartott, mindkét kijárónál a főépületben a falon reggeltől fogva kün függött Gulyás elnök felhívása, hogy én felolvasást tartok s az összes akadémiai tanulótságot meghívá. Este 6 órakor az 1^{ső} tanteremben volt gyűlve a tanulótságot. Minden szék zsúfolva tele, a közökben is álltak sokan. 150^{em} felül lehetek jelen, élén a seniorral. Eljött Tóth Samu [247.] igazgató és Tóth Mihály hittanár kartársam is. Fel-

léptem a szószerkebe s először köszönetet mondva a megjelent tanároknak a társulat nevében, felolvasám értekezésem címét „A Kálvin 3 százados emlékére Genfben épített Reformatio Csarnokának ismertetése s felavatási ünnepélye.” Majd öt ívre terjed. A felolvasás egy órát vett igénybe. Éljjennel fogadtak beléptemkor. Állva olvastam fel. Végül kijövet köszönetet mondték azért, hogy ily számosan jelentek meg: az eszmék közlése és hallása a leg-szebb módja az önképzésnek, volt végszavam. Éljenzés közt távoztunk.

A tanári olvasó szobában mondtá nekem Tóth Mihály: új korszakot kezdek a theologus tanulókra nézve, jó példával megyek elé, az ilyen lépés bátorít majd másokat is az önmunkásságra, látta mily mély csend és figyelemmel hallgatták a felolvasást. Szeretné maga is látni a Kálvin Csarnokot.

A hallgatók közt jelen volt egykori tanítványom Des Combes Henrik genfi fi is, kezét szoriték vele. Lelki öröm hatott át a végezés után.

Ma van Ágnes estéje is, kívántam neki, hogy szeretetünk folyvást nőjjön s anyagilag jobb sorsot adjon az Isten, mert bizony meglehetősen fogyatékan vagyunk a mindennapi [248.] kenyérnek. Anyagi szegénység miatt nem tudék ma estére valami parányi ajándékkal járulni nm neve emlékéhez.* A kis Feri helyett is megköszöntém édes Ágnesemet.

1871. január 22. Vasárnap.

Anyagilag úgy kifogyott pénzem, hogy nőm neve napján eltettem tárcám is, teljes üres levén, s így a legjobb akarat mellett sem tudtam ajándék emlékekkel járulni. Miután a számított 32 ftot 3 szegény helyre korább ki kölcsönöztem, s nekem azok meg nem adhaták, kénytelen voltam kölcsön venni, még pedig nagy kamatra 9** hétre egy száz forinttól 7 forintot kellettven ádni. Már nem lett volna mit enni.

Először is nőmnek egy pár haj fésűt és kis kézi tükört vettem 4 ft. 50 krért összesen. Méltányolni akarom fésülködési önszorgalmát, ő hozzá nem jár fodrásznő, mint sok más nőhöz.

Múlt évi összes kiadásom 1812 forintra rúgott. Ebből a piac, koszt 693 ft. 54 kr., cselédbér 123 ft., világítás 38 ft. 49 kr., gyógytár stb. 34 ft. 81kr., könyvek, lapok 52 ft. 11 kr., posta levélbélyeg 8 ft. 13 kr., adó, adakozás, Gresham intézet 106 ft. 56 krajcárt emésztett fel, a többi fajú kiadásokat nem összezem.

Fehér István, Katica nagynéném férje itt ebédelt ma.

* A hez n-ből javítva.

** A 9 7-ből javítva.

[249.]

1871. január 29. Vasárnap.

Tegnap este és ma hajnalban, miután aludni nem tudtam elolvastam a főtanoda tavalyi évre Veres tanár által kitűzött neveléstani pályakérdésre (a tanulói mulatságok neveléstani tekintetből) bejött két pálya művet, a nyertes szerző Tóth Ferenc 2 k. tárgyhoz szól s lerajzolja a főiskolai tanulótság minden <j> mulatságait és szomorú dolgokat fedez fel. A másik mű általánosabb s tárgyat kevésbé érint és rövidebben, ebben azonban az érzület és lelkület megválasztására fektetik fő súly mint alapra. Érettebb tollra mutat. Érdekes benne a tanulótság vallási állapotának jelen rajza.

Délután 4 órakor a 2^{ik} teremben volt az anya önképezde zárulése 23 tag jelenlétében. Nagy Pál félévi jelentést olvasott, Tóth József szavalt (Hervóját), Gulyás Lajos elnök elbúcsúzott. Végül én intéztem szöveget, a buzgó elnöknek szép pályát kívánva a tanoda falain kívül; a tagokat a perseverantia keresztyén erényre buzdítám az önképzés oltára körül; kiemeltém a szellemi súlyt s a self made man angol elméletet.

Este jött a hír, mire ugyan már rég készen [voltunk:] [250.] Párizs megadta magát Vilmos német császárnak Favre és Bismark közt aláíratván a béke feltétel. Mi már itt – bár sajnáljuk a lobogó, de nem solid franciákat, – meguntuk a Gambetta féle szájaskodást, római katolikus, latin baj s oly hiú mint a francia még eddigelé köztársasági erényekkel nem bír zömileg s ily szélsőségekbe átcsapongó nép nem lehet már vezére Európa ügyeinek. Most bukott meg tulajdonkép a régi római birodalom maradványilag, a francia és a pápával. A tanárok közt csak én és Imre Sándor a lelkészek közt Révész Imre valánk határozott porosz pártiak, kivált Sedan óta.

P. Nagy Sándor angol nyelvtanár önképzési angol nyelvtanának első íve most jött ki a sajtó alól, a magyar szöveget én javítám, igazítottam és tanácsoltam s így nekem is van némi részem benne.

A kis Feri folyvást ép, eleven, jár és beszélget.

1871. január 31. Kedd.

Dél előtt 11–12 ig ment végbe az utósó latin nyelven tartott senior tétele a 2^{ik} teremben (templomra néző 4 ablakos terem), jelen volt Tóth Mihály, Lengyel, Kovács Ferenc tanáron kívül az igazgató tanár Tóth Sámuel és én, s a tanulótság elég szép számmal aránylag. [251.] Seniorrá lett Somogyi Pál olvasott a naturalismusról stb. mint a vallásosság ellenségéről latin értekezést, előbb azonban Lengyel tanárnak kellett tanárkari megbízás folytán pont-

ról pontra kijavíttatni az irályt vele; Vityi Bertalan contrascriba (rendnag) meg Révész Imre Dévai Bíró Mátyásából vont ki s fordított latinra egy kis életrajzot, ezt meg Tóth Mihály tanár javítá ki alig hagyván egy sort is érintetlenül. Mindkét értekezés latin nyelve az igazgató előleges jelentése szerint oly rossz, hogy fel nem olvasható. Így lett aztán két kartárs megbízva az átalakítással. Ennyire leszállt a latin írás tudománya korunkban, ideje volt, hogy eltöröltette a tanárkar az ily értéktelen idegennyelvűsködést. Meg volt érve a kérdés. Csak aztán az még a jellemző gyávaság, hogy megkínálta 18 nap előtt a tanárkar a két fel esketendő iskolai tisztviselőt, ha tetszik tarthat már most magyar értekezést – s arra keveslék az időt. Az igazgató latin imája zárta be az utósó ily nemű idegen ünnepélyt, a római birodalom uralma és maradvány hatalma e tekintetben most küszöbültetett ki tanodánkól.

1871

[252.]

1871. <jan> február 2. Csötörtök

Déli 12 órakor jött hozzám Nagy Pál 3. éves hitész, Hittanszaki Önképezdei alelnök meghíván a holnapi társulati gyűlésre, Gulyás távoztával elnököt kellettven választani. Egyszersmind a hittanulók bált akarnának adni a Hittanszaki Önképezde részére pénz alap szerzés javára; s támogatásomat kéri. Én kinyilvánítám, hogy theologia és bál idegen fogalmak egymáshoz, máris eléggé elvilágiasult egyházi tanodánk s én semmi esetre nem pártolom hogy ily cím alatt „hittanulók” adjanak bált. – Ha csakugyan a kínos divatnak akarnak hódolni, adjanak „collegiumi ifjúság” vagy „akadémiai tanulók” cím alatt az egylet javára, így inkább elnézhető. Gondolkodásra hívtam fel.

1871. február 3. Péntek

Este 6–7 ig az első teremben megjelentem a hittanulók gyűlésére, 45 szavazat közül 25 Beczner Frigyesre esett, ő hát elnök. – A választás után bezártnak nyilvánítám az ülést.

Áttérve az értekezletre előadám őszintén nézetemet a theologus bál teréről. Érveim voltak több vázlatban ezek: 1., Theologia és bál össze nem illő fogalmak. 2., Különben is elvilágiasult már nagyon Kollégiumunk. 3., Merkur és Themis lovagjai saját címök alatt adhatnak bált; [253.] szent célra nem a szíveket hódítani meg, de a lábakat hozni faunusi mozzalomba – ez

nem hitészek feladata. 4., Még jó és szép célért sem kell túl földies és érzéki eszközöket választani, kivált épen utánzatból, mert a lelki világ csatárai előtt a cél nem szentesíti az eszközöket. – 5., Sajnálám ha a hittanulók s társulata első ünnepélyes szereplése nem szellemi értékű lenne, hanem Terpsichorének¹⁵⁸ tömjéneze. 6., Lehet méltóbb eszközökhöz is folyamodni példának okáért házi és fűvészkerti hangversenyekhez, felolvasásokhoz, és irodalmi vállalatokhoz. 7., Nagy és hívő külföldi testvéreinknél hallatlan az ilyen modor és gondolat. 8., A hittanuló és bál cím együttes visszássága nekem is feltűnő, még inkább visszatetszendő az a tanárkarnak, annival inkább puritán érzelmű felsőbbjeinknek. 9., Kivált mivel e bál terv gondolat világukat is hetekig fogná nem a hittani és egyházi téren foglalkodtatni, de múltó értékű dolgokra izgatni. 10., Végre idényen kívül (marciusban) alig mernék sikert jósolni. –

De ha mégis tánccal akarnának pénz alapot teremteni, a tiszta indokot és jó szándékot teljesen méltánylom, [254.] azon esetben azonban óhajtásom, hogy más cím alatt példának okáért „Kollégiumi ifjúság” vagy „Akadémiai tanulók” kezdeményezzék azt függetlenül a hittanulói önképezdétől,* s a netán nyerendett összeget sajtó útján külön köszönni meg, így nemesb becsű lesz az adomány, mert kívülről jó. Legyenek meggyőződve, hogy én szeretem felette a hittani együletet s javát akarom.

Ezzel magukra hagytam, mind beléptemmel, mind kijöttemmel éljent kiáltottak. Mit határoztak aztán nem tudom.

1871. február 28. Kedd.

A téli félévnek vége, Révész Bálint helyettes superintendens és helybeli gondnok: Kovács Lajos ketten látogattak be egy órára a szigorlatok alatt. Szigorlati adoma: a Hitnézetek történelmében sugják egy hallgatónak ρημα του Θεου, ő rá mondja *trema*... lett nagy mosolygás; egy másiknak meghalászt kellett volna mondani, és sugás után *kalászt* monda stb. Két rendbeli tanári ülés után ki lett mondva csakugyan, hogy a theologus-bál nem engedélyeztetik, csak egy tanár volt hajlandó megengedni, hittanár egy sem. 88 hallgatóm közöl ötnök „nem-elegendő” tanjegyet valék kénytelen adni. –

* Az e z-ből javítva.

158 A kilenc múzsa egyike. A görög mitológiában a tánc és a drámai kardalok megszemélyesítője, Zeusz és Mnemoszüné lánya.

[255.]

1871. március 1. Szerda.

A legszomorúbb nap. 3 hét óta folyvást aggodás közepett élék én is; február 7^{én} érkezett egykori tanítványom Kain Béla betegen haza Pestről, másnap, bár ágyában feküdt vidáman társalogtunk. Azóta fokozódott baja, láza emésztette, 10 orvos is volt mellette; én naponkint kétszer látogattam oda, tömérdek bus este és éjjel folyt le, anyja folyvást ápolta. Február 27^{én} majd éjfélig maradék ott, már véghez közelíte, engem sem ismere meg. 28^{án} kedden este odaérkeztem, csak nyögött, remény már nem vala. Haldokolt. Ott virrasztánk Zelizi Dániel doktor állt legtöbbet ágyánál, a háznál valánk Heinfeld Antal, Borsos Ferenc és Popper Alajos orvos. Én többnyire a kimerült anya és nagyanya körül voltam; éjfél után 2 órakor megérkezék Jenei Gyula orvos Pestről; 3 órakor hajnalban elhúnyt a szeretet ifjú. Atyja jajgatására feltartóztatlanul rohant be anyja s rogyott le a halotti ágy mellett.

A kibeszélhetlen veszteség levert és méltán bennünket, bár már előre tudtuk. 4 órára ki ki félre huzódott s a síri csendben kimerülve dőlt fekhelyre; az anya a halott lábánál nyuló dívánon [256.] félaléltan feküdt, csak egyedül én viraszték egy kar széken mellette, örködve, nehogy felijedve segély nélkül legyen. Az apa a mellék szobában volt szinte kimerülve szunnyadó. Ott értem be ülve a reggeli 7 órát. Borzasztó éj, borzasztó viradat, az ablakon kitekintve az idő is zord képet ölte.

Megírtam reggeli után könyvek közt a kinyomtatandó gyászjelentést. A nagy anya szinte hidegrázásban aludt reggelig. Lelkész, kántor, és temető diákok ügyét eligazítani én vállalkozám. Délfelé a temetőben sírbolt helyet jelöltünk. Ennyit még nem sírtam. Oda van az én reményem is. – Az anya vigasztalhatlan.

1871. március 2. Csötörtök.

Este 9–12 óráig írtam le az ifjú barátom s növendékem életírását, mely temetésekor fog felolvasatni. Többnyire a gyászos háznál voltam nappal. Egyetlen fiú volt ő, épen most akarta az utósó orvosi szigorlatot letenni, s 22 és fél éves korában elragadta a zord halál. Isten! kinyomozhatlan utaidat nem értjük, a legjobb család sujtoltatik, de miért, oka homály előttünk. Fájdalمام nagy, felette nagy.

[257.]

1871. március 4. Szombat

Temetésnap. Az idő kemény, fellegzett, de nem esik, alig olvad, nem hideg, nem is meleg, kedvező általában a szabad ég alatti temetésre. Délben 11–12 ig ben valék Rózsa tekintetes asszonynál az anyánál, a feketébe öltözött bánat telt angyal ott kesergett a nagymama szobájabeli dívánon; némileg neheztelve, hogy a mellék nagyszobában ki terítve levő fiát a számos látogatók miatt nem csókolhatja. Ebéd után 2 órakor nőmmel már lenn valónk a háznál, utójára láttam a kedves halottat, arca fehér és fényes volt mint a márvány, ajka nyilva, mintha mosolyogna, én is megcsókoltam homlokát, anyja zokogva búcsúzott, bárcsak felülne most, így kiálta. Utójára látta ő is, nehezen engedett s távozott, ezalatt az érckoporsót lezárták, sárga kulcsát átadták az apának ki sírva rejté azt el. – A kedves arc eltűnt, a koporsó négy nagy koszorúval volt felül elhalmozva, hervadást és szépséget* egyaránt jelző fonatokkal.

Én mentem kocsin Révész Imre urhoz, ő volt a lelkész. Roppant nép volt jelen, az utca is telve. Bámulatos erőt fejté ki az anya és nagy anya is, az apa stoikus megadást mutatott.

0[258.] Rövid de megható és erősítő ima után felolvasá az általam írt életrajzot; aztán pár szó alkalmazást tőn találólag hasonlítva a vesztés feleket a vihar és tenger ölen hánykódókhoz, kiknek a parton levők részvéte segélyt és vigaszt nem adhat.

Gyalog kísértem ki. Lementem az anyával a hideg, akkorra rakott sírboltba: ide temesetek mellé, épen mellé, zokogott fel az anya, megcsókolá a koporsót s nagy nehezen vitetett fel a földre. Megjelentem újra a háznál is, beteg nagyon az anya. A város részvéte általános, szegény és gazdag tömegeken valónak jelen.

Adj erőt Isten a vesztés családnak! Én siratni fogom neveltem kedves Bertimet, ki nekem barátom s legjobb emberem leendett volna.

1871. március 12. Vasárnap.

Ma egy hete osztám az urvacsorát az ispotály templomban, összesen 106 egyén vette fel.

---

* A z utólag betoldva.

Megjelent a Figyelmező III^{ik} füzete is, benne az én felolvasásom a reformatio csarnokáról. Egyszermind küldte a szerkesztő még 3 példányt, kettőt belőle Genfbe küldendek Barde és Merle d'Aubignéhez. –

[259.] E hó 9^{én} kezdém meg a nyári félévi előadásokat. 10^{én} este jelen voltam az olvasó egylet nagy gyűlésen, 182 tag volt jelen választván könyvtárnokot.

Ma délben az önképezde alakító ülésén 16 tag végzé el a teendőket, az Eötvös ünnepély indítványoztatott, én kinyílvánítám, hogy superintenden-tiánk álláspontjából, nem idő és helyszerű, nem tanácslám. Végül elbúcsuztam a régi teremtől, melyben utójára tartaték ily ülés, hol 14 év előtt én is jelen valék. A jövő már, mint hinni lehet az új Kollégiumban fog tartatni, a régi jó szellem mellé új tetterőt kívánék csatoltatni.

Ma hívtam meg először tanítványaimat ebédre, az 1^{so} évi hitészek két el-sejét Győri Eleket (atyja kisújszállási lelkész) és Csiky Lajost,¹⁵⁹ a pesti református gymnasiumi tanár Csiky Kálmán öccse, a gyorsírászati egylet elnöke, vezetője. Elbeszélgeténk ebéd után kedélyes bizalommal.

Kainnét minden<na> másod nap látogatom, nem tud ocsudni mély fáj-dalmából, roskatag beteg.

1871 tavaszról 17. péntek.

Este 6–12 óráig voltam a felette szenvedő jó Kainné ágya mellett, első alkalom, hogy a család jelenlétében kibeszélhette magát a sebhedt lény. [260.] Keresztyéni kötelemem teljesítém, még pedig meggyőződésből. A túlvilági élet, halhatlanság, újra találkozás stb. voltak a fő és pontos tárgyak. Szakadatlan tette élém fel a kérdést s a hit utáni szomj epeszté. Éltem legnehezebb lelki állapotja, amennyiben ily lelkészi gondozást még nem próbáltam. Amit hitem és tudományom, fájdalomtól és résztvétől támogatva, megengedett tevéem. Magas tárgyak valának, a jó anya figyelt. Édesanyja, és férje szinte. – Éjfélt után indulék haza zimankós, jeges eső és kemény szél ziva[ta] rban. Soká nem aludhattam el, én is izgatva és jó lelkismerettel valék. – Ó bár a hit égi világa fellobbanna lelkében, egyedül ez adhat békét háborgó lelkének.

159 Kovács Ábrahám, „A debreceni újortodoxia második generációjának vezéregyénisége: Csiky Lajos szerepe az ébredésben és az ő misszióteológiai felfogása” In: Kovács, Ábrahám (szerk.) *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia* (Budapest, Nagyvárad: L'Harmattan, Partiumi Keresztény Egyetem Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, 2016), 189–212.

1871. tavaszelő 19. Vasárnap.

Mózes András és V. Nagy Sándor, a 2^{ik} éves hitészek két elseje, tanítványaim, valának ma ebéden vendégeim. Jól elbeszélgeténk, főleg a Hittanszaki Egyletről. Nagy Sándor mélyen érdeklődő egyén és buzgó hitűnek látszik.

Nőm csúzos fájdalmaktól kelő-fekvő és kedvtelen. Este elfuték Kainnéhoz: várt, férje és mások is mondák, hogy jó hatással volt azon vallási este lelkére, csak ismételnie kellene. Sőt finoman hitt is Kain úr. Nőm betegsége miatt máskorra ígérém. A jó nő édesen fogadott: „múltkori predikációm után könnyebb lett” – így szólta meg.

[261.] Utólag ide jegyzem, hogy a Genfi Kálvin Csarnokról tett felolvasásomat hozván a debreceni Figyelmező márciusi ez évi füzete, egy példányt Genfben Barde Károly, egy másikat Merle d'Aubigné urnak küldtem, Barde urhoz pedig francia levelet.

1871. tavaszelő 26. Vasárnap.

Dél előtt Eötvös ünnepély a főtanodai 2^{ik} teremben, nem voltam jelen, egyház tanácsülésben lévén, itt az adószedők utasítása tárgyalatott. Szomorú functio! Ide jutottunk, hogy 36, 000 forint egyházi adó hátrálék van. Jöjjön el voluntarismus, sok egyházra való felosztás és belbuzgóság a te földi országod ide is.

Délre meghívtam Bod János 3^{ik} éves hitészt, és Tóth Ferenc, 2^{ik} éves hitészt, ketten nyertek pálya munka díjt az idén jeles dolgozataikkal, e volt fő indoka a hívásnak, ki akarám tüntetni őket. Mindkét ifjú debreceni születés. Bod igen értelmes, buzgó tagja a Hittanszaki Önképezdének, öt óráig itt maradt, tartoztatván, jó ízűn beszélgettünk a Hittanszaki Egylet dolgairól, olvastuk Bohil Mátyás rajzát Bauhofer történelmi könyvéből, ő vállalkozott 3^{ad} magával Bohil latin korrajzát „Tristissima facies” [262.] magyarra tenni. Helyeslém. Beszéltünk az 1872^{iki} Mélius halála 3 százados évfordulati ünnepély tervezetéről, azt meg kell ülni.

Utána Imre Sándor tanár látogatott meg fiával Józsival. Ő a legtiszteltebb tanár most szerintem, mert legméltóbb e névre.

Este Kainnénál voltam ½ 11 óráig. Vallásos tárgyú beszélgetés, Krisztus, az aposztolok és a keresztyén tanok alapján a jövő életről volt a fő tárgy. A vallást és hitet mint drága kincset tüntettem fel, mely néha használatlanul őriztetik keblünk rejtekében, ha szükségünk van, vesszük elő s vesszük hasznát.

1871. tavaszhozó 1. Szombat

Húgi[?] nap, zugó nap. Zord, szeles, komor, hideg idő, gyomrom fájdalma miatt ma kezdtem meg a karlsbadi vizet melegen inni. Ma bocsátók el a diákokat legatioba, aztán gyűlés s püspök választási jog gyakorlat, tanárkarunk Révész Bálintra adta szavazatát, én nem szavaztam.

Ma kaptam március 27⁶¹ kelve *Genfből* francia^{*} levelet Barde Károly lelkésztől. Írja, átadta Merle d'Aubignénak is a küldtem leírást a Kálvin Csarnokról, s ő teljes szabadságot ada [263.] nekem magyarra fordítani a Kálvin Csarnok megnyitásakor tartott beszédét. Megküldi a Csarnok lapító polgári társulat alapszabályait. Ha – írja kérdésemre – van valami közlendőnk az intézet alapítóival legjobb a kezelőbizottság elnökéhez irányozni, s ők örülni fognak, hogy alkalmuk leend velünk ezúton értéközni. Érdekes levél.

Utrechtből is írt Nagy Elek¹⁶⁰ volt tanítványom levelet hozzám, leírja tanulmányait s felkér eszközöljem ki Edinburgba mehetését, hová felette vágyik. –

1871. Április 15. Szombat.

Nagypéntek óta és így 9^{ik} napja hogy itt időz nőm fivére Fekete Sándor, jelenleg 2^{ik} éves jogász Kassán. Jól találta magát, soha nem volt még Debrecenben és így családi tűzhelyünket sem látta eddigelé.

Szünidőcském, két hét, háborítlan munkában nem folyhatott le. Első eset, tán életemben, hogy húsvét ünnepein templomba nem valék. Kain Doktor úr betegágánál virrasztván, levén szolgálatára, éjjel kimerülve lévén, fáradt testtel és lélekkel nem meheték Isten házába. Helyette mindkét délelőtt M. Cheyne angol lelkész két igélyét (praedikacio) olvastam el itthon.

[264.] E szünidő nevezetes még arról hogy végén megfogalmaztam az indítványt: intézne az Egyházkerületi Közgyűlés Genfbe a Reformatio Csarnoka bizottságához üdvözlő iratot. Első eszmém ez volt, kezdené ezt a debreceni egyháztanács, de Révész Imre úr oly melegen karolta fel az eszmét, hogy azt javaslá, tegye ezt a kerület. Rám bízta ő az üdvözlő irat szövegének magyar és francia fogalmazását. Megtettem, elküldvén neki, helyeslését ki nyerte.

* Az *i* utólag betoldva.

160 Szögi László, *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken*, Magyarországi diákok egyetemjárása 3. (Budapest: Elte levéltár, 2000).

1871. Április 18. Kedd

Megnyilt a lelkész képességi vizsga. 39-en jelentkeztek 2^{ik} vizsgára. Este ½ 9ig voltam én is elfoglalva. Az üdvözlő irat tárgyában készült indítványt nyújtám az esperestek támogatása elé, aláírta előbb Pápay Imre szíves örömmel, aztán lelkesen Könyves Tóth Mihály, Nagy István és a többi esperestek is. Tanárok közül Imre Sándor stb. Nem remélt egyetemes pártolásra talált eddigelé.

1871. április 21. Péntek.

A tegnap megnyilt egyházkerületi ülésen kineveztetvén a püspöki szavazatokat felbontó küldöttség, Csengeri Imre jegyző, Hajnal Ábel esperest elnöktele alatt, a [265.] gyűlés feszült figyelemmel várta az eredményt, déli 1 óra után jelent meg a küldöttség s az elnök nyilvánítá, hogy 589 szavazat közül 471 szavazat Révész Bálintra esett. Éljen hangzott fel, s küldöttség hívta meg (Hajnal és Csanádi, az esperest, ez segédgondnok) lakáról a választottat, ki megjelent s megható beszédben nyilvánítá, hogy elvállalja.

Mai nap a felavatás módozata felett folyt vita, egy rész a Szoboszlai felavatási módját, itt a gyűlésteremben ohajtá, de Hajnal Ábel ünnepélyesbet akart, s Balogh Péter felavatásakori eljárást indítványozá. Én örömmel hangoztatám a helyest az utóbbira, a nép, és helybeli egyház híveire is legyünk tekintettel, adjunk tért az ige hatásának, s ellett fogadva a templomba való ünnepélyes felavatás vasárnap déli 11 orára tüzetvén az.

Az ifjuság pedig gyűlést tartá, fáklyás menettel szándékozván megtisztelni azon este a <fő> püspököt.

Délután esperesti bizottság a felavatási ünnepély rendtartása megállapítása végett, jegyzője én valék.

1871.

[266.]

1871. április 23. Vasárnap.

Püspökavatás. A gyűlés teremből harangzugás közt délelőtt 11 órakor vonúltunk a megtelt Nagytemplomba. Esperestek és segédgondnokok az urvacsoraszéken belül fogtak helyet. Karének. Gyülekezet éneke 37. dics. állva. Püspök imát mond. Főgondnok Dégenfeld tudtul adja a választás eredményét, felhivja Révész Bálintot eskütételre. Ez esküt tesz, a legidősb esperest olvasván elő. Aztán a püspök térdreesik, 3 legidősb esperest, Nagy István, Kis Áron, Hajnal Ábel, kezöket fejére teszik s az első a Krisztushoz szóló

imát hangoztatja. Főgondnok átadja a pecsétet, mint hivatali jelvényt pár szóval. Majd kezét fognak a püspökkel a consistoriumi tagok. Püspök beszédet (olvasva) tart állva, kifejti elveit. Nagy István puritán szellemű válasszal fogadja. Püspök áldást ad. Karének. Gyülekezet énekl: Dicséret, dicsőség stb. Oszlanak. Déli 12 órakor végződik az emelő ünnepély. Jelen volt a helybeli római katolikus prépost is.

Délután 4 órakor (esős idő egész nap) a tanárkar testületileg tiszteleg a püspök lakán, Tóth Ferenc tanár az üdvözlő. Révész nemesen felel, mindenkivel kezét fog, Ladányi Gedeon, Imre Sándor és nálam megáll, mindeközkhöz [267.] egy pár szót intéz, nekem lelki erőmhöz testi erőt, egészséget kíván. –

Este eső alatt a diákság fáklvás menetben* tiszteleg az ablak alatt.

1871. április 26. Szerda.

Délben személyesen mentem jókivánatomat el mondani a püspökhöz, hízegőleg köszöntemeg, féltett kincs az én egészségem, számít buzgóságomra, ezért egészséget kíván nekem. Tudatá, hogy a Genfbe küldendő szöveg elfogadtatott, a két elnök irandja alá. –

Kain úr jobban kezd lenni. Hála Istennek. Gyomrom egész délután fájt. –

1871. április 28. Péntek

Találkozások napja. Tegnap délután 6–11ig hívásomra vendégem volt az itt időző Harsányi Sándor, türkevei lelkész, és neje Vas Margit. Akartam én is némi szívességet mutatni azok iránt, kik irántam oly felette jók. Egyúttal meghívtam s itt volt vacsorán Kovács Lajos képezdei tanár is. Jól elbeszélgettük az estét.

Ma nevezetesebb nap. Délutánra Varga József siteri lelkész és neje, két kis gyermekével (Ilona, Józsi) valának vendégeim. Ozsonára is itt maradtak. Varga akkor volt senior, mikor én contrascriba, s előbb is az [268.] buzgókodott velem az önképezdében s ezért is tudám méltányolni buzgékony lelkét. Nem láttam, van 4 éve, jól esett vele lennem; Reform Egylet, egyházunk jelene és jövője felett társalgánk.

Legérdekesebb rám az, hogy délelőtt 11 órakor bekopogtat hozzám egy fiatal angol Millard E. Henrik¹⁶¹ úr, az angol Bibliaterjesztő Társulat Bécsben

* Az *m* olvashatatlan betűből javítva.

161 Brit and Foreign Bible Society magyarországi képviselőjének a fia. Kovács Ábrahám, "British Evangelicals and German Pietists Promoting Revival Through the Work of the Bible

székelő fő ügynökének fia, ki Pesten ügynökösködik. Küldetésben jött, s Révész Imre úr hozzám igazítá, mint ki foglalkozom az új Bibliával. A társulat nevében kérdé tőlem, „tanácsolnák-e a Biblia Társulat barátjai azt, hogy Kámori fordítása átnézzék s a társulat által kiadassék? Valószínű-e, hogy egy ily átnézés a könyvet elfogadhatóbbá tenné, nem azért hogy Károlit kiszorítsa, hogy azzal együtt kézen forogjon”? E kérdésekre feleltem angolul tördelve (sokat felejték a gyorsaságból a beszédben e nyelvből) lelkiismeretesen, átnéztem már Ézsaiást, Jeremiást, Máté I-XIII részt, ezekből ítélve ajánlom a kiadást, átnézés szükséges előbb; az intelligencia veendi, a nép is belefog szokni. Olvastam mutatványokat Ézs. 24. részéből. – Ígér[t]em, hogy atyjához bővebben megírom nézetemet. Meghívtam ebédre. Együtt ettünk és társalogtunk. Felette jól találám magam vele.

Este olvasom Zsutai János, önképezdénk egykori jeles költője az én koromban, a szerencsétlen volt fegyenc Dunába ölte magát. Jobb sorsot érdemelt volna. –

A Reformatio Csarnok Kezelő Bizottsága Elnökéhez.

Krisztusban szeretett testvér!

Azon számos ország és nemzet közt, melyek a kálvini reformatio áldásait 300 év óta élvezik egyik a magyar is. Krisztushoz, a tiszta evangeliumhoz, az egyház önkormányzati szabadságához s a genfi reformátor nagy emlékéhez kitartóan ragaszkodott a mi Tiszántuli Egyházkerületünk s ennek legtekineteseb egyháza Debrecen is 3 századon át. Tudomásunkra jöven, hogy a világ református nemzeteknek kegyeletes érületét kifejezendők egy társulat egy nagy Csarnokot épített Kálvin halála* 3^{<...>} százados <év> évfordulati napján a célból, hogy a reformatio és reformátor szellemi műve: az evangéliomi <elvnék terjesztés> világosság terjesztessék, e hír hallatán örömmre buzdultunk, s elhatároztuk, hogy a Csarnok alapítókhoz és fentartókhoz ön által testvéri üdvözetünket <elküldjük> eljuttassuk. –

Mi is hálát adunk Istennek, hogy Kálvinban oly új apostolt támaszta 300 év előtt, ki Isten örök igéjét eredeti tisztaságában újra hirdetvén a mi őseinket is ki[...]gadta az evangéliumhoz vezérelte vissza. Hálát adunk, hogy hallatlan nyomás és üldöztetések közt is mind e mai napig fentartotta

* A h 3-ból javítva.

and Tract Societies in Hungary”, *Scottish Church History* 49: 2 (2021), 100-122.

a <hiv> fiakban és utódokban a reformatio dicső elveihez való hűséget és ragaszkodást, s egyházunkat végkép eltiporni nem engedte. –

<Üdvözetünket küldjük> Magasztos emlékezettel telünk el annak meg-gondolására hogy a keresztyén protestáns nemzetek Krisztusbani lelki egy-ségöknek elég szép jelét adták midőn össze seregelték Genfben 1864 május 27 és 1869 szeptember 26. felelevenítvén <lelku> gyülekezetükben [...] kü-lönböző országokban* kivívott, elért sikereit és diadalait, az emberiség ja-vára termett üdvös hatásait. Mi fájdalom nem leheténk jelen a hiterősítő ünnepélyen, most hát utolag emeljük fel szavunk, őszinten bevallván, hogy e mi magyar stb.** E mi magyar nemzetünk is, nem ez vallásos vilagosságát, erkölcsi jellemét józan gondolat irányát, ép nézeteit, de nemzeti fennmara-dását, irodalmi haladását, alkotmányos szabadságát is nagy részben épen a reformatio behonosodása és megszilárdulásának köszöni. –

Üdvözöljük azon lelkes férfiakat, kik a Reformatio <szép> Csarnokának szép eszméjét megfogadván intézménnyé tették, <megalapíták>. Ti tisztos alapítók és fentartói ez intézménynek oly maradandó emléket (monumen-tumot) emeltetek, mely az evangeliomi igazság befogadása mellett[?] is te-kintélyével célszerű közegül szolgál, a multat a jelennel s ezáltal a jövővel összekötő ív gyanánt megáland.

Őszintén óhajtjuk, hogy legyen e Csarnok igaz gyűlhelye a Krisztust sze-rető testvéreknek, erőde a*** keresztyénységnek a [...]és lelkekben [...]ellen; világító torony a közöny <ködös> felhői alatt az anyagiasság hullámainól vi-harzó társadalom tengerén; bölcs szószék, apostoli ajkak számára; hegyen épített város, mely el ne rejtezzék; oly [...]leges magokat, melyen – mint az első pünkösdi ünnepén – a különböző nyelvű nemzetek egy nyelven, a Krisz-tusén, egy tannal, az evangeliummal, egy [...]el az [...]ggal, egy érzellemmel az Isten és felebaráti szeretettel felruházva éreznék magukat Isten fiainak és testvéreknek lenni.

* Az ok utólagos betoldás.

** E mondat utólagos betoldás.

*** Az a szócska kétszer szerepel, az egyiket töröltük.

Indítvány

<Indítvány>

A Reformatio Csarnok alapítóihoz Genfben <n> intézendő üdvözlő irat tárgyában.

Fő tiszteletű Egyházkerületi Közgyűlés!

Midőn Genfben 1861. szeptember 6^{án} egybe valának gyűlve <a> különböző protestáns <népek nem> országokból az evangyeliomi szövetség tagjai, indítványoztatott Merle d'Aubigné <genfi> hittanár által hogy állíttatnék Kálvin halála 3 századi évfordulati napján* <emlek> egy nagy terem Genfben, melyben az evangeliom eszméi hirdettessenek, <és> s így az ő szellemi műve folytattassék.

Nehogy a protestáns felekezetek valamelyike kizárólag <egy árnyalat> igénybe vegye azt s így párt és töredék árnyalaté legyen: polgárokból álló társulat vállalta magára az alapítást és létrehozást, felszólítván Európa és Amerika <evangyeliomiért> protestáns nemzetei <az egy> <az egyházon> a particularismus szűkebb szempontjain felülemelkedve s a reformatio egyetemes színvonalára <emelke> szállva adakozának az emelendő épületre, melynek neve leend Reformatio Csarnoka.

Kálvin halála 3 százados évfordulati napján 1864 május 27. <az> a célra megvásárolt telken kilett mondvá a Csarnok építés; 1867. szeptember 25^{én} pedig fel is avattatott az. Ez ünnepélyre <a parisi ref. egyház> megjelentek a helvét, francia, holland, belga, észak-amerikai, <sőt> angol hittestvérek küldöttei. E terem, mint a megnyitási egyik beszédben kifejezve áll: helyiségül szolgálанд vallási gyülekezetünknek, értekezleteknek, tanfolyamoknak. – <A csar intézet Kálvin nevéhez emlékezés van ugyan kötve, de csak anyiban, hogy> A Csarnok befogadhat<o> 2500 hallgatót s megnyitattik az élő szó, az Istenige hathatós és kétélű lelki fegyvere forgatására mindazoknak, kik a Szentírás alapján állva a reformatio nagy és szabad elveit Isten <iránti> dicsőségére s a keresztyénség javára terjesztetni és védeni akarják.

Azóta is számos fényes és hatásos előadások tartattak abban. A Csarnok falára feljegyezvék azon protestáns nemzetek nevei, melyek adakozással járultak ez apostoleum létrehozatalára.

Fajdalom csak mi magyarok maradtunk onnan ki, pedig főleg a kálvini reformatio áldásainak mi is és hazánk oly sokat köszön, hogy méltó lett vol-

---

* A *napján napja*-ból javítva.

na a világ református nemzeteinek e testvérületében helyet foglalnunk hálát adandók a nagy Istennek, hogy nekünk is, javunkra is támasztá a genfi nagy reformátort. – A Csarnok <letet> alapletetelekor a párizsi egyház is küldte üdvözlő iratot Genfbe, helyeslővén a Csarnok eszméjét, mely a szobroknál tartóbb és hatóbb, mivel élő intézmény. –

A hála és kegyelet nyilvánítás még nem késő. Mi is érezzük, hogy a nevezetebb helyzetű református külföldi testvérekkel* az evangyeliomi igazság és világosság terjesztése és fentartására együtt dolgozunk. Nem mentegetve[?] hát magunkat, s ha egyebet nem tehetünk már: emelnék fel szavunkat, adjuk tudtul nekik, hogy a XVI. századi reformatio utódai hazánkban is élnek, méltányoljuk nemes törekvésöket nem elválás irant[?], de közelíteni egymáshoz Krisztus lobogója alatt az ég alatt.

Alulírottak mely tisztelettel kérik a Fő tiszteletű egyházkerületi közgyűlést, meltassék magaevá tenni indítványunkat, mely abból áll: intézzünk egy üdvözlő iratot a genfi Reformatio Csarnok alapítóihoz, kifejezve benne a reformatio <elveihe> [...]elveihez ragazkodásunkat, külföldi [...]go testvéreinkhez való együvé tartozásunkat, [...] áldást az egyetemes <....> [...] csarnokintézmény működésére.

Sziveskednének[?] tisztelettel mellékelni is a [...]zat szövegét. –

[269.]

1871, április 30. Vasárnap. (Debrecen)

Presbytériumi ülés, 70 tagnál több jelen, ez már népes itt nálunk. A papválasztás közvetlen és általános elve mondatott ki, csak én szóltam fel, nem helyeslővén ily óriás egyházban a suffrage universal félet, ezt egyetemes iskolázottságnak kellene alapul megelőzni. Simonfi, Sárváros [?] Imre I. [?] nézetemen látszának lenni bár nyilván nem szólaltak fel. – Az ár ellen hiába usznak, alea jacta est: a demagogia árja felé tartunk. Hevesebb vita kelt a választás helye felett. Én, Imre I. s többen határozottan ellenzők a városháznál tartást, Oláh Károly, Tóth Ferenc pártoltak, már ingadozott** a városházánál tartani akarók mellett a többség, amidőn Révész Bálint is mellé állt meg nyugtatólag s így az elvilágasodás, elpolitikásodással eggyel több úton vonatik be, vicispán, szolgabíró, stb. választással telyesen egy színvonalu szerintük a papválasztás. Kisebb egyházban, hol a nép át van hatva egészen és

* A szó eleje olvashatatlan betűkből javítva.

** Az ott tak-ból javítva.

lelkipásztori gond alatt áll másképp veszi ki magát ugyan azon tény, mint orias tömegben. Néhány csepp, arasznyi víz világos, áttetsző, tömeg, tenger már sötét, átláthatlan.

[270.]

1871. május 1. Hétfő

Mai előadásomban kitérést tettem 2. éves hitész hallgatóságom előtt a nihilismusra, a mi egy zerusban végződik, az nem haladás, azért lelkesülni, áldozni senki nem fog állandóan.

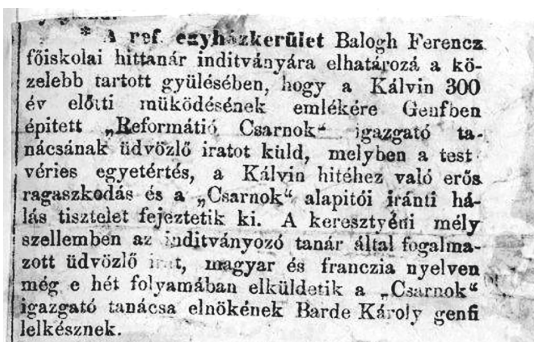
Délután megírtam angolul az ígért levelet Millard K. urnak az angol Bibliaterjesztő Társulat bécsi fő ügynökének. Kiemeltem Kámory bibliája fényoldalait, szükséges voltát, ajánlám kiadását, de szükséges előbb újra átnézni s a hol hiányos, javítani, főleg a szórendet illetőleg. Most jövök össze kötetésbe az angol ügynökkel. Uj nyelvezetben nagy és égető szükségünk van uj Bibliára, Kámoryé megfelelhet átnézés után e célnak. Melegen ajánlám, az inteligentia okvetlen pártolandja.

Kámory megküldé előfizetési felhívását az általa megindítandó Honi Közlönyre, havi lapra. Kaptam Pestről Csikytól levelet Zsutay János, e szerencsétlen ifjú kiadandó művei tárgyában, azonnal átiratot szerkeszték az önképezde elnökéhez, tájékoztat nyújtandó amit kell tenniök.

Folytatom Kámory olvasását és átnézését, javítását, Máté 19us haladtam. Este pedig [271.] fordítám tovább Merle d'Aubigné beszédét a Reformatio Csarnoka megnyílásakor. Már csak 20 lap hiányzik a magyarátsból. –

1871. május. 13. Szombat.

Az ideragasztott nyomtatvány a „Debreczen” című napi lap 1871-ik év május 8^{ik} és így 91. számából vágva ki, mikép méltányolta a helybeli sajtó tudtomon kívül a Genfbe küldött üdvözlő iratot, bár a „Kálvin hit” kitétel erős, mert mi Krisztus hitéhez ragaszkodunk.

* A ref. egyházkerület Balogh Ferencz főiskolai hittanár indítványára elhatározá a közelebb tartott gyűlésében, hogy a Kálvin 300 év előtti működésének emlékére Genfben épített „Reformatio Csarnok” igazgató tanácsának üdvözlő iratot küld, melyben a testvéries egyetértés, a Kálvin hitéhez való erős ragaszkodás és a „Csarnok” alapítói iránti hálás tisztelet fejeztetik ki. A keresztyéni mély szellemben az indítványozó tanár által fogalmazott üdvözlő irat, magyar és francia nyelven még e hét folyamában elküldetik a „Csarnok” igazgató tanácsa elnökének Barde Károly genfi lelkésznek.

Zöld Mihály 2^{ik} éves hitész, kinek szép írása van, másolta le ellenlapon a Genfbe küldendő üdvözlő iratot, én ügyeltem rá, hogy kivált a francia szö-

veg leírásában hiba ne csusszék be, s tegnap reggel egy átirat mellékletében superintendens úr kezéhez juttattam elküldés, előbb aláírás végett. Megértük hát ezt is, szívem dobog az örömtől. –

Megjelent a Hittanszaki Önképző Társulat által kiadott, pár példányban nyomott, illetőleg kinyomatolt [272.] lap, egy előfizető én is vagyok, valamint indítványozó s erre buzdító. – Örülök felette. Nyomatott lapnak elő futára ez szándékom szerint. –

Bevégeztem Kámory bibliájából Máté evangéliomának átolvasását és jegyzetelését, észrevételeimet elfogom küldeni Kámorynak minél előbb. Hozzá fogtam Márkhoz is. Ma fogalmaztam meg Főtiszteletű Lapovniczky váradi római katolikus püspök urhoz a tanárkar nevében a köszönő iratot a Corvin Codexből Rómában fényképezett 16 díszlapért, melynek egy példányát Kollégiumunk könyvtárának ajándékozta.

Három nap óta főleg mindenki a *lelkész választásról* beszél. Különösen feleltöltött „több választó” aláírással kinyomatolva terjesztett izgató irat, mely K. Tóth Mihály ellen és mellett Tóth Sámuel hittanárt lépteti fel „a minden tekintetben érdemest”. Varga Lajos, a tanár ipa, a fő <igaz> izgató közhit szerint. Imre S. Tóth M. stb. tanárok, s a városi értelmiség erősen megróvják Tóth Sámuel, miért lép fel a nagy érdemű K. T. M. ellen s zavarja meg az egyhangunak remélt megválasztás menetét. Nem tesz jó benyomást legtöbb körben, s K. T. M. iránti kegyelet és tisztelet hallgatást parancsolt volna. Nem jósolnak a „hallgatagnak” és „hajlékony”nak jelzett Tóth Samunak dicspályát. Kissé esett a közvélemény előtt ő.

[273.]

1871.* május 14. Vasárnap.

A lelkészválasztás miatt istentisztelet 8 kor kezdődött, oratoriumban valék. 9kor a Városháza nagy termében folyt le a választás kezdete, az oriás többség Tóth Mihály mellett, Komlósi szép beszéde gyujtó hatással is volt; nem kell más, mikor Tóth Samut akarák ajánlani, kivele! Debrecen árulója ki mást akar stb. Tért nyitottak a terem közepén gondosan: lássuk kik akarnak mást; nehezen vergődött ki tíz, s csakugyan szavazatra kellett bocsátani az oriás többség boszuságára. Itt látszott, mily szerénytelenség volt Tóth Samunak fellépnie. Ez több volt mint meggondolatlanság. 859 szavazat 155 ellen, im az eredmény, a kisebb és kárhordatott részt Tóth Samu hozván, mit

* A második 1 0-ból javítva.

előre is lehetett tudni. Tagadni nem lehet, nagyon elítélték szegény Samut, de miért is nem kért tanácsot tőlem, én megmondtam volna lépjen vissza. Lelkesedéssel adám én is szavazatomat a nagy érdemű Tóth Mihályra, Isten hozza vissza városunkba, szükség van itt ily sok oldalú emberre. –

1871. Május 18. Csötörtök.

Ma volt a Toldy ünnepély az énekeremben, adta az önképezde és énekkar. Megnyitó beszédet én tartám szabad előadással. Imre Sándor meg volt beszédemmel elégedve. Elég sikerrel folyt le, női közönség is volt – oh magyar! Több ragaszkodást kívánok magadhoz és nyelvedhez!

[274.]

1871. május 28. Pünköst Vasárnap.

Péntek délután volt nálam Sarkadi József egykori tanuló társam a várad-i református gymnasiumban. Püspökiben huzódott volt meg. Az új Bihar megyei esperest Pap Károly juttatta be a szerencsétlen ifjút Szalárdra segéd-tanítóul. Már legalább lesz bármily csekély is, állása. Örülök rajta. Ócska ruhákkal elláttam.

Tegnap este Kain urat, ki ágyban fekvő beteg látogattam meg. Adjon Isten gyógyulást neki s vigasztalódást a kesergő családnak.

Ma a Kistemplomban voltam délelőtt, Révész Bálint püspök ígért, alapige Csel 4, 31. 32. A Szentlélek kitöltetése[?] eredménye vala I., a hit és összetartás. II. bátorság és egy nyelv (itt a ke[...] emeltetett ki, mint az egy nyelv képviselője ma), III. A hallgatók kérdék mit tegyünk, s megtérének. Mindenik alkalmazással külön. Szép helye volt: tisztátalan vízben nem ragyog át a nap, tisztátlan kebel és érzéketlenben nem munkál ma sem a lélek. – A templomból 12 óra után jöttünk ki, felvette az úrvacsorát 375 férfi és 478 nő, összesen 853 egyén. Jelen volt végig a polgár mester is, és Laki tanácsos. –

Ma kaptam meg Szűcs: Debrecen történelme 2^{ik} kötetét. – A karlsbadi vizet* folyvást iszom reggelenkint, gyomrom kissé javúl. – Az idő napfényes de szeles. E héten az unitáriusok történelmét dolgoztam, főleg a nagyváradi disputatitot olvastam végig s kivonatoztam.

[275.] Pénteken küldtem el Révész Imrének „Duncan János emlékezete” című cikkecskét a Figyelmező számára. A mi jó barátunk s az általam is tisztelt agg tudor iránt akarám leróni kegyeletes emlékezésemet. Ő ve-

---

* A z utólag betoldva.

zetett karon fogva engem Edinburgban, azóta is küldö könyveket. Immár elnyugodott s csak most közölhetek életemből némi vonást hazánkbelieknek tudomásúl. –

1871. május 30. Kedd.

Nőm mostanában gyenge, beteges volt. Ma reggel tette le újra a gyenge lélek egy két hónapos magzatát könnyen, minden veszély nélkül. Sokat beszéltem neki, nyugodjék, de a házi munka még ma is több ízben részvételre keltette. Adjon az Isten erősödést neki, s hogy többé ne járjon így.

1871. június 4. Vasárnap.

Sajnos dolog, hogy a lelkész úgy el népteleníti a templomot, a Nagytemplomban valék alig voltak 200-on felül valamivel, oka mert a nem kedvelt sőt unalmas szónok Nagy József lelkész napja volt. Hanyatlak az egyház ilyen mellett. Legalább más úton működnek p. o. irodalmilag, vagy philantropilag. Én ilyen megúnt állapotban egy napig sem lennék rontására egyháznak. Helyette új segéd lelkész Biki Károly ígért, meglepő jól. De ezt nem tudta a közönség.

Délben az egyháztanács gyűlésében valék, 56-an [276.] lehattunk jelen. Fény pontja volt K. Tóth Mihály újonnan elválasztott lelkész kenetes levele, mindenkire jól hatott e hitbuzgó felelet. Elfogadja a meghívást. –

Az egyházi adó szedők megválasztása s adófizetésre felhívó szöveg megállapítása volt fő tárgy. Én lelkesen szövelek hogy erkölcsileg hassunk inkább, különben vége lesz egyházunknak a szabad állam és szabad egyház féle elvnek valószínűsítése korában. Kivántam hatályosan én is hogy tudósítsák kimutatásilag ezután évről évre minden adófizető tag az egyházi jövedelem, kiadás, és hátrálék miben és miként állásáról, hadd ismerkedjék meg kiki a siralmas, siralmas, ha dicső, dicső egyházi állapotunkról s buzdúljon vagy szégyenlje magát. Ki is neveztek egy bizottságba.

1871. június 8. Csütörtök.

Báthori István Hatvan utca végén újonnan épült városi leányiskola tanító lakadalmán voltam nőmmel, szép társaság volt. Elvette Szathmári Esztert helyből. Ez ifjú anyja szoboszlai paptány, nála voltam kosztos theologus koromban, midőn Csapó Dezső mellett nevelősködtem. Akkor még kis fiú most már végzé a theológiát s mint jeles tanító itt állandósított. Ők ragaszkodtak hozzám, én is. Egyszerű jó család ez. Éjfél előtt eljöttünk.

[277.] Ez nap délután temették Sz. Nagy Károly orgonista és énekvezér, énektanár nejét a Nagytemplomban. Nagy Károly a helybeli zenede egyik tanára, zene-ének egylet igazgatója is lévén, a zenede, dalárda tagjai tartottak énekkart. Megbotránkoztunk sokan, hogy engedtetett meg a Nagytemplomban idegen vallásuakból, lány, nő, férfiakból vegyes kar cifra éneklése puritan egyházunkban, énekkarunk a Kollégium is mellőztetett, s ugyanazon színpadias vegyes testület, mely misét énekelt, tán épen zsidó karnagy alatt Pünköszt első napján a pápás templomban, nálunk működni, a cifra kisasszonyok a karról csak úgy tetszelegtek lefelé és maguknak, buzgóság, meghatottságnak híre sem vala, amint végeztek kirándultak kocsin a Nagyerdőre múlatni, úrnapp délután vala. A mi énekeseink és cantusunk ment a sírhoz ki csak. E vegyes idegen kar éneke után ránk a nagy tömeg felhangzó szép éneke: Te benned biztunk eleitől fogva, volt igazi hatással. Még csak a hiányzik, hogy a katolikus templomból a dobokat, hegedűket költöztessük ide, s belépti jegyet nyissunk. Kihal itt minden puritán érzés, ha így ballagunk. Egyéb iránt Nagy Károly ízlése a megrovandó első helyen.

[278.]

1871 nyárelő 10. Szombat.

Esős nap, hullnak a felhő csepjei, pedig a Nagyerdőn a tűzoltó diákok majalisára meghíva a sok vendég. Öt után kirándultam kocsin szétnézni, tartják-e, már meg kell tartani, nem lehetvén halasztani. Egy nő sem volt még, busultak. Kocsin kihozattam nőmet is, miután elállt az eső s reméltük megszűntét. Ez egy mulatságtól még nem vonom el magamat, a diákok adván s híván reá. Nőm érkeztekor csak 4 nő volt még $\frac{1}{2}$ 7re. Aztán a felleg oszladozván rohantak a kocsik, s vendégsereggel tele lett a sátor, reményen felül. Szokott kedvvel folyt le, négy mázsa húst sütött 12 – bogrács vagyis serpenyőben a jó Bánki bácsi, 10 asztalnál ült az első fő részlet. Folyt azután a tánc benn, a dana künn. Tóth Samu és Buzás Pál volt még künn a tanárok közül csak. Kün volt Révész Bálint egész 10 óráig, felköszönték, ő is a diákságot. Én éjfélelőtt hagyám oda a mulatságot.

Átküldvén 5 forintot költségpótlásra a tűzoltó társulat elnökének, célzást tevék rá: jobb lenne a szép mellé a hasznost is párosítani s jótékony célra belépti jegy mellett hívni vendégeket.

[279.]

1871. nyárelő 11. Vasárnap.

A Nagytemplomban valék, kevés közönség, már Révész Bálintnak sem járnak hallgatására, mert elszoktatja, ma is nem ő, segédlelkésze ígért, pedig ha ott tudott lenni a diák mulatságon, a szószékről sem kellene vala hiányozni. Restülnek szónokaink, a pásztorok nem pásztorokodnak, a nyáj pedig széled és nem legeltetik. Ez hiba, még pedig nagy.

Délután Imre Sándort látogattam meg, jól kibeszéltük magunkat iskolánk, tanügyünk és egyházunk sorsa, szomorító jelene felett. Elmondám, hogy a püspök kívánságára tömöríteni akarván a közvizsgákat július 22–24, 25re egy nap a hitészek, egy nap a jogászok és egy nap a bölcsészek esvén át, így 7 nap helyett 3 napra szorítnák, a tanár kar e rendezését nem fogadta el. Török I. tanár (ki már német ruhában jár) és Tóth Ferenc, a püspöknél óvást tettek hogy így ők a régiség jogától, nekik legyen az eddigi szokás szerint elsőbb nap vizsgájok elüttetnek. Ez önző indok miatt aztán a püspök visszabizza a tanárkarra az ügyet, a tanárok maguk közt intézzék el. E kis nyitást sem lehet a vaskalap miatt alkalmasint kivinni.

[280.]

1871. június. 25. Vasárnap.

A régibb önképezdének ma volt zárulése a Fűvészkert utcára nyíló olvasdai helyiségben, Beczner Frigyes elnök, Bod János jegyző s mintegy 20 tag jelenlétében. A berekesztő beszédet én tartám célzást téve: utósó ülés az ócska Kollégiumban, pár hó mulva már eltűnik innen ez épület. Beszédem fő pontja volt: 1. Sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak. 2. Az oltár gyújtva, a papok kevesen 3. De legalább megőrzék a kevesek az oltárt, s tüzét kialudni nem engedék, így nem nehéz nagyobbat gerjeszteni kedvező időben. 4. Köszönetet szavazhatnak a késő koriak, hogy önök kétségbe nem estek, ugy tehetnek mint Kannaei csata után a rómaiak. 5. Az önképezde, és eszméje örökké világító lámpa legyen, világosság edény, hozzák ide minél többen az olajat, melynek <...> illatát a szép irodalom, világát a tudomány, hevét a hit képezi. 6. Külváltozás, megújulás küszöbén állunk, új épületbe kelnek át, ujuljon meg a szellem is s vele a munkakedv, -képesség és szeretet.

Délelőtt az oratoriumban voltam. Nagy Eleknek írtam Londonba menendő levén, utasítást és két ajánlólevelet Shepton és Schmettau uraknak szólót.

Kis fiam az *apa* szót jól kiejtée ma.

[281.]

1871. június 27. Kedd.

Ma este 6 órakor tartá zárulását a Hittanszaki Önképző Társulat, felette kevesen voltak jelen, 12^{en}, de ezek igazán majdnem a legjava. A szigorlatos idők is gátolják a tagokat. A derék jegyző Bod János kimutatást olvasott ez évről; Beczner Frigyes elnök meg bírálatát olvasá az első pályaműnek, mit ez egylet tűze fel „Mártonfalvi Györgyről”, a mű díjra érdemesnek ítéltetett, jutalmazott szerző Bod János th. pénztára az egyletnek 63 ft. 46 krajcár készpénzt tüntet fel.

Zárbeszédet tarték, kiemelem a kevés számot, apostoli szám, de ez ne verjen le; örömet nyilváníték, hogy jelen évről jobbat és többet mondhatunk, ez haladás, kívánom visszaesés ne legyen többé; a pályakérdés jól választva, inkább hazai s főleg egyházkerületünk és Kollégiumunk multját gyűjtögessük, a pálya mű első átolvasója én leszek. Ajánlám az irattárra a gondoskodást, idő múltával ebből adhatunk ki füzeteket, s terményeinket bemutatva anyagi és ezáltal szellemi tőkére tehetünk szert. Sok sugárból lesz a fényzőn. Ez egylet a legszellemiebb irányzatu, én a szellem barátja vagyok, s becülöm kik a szellemért is munkálnak. Aztán buzdításul következő eszmék felett elmélkedtem: a só ne ízetlenüljön [282.] meg; – a tudomány Isten nélkül hová vezet; – nekünk az isteni oldalát kell a dolgoknak felfogni; a ki hisz az lát; erősítsük magunkat, hogy másokat is erősíthessünk; élni és éltetni Isten szelleme által, ez legyen törekvésünk egyik tárgya.

1871. nyárhó 7. Péntek

Megérkezett a genfi válasz egy nagy levélben, két íven aláírva sajátkezüleg valamennyi tagjától a Reformatio Csarnok Igazgatótanácsának, elül elnök Barde Károly lelkész, aztan az alelnök, majd Merle d'Aubigné stb. mintegy 17^{en}. A szöveg természetesen francia s telve történelmi szép vonatkozásokkal. Ugy látszik jó hatással volt Kálvin szellemének hódolásunk, mert a válasz lelkesülve időz Kálvin méltatásánál. A mi XVI^{ik} századi reformationk történetéből bőven idéz, idézi a Debreceni Zsinatot is. Szép és üdvös kívánalmakat hangoztat felénk, hogy tudniillik a magyarok erélyes lelke legyen isteni fuvalat által eszköz kelet ujjászületésére. Buzgóságos és mély keresztyén hitet lehel az egész. Ma végeztem be magyarra fordítását, az én írásommal másfél ív a szöveg. Az alatta levő pecsét körirata „A reformatio <ter> csarnoka. Genf” Középen nyitott Biblia „Szentírás” felirattal, alul a

[283.] genfi jelszó „Post tenebras lux”. A Biblia felett „I. H. S.” monogramm sugároktól körzötten. Ez okmány alatt ott van Merle d’Aubigné saját keze is.

Átküldtem a becses okmányt a superintendenshez. A válasz kel 1871 június 20. Genfben.

Ma vettem én is hivatalos levelet Barde elnök urtól július 3 ról kelve, ebből megértém, hogy az igazgató tanácsot meghatotta e nem várt, önkényes felbuzdulásból született üdvözet, s válaszadással Bardeot és Merle d’Aubigné bízta meg; az én kísérő levelem is felolvastatott a tanácskozmányban; a nekünk küldött választ, mint szelleme és irányából gyanítám csakugyan Merle d’Aubigné tanár fogalmazta s mondta tollba. –

Nem kevés idő és fáradságba került részemről mind e dolgok előkészítése, míg mások nem is törődtek ily félével, én lelkesülve tevém kötelességemet. Erőfeszítés nélkül mi sem érhető el. Most már meg van örömem s a magyar Genf az eredeti Genffel összeköttetésben van, 300 év után is üdvözöljük Debrecenből Kálvin városi lelki testvéreinket, ők viszont. Legyen hitünk szilárd, lelkesüljünk a példán, s 300 év mulva is virágozzék Kálvin emléke s a reformatio!

[284.]

1871 nyárhó 8. Szombat.

Álmaimban Genfben jártam s ott foglalkoztam. Hajnalban felverték a gondolatok s fél 4-kor reggel aludni tovább nem tudván, olvasni kezdtem, nevezetesen bevégeztem Lukács evangyéliumának olvasását a Kámory Bibliából s átmentem Jánoséra, mintha egy magasabb légkörbe emelkedtem volna. Nincs hasznosabb, képzőbb a Szentírás folytatólagos olvasásánál, ugy telik által eszméssel az ember, hogy szinte vágy predikálni.

Ma délután végzém be magyarra fordítását Merle d’Aubigné beszédének Kálvinról, melyet 1867. szeptember 26. Genfben a Reformatio Csarnok felavatásakor tartott. Valóban tanuságos és nagyszerű mű. Lassan, óra negyedenként szakítva időt, végzém ily soká, nagy élvezet adott a foglalkozás. Kálvin újra él és hat e beszéd által. Most már az a kérdés hogy és miként nyomassam ki. Illő volna Debrecen református népéhez és presbyteriumához megtisztelni magát s kiadni e beszédet. Nekem anyagi módom nincs. Fogja-e lelkesülve fogadni népünk e művet, egy mint én fogadtam azt??

[285.]

Debrecen, 1871. nyárhó 9. Vasárnap.

A lelkészek elhanyagolván a templomot, elszokik a közönség is. Ma én sem mentem templomba, e helyett hon olvastam el McCheyne Murray Robert¹⁶² skót pap egy predikációját. – Dél felé egyháztanácsi ülésbe mentem, 36^{an} jelentünk meg, esperestül egyhangulag K. Tóth Mihályt választók szavazatunkkal.

Sánta István kornok azon régi jó vágásu kalvinista hivekből való, kik égnek az egyházért s lángolnak az evangéliumért. Meleg beszédet tartott a konfirmációra való készülésről az elemi iskolákban, ennek előmozdításáról, fájjalja, hogy ezren maradnak ily tanítás nélkül, ő az ilyeneknek legalább a konfirmációra oktató könyvecskét kívánná ingyen kiosztatni, maga 200 példányt hajlandó áldozni. stb. Az ily presbyterek tetszenek nekem. Indítványa a nevelésügyi szakosztályhoz utasítottatott. Megbotránkozott indítványozó a mai sajtó és irodalom istentelensége felett is, olvasott is fel egy lapból mutatvány[t], hol az örök élet hite gúnyoltatik, melyet pedig „mi mindnyájank hiszünk” ezt erősen hangsúlyozá.

Kámory megküldé nekem a „Die Deutsche Wacht an der Donau”¹⁶³ Dr. Lang Gyula által [286.] Pozsonyban <sze> ez idén 2^{ik} évre szerkesztett havi lapnak mellékletét „6^{ik} szám, június 1871.” ennek 18, 19, 20 lapján az irodalmi tárcában németül ismertette van Kámory új magyar Bibliája, s idézve a Figyelmezőből az én rövid méltatásom közölve. –

Ugyane számban megróvatik Lónyai Menyhért a miért reformatus és főgondnok létére részt vett Bécsben az úrnapi járdalatban. Nem így tettek 1530 ban az ágostai birodalmi ülésen evangélikus őseink. –

1871. nyárhó 19. Szerda.

Tegnap előtt délután este 7 órakor végeztem be végleg fordítását Merle d’Aubigné beszédének „Kálvin János az ujkori szabadság egyik alapítója.” Kálvin Csarnok avatáskor tartatott e beszéd.

---

* A havi szó utólagos betoldás.

162 Robert Murray McCheyne (1813-1843). Skót ébredési prédikátor. A Church of Scotland által a Palesztinába hivatalosan kiküldött 4 fős zsidómissziós bizottság egyik fiatal tagja.

163 https://www.google.hu/books/edition/Die_deutsche_Wacht_an_der_Donau/1pTAA-AAcAAJ?hl=hu&gbpv=1&dq=die+deutsche+an+der+donau&printsec=frontcover

Ma hajnalban, nem tudván fél négy óta aludni, két diák ablak alatti szép éneke (nóm ablaka alatt hangzott) felébresztvén: fejeztem be, a tegnap már folytatott értékelését Bod János hitésznek: Mártonfalvi György, életéről, pálya mű a debreceni Hittanszaki Önképző Társulat ezévi pályakérdésére hasznos felelet. – Az igyekvő szerző méltányoltatik általam. Első pálya mű e társulatban, magam is hatottam hogy saját múltunk és körünkre fordítsuk figyelmünket, szorgalmunkat, kutatásainkat, ezt tenni kötelességünk. Örülök a szép sikernek.

Reggel 6–7ig szigorlatot folytaték az első [287.] éves hitészekkel. 7–8ig volt a hála adó istentisztelet az ima teremben, jelenvolt Révész Bálint ur is. Az ima terem megtelt ifjúsággal élükön Somogyi Pál seniorral. Tóth Mihály imázott, az énekkar nem igen jól sikerült. 9–10ig bevezém a hitnézetek történelméből a szigorlatot, 32 másodéves hitész hallgatta, kettőnek nem elegendőt voltam kénytelen adni tanjegyül. A közvizsgák kezdetüket vették.

Este kaptam Millard Ede urtól, az angol Bibliaterjesztő Társulat Magyar–Osztrák birodalmi fő ügynökétől angol levelet, indokolja késését a felelettel, s kéri tudatni jövő hét végéig itt leszek-e Debrecenben, személyesen fog velem megismerkedni. Örömmel tudattam, hogy várom. – Lesz tehát szerencsém hozzá, május 1. hozzá intézett leveletem „interesting”nek mondá. Eperjesre rándult ki.

1871. nyárhó 20. csötörtök.

Délután fél négy órakor az indóháznál vártuk az érkező Könyves Tóth Mihályt, rokonai, nők is, férfiak is, a polgárok közül Bánki István, Rác György stb.; a presbyterium részéről Simonfi Imre főkapitány üdvözölte a kocsiból le szállót, kit körbe fogtunk éljenezve, hogy* Debrecen visszont keblében övének mondhatja őt. A lelkész úr meghatva felelte: élte mutassa hogy az egyházért, e városért és hazáért fog működni ereje bírtaig. A város ötlovas fogatjára felültették [288.] de csak hamar az akác sornál megállítá a majdnem 86 éves idősb Jenei József polgár, ki lóhaton vezette a 12 tagból álló lovas polgárcsapatot, kenetesen üdvözölvén az ő jó régi lelkészöket, ki rabságot is szenvedett, s ki most már elragadhatlanul vissza adatott nekik. Áldá az Istent gondviseléséért. Megtisztelve érzését itt is kifejezé a kocsiban álló lelkész úr, most előre nyargaltak a lovasok, s úgy vittékbe a városba, mintegy 12 kocsi követte, melyek a hivatalosakat vitték, a karcagi kíséret is itt vala. A Karcagra elébe

* A gy olvashatatlan betűkből javítva.

küldöttek közül Oláh Károlyt és Armies[?] Bálintot emelem ki. A paplakon Széchenyi utcán a presbyterium elnöke Kovács Lajos polgármester fogadta a nagy férfit. Szívemből éljeneztem én is neki, s velem is kezét szorított.

Ez örömnapp volt városunkra s az igazság, hű kitartás jutalom elérésének napja. – Vasárnap lesz a beköszöntő beszéd, készület van meghallgatására, jár az ív is a díszebédre, egy-egy személy 3 ft. 50 krajcárt fizetvén. A karcagi küldöttek is meghívtak. K. Tóth Mihály mint illik fekete magyar ruhában volt tetőtől talpig ma. –

1871. nyárhó 21. Péntek

Márk és Lukács átnézetvén általam észrevételeimet elküldém Kámorynak Pozsonyba. Délután [289.] jöttek hozzám Pápai Pál és Bod János 3^{ik} éves hitészek, hozván tanuló társaik fénykép csoportozatát egy keretben mintegy 27 kép. Megköszöntem. Egy uttal meghíttak bucsuestélyükre esteli 8 órára. Este Bod János és Pap Arthur jöttek értem, a színházzal szemben levő vendéglőbe szabad ég alatt (mi kioszkban) volt a 2° asztal. Fő helyre ültettek. Vacsora után jó kedély szállt meg s először is az osztály elsője a jeles tehetségű Nagy Pálhoz szóltam, kívánva mindnyájuknak szép jövőt, akkor a társadalommal is, melynek érdekéért élendnek, lehetlen alélt jövőjének lenni. Csaknem minden taghoz külön szóltam,** tartottam vagy 15 beszédet, szikrázott elmém. Kivált Bodhoz, ki Mártonfalvy korát varázslá vissza rajzilag intéztem Hittanszaki Önképző Társulatot érdeklő szózatokat. Tanulmány, menny, egyenlőség, haza és magyarság, remény és kedély stb. alkották vidámabb lében feleresztett beszédem alap eszméit, s a zsarnokság, sötétség és vaskalap elleni tiltakozásra felhívás. Engem üdvözölt Nagy Pál mint a szabadság eszméit hirdető, ültető egyént stb. Üdvözöltek Pap Arthur, Bod, kimutatták szeretetüket. Volt dal, (Tihanyi echo és Szózat példának okáért), szavalt stb. Végül a troászi ifjú Tychiosból kiindulva, kívántam, hogy valamint [290.] Pál feltámasztá őt, benne van a lélek tételt mondván,¹⁶⁴ úgy legyen meg bennük a lélek,^{***} ez kössön össze a távolban is. Erre a szik-

* A 2 4-ből javítva.

** A sz olvashatatlan betűkből javítva.

*** A második l olvashatatlan betűből javítva.

164 Pál apostol harmadik missziói útja alkalmával Troászban támassza fel a helyi keresztény gyülekezet ifjú tagját, Eutikhoszt. A történet az ApCsel 20, 7-12 részében olvasható.

rázó elméjű Nagy Pál azon bibliai tételből „Nem bocsátlak el Uram, míg meg nem áldasz” indulva ki tőlünk mint lelki atyjoktól (Tóth Samu is ott volt, bár későn jött) áldást nem kért. Erre újra viszonzám utójára a zárbeszédet, az Isten ügyben fáradozók és képződők szolgájának mondván, tartván magam, kértem Simeonnal elbocsáttatásunkat. Emlékezetes este, remekül folyt le. Hazakísértek.

1871. nyárhó 22. Szombat

Ma volt közvizsgám osztályommal Révész Bálint és Nagy István jelen. A délután végén Révész Imre urat látogattam meg, Merle d'Aubigné levele s a Reform Egylet idéetlenkedése volt beszédünk fő tárgya. –

1871. nyárhó 23. Vasárnap.

Még nem volt 9 óra, mikor beléptem a Nagytemplomba, már azt szépen megtelve találtam. A bibliaolvasást Nádudvari Lajos 2^{ik} éves hitész végzé, – szomorító jelenség, hogy a gyűlés, helykeresés, fecsegés miatt Isten igéjét még azok sem hallgathatják kegyes lélekkel, kik akarnák. Nemjő helyre van [291.] illetve a bibliaolvasás imály-rendtartásunkban. Tömve lett a Nagytemplom, a közök is rakva voltak, páratlan szép közönség mostanában. Az első székben polgármester s a karcagi küldöttek, Dr. Kátay, Buka ügyvéd stb. Az urasztali karzaton belül ült Révész Bálint püspök, Nagy István váradi lelkész, Nagy József helybeli lelkész, jelen voltak a többi helybeli lelkészek is mind, és Karcagról Csete ur a lelkész. – Bevezette a püspök az újra fellépő Könyves Tóth Mihályt szürkével vegyes ősz haja a mellette ülő fekete hajú Révész Imrével ellentétet képzett. A roppant nép tömeg a 235^{ik} dicséretet végig énekelé szép buzgósággal, aztán fellépett a jeles egyén köz örömeinkre a szószékbe. Imája, bár – bibliai és keresztyén színezetet mellőze, egy felséges hymnushoz hasonló az Istenhez. A Miatyánkot a Szentírásból olvasá. Alap igéje volt Efez 2, 20. 21. Azonkezdé, hogy 22 évelőtt julius utósó vasárnapján állt mint lelkész e szószékben; rajzoló pár vonással a lefolyt időközt s úgy tért a jelenre. Az egyházat határzá előbb meg s erősítőleg hatott meggyőző idézése a Helvét Hitvallásnak az [292.] egyházzól, ennek tanítását, elveit tartja ő magáénak ma is. Miután székfoglaló remek beszédének kinyomtatása határozatba ment, a beszédet nem vázolom. Csak annyit mondok: kielégített mindenkit, engem meghatott és táplált. Most hallám őt először, s bár már 60 éves, kimerem mondani, hogy az ismertek közt a legnagyobb magyar egyházi szónok nevet megérdemli, szerintem most is nagyobb szónok Révész Bálintnál. Mindenütt magával ragad s a figyelmet percre sem engedni lan-

kadni. Isten adjon sok ily szónokot és erős lelket egyházunknak. – Beszéde $\frac{3}{4}$ 10 től $\frac{1}{2}$ 11 ig tartott, de elhallgattam volna tovább is. Karcagról 10 nő is jött be őt ma meghallgatni.

Dél előtt saját lakán Széchenyi utcai paplakon én is üdvözöltem őt a hűség ez össze olvadásának diadalünnepén, ő hű volt jelleméhez és egyházához, az egyház is hozzá, s kívántam, hogy 80 éves korában is ily törhetlen erővel szolgálhassa a Krisztus ügyét. Megcsókolt, valamint a derék polgár Bánki Istvánt is.

Délután 2–6 óráig volt a díszebéd a Bika szállodában. Legelőbb itt Ormós Bálint főjegyző [293.] üdvözölte őt. Aztán sorban sokan. Beszélt Révész Imre is kétszer az eszmék és tettekről. Üdvözöltem én* is szép jövőt kívánva neki, az egyháznak és protestantizmusnak a gályarabok vissza térésétől 1681ben, és az efezusi két alvó ifjú legendájából indulva ki a földi feltámadás és igazság diadal ünnepének napjául jelölvén e napot, melyről ne mondhas- sa el a történelem *ex cidat illa dies alvo*, de ellenkezőleg írja fel halhatlan betűkkel a jövő nemzedéket bátorítólag.

Szónokolt többször az ünnep hőse is, a szeretet minden jelével elhalmoz- tatott ő. – 60^{an} lehettünk jelen, ott voltak a karcagi küldöttek is. Felköszön- tetett Bánki is, ki másodmagával meglátogatta volt Olmützben a börtönben Tóth Mihályt. Tóth Mihály könyezve emelte ki Buka karcagi ügyvédet, ki a foglyokat szállító vadász hadnagy követési tilalma dacára egy lepedőt szol- gáltatott Karcagon átvitel[?] alkalmával Tóth M.nak, abba tevén neki hol- micskáját és 3 zsemléjét. E lepedőt őrzik ma is. – Megkönyeztem én is a meleg és hálás előadást.

[294.]

1871. nyárho 24. Hétfő

Ma már lelkesen kezdte meg a nagy lelkész bibliamagyarázatát reggel 7-kor a Nagytemplomban. – Délben nálam ebédelt Kérész István,¹⁶⁵ sáros- pataki tanár, sokat beszélgettünk a Kollégiumok közeledése, erőegyesítő szükséges és hasznos voltáról. Ő is jelen volt a tegnapi díszebéden és temp-

* Az *én* szó kétszer szerepel, az egyiket elhagytuk.

165 A Sárospataki Református Kollégium története (Budapest: MRE Zsinati Sajtóosztály, 1981), 222. Kérészy István (1835-1914) A természettan és német nyelv tanára a gimnáziumban. Lelkészygyermek, Patakon után Párizsban és a Sorbonne-on tanult. Franciául is kiválóan beszélt a német nyelv mellett. 1862-től egészen 37 éven keresztül volt tanár.

lomban. A díszebéden a tanárok közül: Buzás, Kovács Ferenc, Kovács János, Tóth Mihály, Tüdős, P. Nagy Sándor és én voltunk jelen. Egy személy fizetett az ebédért 3 ft. 50 krajcárt. A vendégek természetesen hivatalosak valának s nem fizettek.

Most már van oly 3 lelkészünk¹⁶⁶ milyennel együtt egy magyarhoni gyülekezet sem dicsekedhetik. – Ez a közvélemény.

1871. nyárhó 31. hétfő.

Két kosztost tarték az idén, hogy kiadásaimra némi fedezetet nyerhessek, de bizony célt nem értem, sőt egy pár száz forint kiadású többlet mutatkozik. Egy egyik évelejétől volt itt nyíregyházi fi Huray Mihály 1. éves jogász, gyenge tanuló, sok utánjárást kelle kifejtenem, hogy csak valahogy is megállja a sarat. A másik Vidovich László 1. évi bölcsész Tasról, bátyja római katolikus pap, Istvánfi magyarítója. [295.] Ma már mindenik hazament szülei körébe s mi magunk maradtunk. Kis fiam szépen fejlődik, közel van a két évi élet időhöz, már szem fogai is kibuvtak; csókolandó ajka kivált akkor, midőn meglát s utánozhatlan bájjal ejti ki fennhangon e szót *apa*, olyan formán nyomva meg, mintha így lenne irva *appa*. E szót hajtja még csak, ebből áll szótára, mama-t még csak néha s nehezebben ejtéli.

Ma volt 10–11 ½ óráig az első teremben a főtanodai tisztújítás. Nevezetes azért, mert első ily nemű ünnepély volt, magyarul menván egészen véghez. Üdvözlöm nemzeti nyelvünket ez ünnepélyen, az eddigi erőködés, tán képmutatás, és a hallgatók részéről gépiesség, mert alig értették, eltűnt, valódiság fogott helyet. Az új igazgató Kovács Ferenc jogtanár magyarul köszönte be emelkedett beszédét olvasta. Most magyar ruhába volt talpig öltözve, ez is dicséretre válik. Hogy jobban kifejezhessék eséjüket a leendő tisztviselők, ez fő oka, hogy hazai nyelven lehet immár tartani beszédöket. Vityi Bertalan az egyházi hatalom fejlődéséről értekezett 20 percig olvasva. Egyháztörténelmi kivonat, az én studiumomból látszik egészen vonva és szerkesztve. Seniori esküjét is magyarul tevé le. Utána rendnagyul Beczner Frigyes tartá „Az irodalom a nemzetiség öre” már tanulmányra mutató beszédét, több mint

166 Az óriási, mamut debreceni gyülekezetnek csak 3 lelkésze volt: Révész Imre, Könyves Tóth Mihály és Révész Bálint. A segéd- és beosztott lelkészek száma igen alacsony lehetett. Ezen az aránytalanságon döbrent meg Sommerville skót lelkész is, aki 1882/1883 telén evangelizált Magyarországon. A lelkigondozást, és a gyülekezeti tagok látogatását, amely a skót egyházi hagyomány szerint a lelkész elsődleges kötelességei közé tartozott, ilyen csekély létszámú lelkészi gárdával lehetetlen volt elvégezni.

fél óráig. Mindkettőt halk éljen éljenezte a hallgatóság részéről. Az igazgató zárta be intő beszédével.

[296.] Ez lehet az ős Collegiumban az első eset, hogy a latin nyelv mellőzöttet ily alkalomnál. Ifjú és új nemzedék áll a régi helyére. Míg csak egy köles főtanodánkból, ne némuljon el itt a magyar hivatalos nyelv!

Délután Bod János most végzett hitész, immár köztanító, volt nálam,* társalogtam vele pár órát, átadtam pályaművét Mártonfalvi Györgyről, elmondván észrevételeimet, elhozta a Hittanszaki Közlöny könyvomatolt lapjok 3^{ik} számát is. Az én gondolatom valósult, első lapja e félévben jelent meg a Hittanszaki Önképző Társulatnak, 100 példányban nyomatott. – Kérésre elhozta e társulat múlt évi állásáról a kimutatást, be akarom adni Révész Figyelmezőjébe közlés végett, hadd lássák mit tett a hitész ifjuság.

Ajánltam neki az angol nyelvtanulást, megígértem elsegítem Edinburghba, ha vágy van s angolul megtanul. Gondolkodási időt kért. –

1871. Augusztus 6. Vasárnap.

A Kistemplomban ígért Könyves Tóth Mihály 2Móz. 34, 21. 22. felett népszerű aratási predikációt. Jól esett hallani.

1871. Augusztus 9. Szerda

Tanügyi bizottság, itt van Tisza Kálmán is. Első eset, hogy ily alkalommal ő és a gróf nem magyar nadrágban voltak jelen. Egész nap ülés. [297.] A realiskola alakításáról folyt főleg a tanácskozmány, mire vágytunk és számoltunk, a „Tanterv” nem vétethetett fel, elhalasztott az ügy országos rendezéseig, a tanszabadság kérdése is aluszik. Ma a grófnál 22^{en}, tegnap a püspöknél szinte 22^{en} ebédeltünk. Tanügyünk csak foltoztatik, részletes minden még.

1871 nyárutó 10. Csötörtök

Megnyilt az egyházkerületi ülés, most az elnök gróf magyar nadrágban volt, de Tisza Kálmán nem. ½ 11 kor olvasták fel a genfi választ, éljen hangzott fel utána, felálltam rövid beszédet tartva, mondtam, ha valaha most van szükség lelkesítésre, ébresztésre, mikor a fejedelmek helyét a milliókból álló nép foglalja el az egyház dajkálásában; a lelkesedés tudat utján állhat elő, nagy titka, varázsa a kül élő protestáns népeknek, hogy a legelső rétegig el-

* Az *n* olvashatatlan betűből javítva.

juttatják az eszmét; de nekünk erkölcsi kötelesség is megtenni, mit a cím, felirat mond; szép és hatásos ismétlése a történelemnek, hogy 300 év után, újra Debrecen lesz a közeg hazánk és a helvét, Mélius és Kálvin egyháza közt: ez indokok alapján indítványozám nyomassék ki a genfi válasz annyi példányban ahány gyülekezet van hazánkban s küldessék azoknak meg. [298.] Litkei Péter buji pap ellene szólt, elég a jegyzőkönyvbe nyomatni ki; a régi csillámaival hat az, új, haladó eszmét nem veend[?] ki stb. Litkai egyházi Reform Egyletes, tulzó és merész rationalista, mi megtetszik abból, hogy épen e napon az eskü minták helybehagyása alatt a Szentháromságra esketést s symbolikus könyvek tiszteletben tartását elvetni indítványozá. Az esperest urak, kivált Pap Károly is ellene nyilatkozván, indítványom elejtetett, s így csak a jegyzőkönyvbe megy be. Nincs itt az esperestek közt tiszta kálvinizmus, öntudatos evangyéliomi elvűség, csak Nagy István volt esperes támogatta indítványomat. Nem volt ott Révész Imre, ha ott lett volna, nem bukék meg.

Délben* Joó István és Miklovicz Bálint barátaim valának nálam, édes baráti ebédet tölténk, delután Imre Sándor is meglátogatott. Este felé a szép gőzmalmi kertben sétáltunk 3^{am} szüntelen az orthodoxia, Krisztus személyisége és szelleme, s a rationalis felfogás közt folyt a buzgó és szeretet teljes vita, aggály és ború felhői közt szálldogálltunk. Én este csaknem tíz óráig társalogtam e tárgyak felett Joó Istvánnal. –

[299.]

1871. Augusztus 11. péntek Debrecen

Elbucsuztam a jó Kain családtól, a nagy mama zokogva vállt el tőlem, Kainné is könyezett, a fő vég szó vala: miként láthatjuk viszont egymást? Megható volt e vég este, e sebzett családra Isten áldását kérem. Holnap indulunk Devecserbe, haza, ím az elbucsuzás oka. A hit égi hatalma erősítse e bánatos lelkeket!!

1871. nyárutó hó 12. Devecser

Ma este fél tízkor érkeztem meg abauji Devecserbe kedves anyósom kedves házához. A kis Ferike a vasúti kocsiban jól viselte magát, s este ½ 9kor Miskolcon túl elaludt s alva érkezett haza szerető nagy mamájához. Mariska (nőm nővére) jött elénk szekérral az indóházhoz. Jól esett viszontlátni e csendes Boldogvölgyet, Isten engedelmeivel szeptember 30-ig szándékozom itt időzni.

* Az l utólagos betoldás.

1871. nyárutó 17. Csötörtök.

Minden reggeli után a kertben fenszóval olvasok angolul, franciául, latinul legalább egy-egy nyomtatott levélnyit, este a Kámory Bibliából, most Ezékielt folytatom. Ma végeztem be Disraeli¹⁶⁷ angol miniszter új regénye *Lothair* olvasását: részint hogy elmém kissé szórakozzék, régen nem olvasván regényt; részint hogy e vallásos eszmékkel telt korszerű művel megismerkedjem. – Eléggé tetszett.

A kis Feri egészséges.

[300.]

1871. nyárutó 21. hétfő

Tegnap templomban nem lehettem, most itt református pap nincs, még tanító sincs. Ma érkezett Tályáról ide Nagy Sándor tanárnét hozva Nagy Mihály oda való evangélikus lelkész és esperest, félszázadosnál idősb lelkész. Dél felé átrándultam vele Fancsalba, Jób Ferenc urral ismerkedtem meg, aztán az oda való evangélikus lelkész, tán Lócseinek hívják, lakán mutata be. Fő beszéd tárgyunk itthon a Kámory bibliafordítás vala. Tőle tudám meg, hogy Kámory eredetileg Krumm-nak hivaték.*

Mostanában francia értekezéseket olvasok: Buisson F. támadásait a Biblia ellen visszaverő röpiratokat, előbb Parok Gyulától, ma Godet tanár művét végzém be. Igen érdekes két mű, az Ószövetséget egész új világításban látja a magyar szem.

A kis Ferike beteges, tegnap Vider doktor Szántóról hivatott általam.

1871. nyárutó 23. Szerda.

A mély érzelmű és human szellemű Imre Sándor tanár meglepett azal, hogy tegnapi elküldé Froude Antal¹⁶⁸ által tartott beszédnek, melyet a

---

* Az é fölötti ékezet lehúzva, a lehúzást nem vettük figyelembe.

167 Benjamin Disraeli, Beaconsfield grófia (London, 1804. december 21. – London, 1881. április 19.) brit konzervatív politikus, író, miniszterelnök.

168 Froude, James Anthony (1818-1894), Baráth Ferencz későbbi skóciai ösztöndíjas lefordította "A reformáció befolyása a református jellemre" (Budapest: Kókai 1893) címmel egyik művét. Arról eddig nincs adat, hogy Balogh Ferenc befejezte-e valaha a fordítását az említett „Calvinism” c. munkának. Bár lehet Baráth munkája az csak más címmel! A könyv megtalálható a TtREK C504 jelzet alatt!

szent-andrási skót egyetemhez intézett 3^{ik} kiadása egy példányát, *Calvinism* címmel. Félre tettem azonnal francia olvasmányomat, s mára bevégeztem olvasását. Ész mű az, de a szívet nem képes elragadni. A kálvinizmust, mint évezreden át vonuló törvény szellemet vázolja mesteri kézzel. – Imre felhív: fordítanám le. –

[301.]

1871 Augusztus 31. Csötörtök

A múlt héten pénteken Szántón voltam özv. Naményinénál szállva, Winklerhofer sebésznek elvittem páros fényképünket a tavalyi ígéret szerint. Látogatást tettem Óvári orvos urnál is.

A múlt vasárnap itt templom volt, új kenyérre urvacsora, átjött Kállay nevű szendi lelkész, 11–1ig tartott, felvette 70 egyén* az urvacsorát. Ot volt nézőül nőm is. Kállay igen rationalista szellemben beszélt, evangyéliomi melegség nélkül, különben eszes, tanult ember. Délután beszéltem is vele, bár hoszabban, mint ohajtám, nem tehetém.

Szerdán (30^{án}) délután Fügödre voltunk Putnoky [...]él. –

Közelegvén Kainné neve napja őt is meglepni akarván, saját érzetemnek is kifejezést adandó, egy emlék költeményt, elégia félét írtam *Tanítványom sírján* cím alatt este és reggelenkénti sétám alatt. Az ő irántok<i> való ragaszkodás és az itteni szép táj emelő hatása, Kain Béla tanítványom emléke működtek közre, hogy csak nem 10 év óta hallgató lantomat elő vettem [302.] s mintha megifjúltam volna. Mint első mű oly sok évi szünet után nehezebben ment nem eszme, de műtanilag a megírás. Elküldém ma levélbe zárva emlékadományul Kainné neve napjára.

Ugyancsak Szerdán nőmmel váltott szóharcomat egy költeménykében írtam le mikor Forróra rándultam sétálva, könnyed menetű, neki tetszik. Kámory sürgetvén valamit küldeni lapjába, egyet a 9 év előttiékből elküldék neki, nem tudom, fog-e tetszeni neki.

Megkezddtem tegnap előtt magyarra fordítani Froudetól a Kálvinizmust.

1871. őszelő 5. Kedd. Gönc

Horvát Jánossal reggeli 4 órakor indultunk az ő szekeren a gönci tractualis ülésre. Csillagos éj és nyugalom köröttünk, majd a legmagasb csúcs mö-

* Az é utólag betoldva.

göl jött fel a pompás nap. E kettős kép hatása alatt szerkeszttem elmémben a reggeli órában Novaj tájékán a mostanában készülő dicskölteményem egy tömegét, mely így szól:

Mikor a milliók aludtak még,
Korány zenére! éneked
Ébreszte s Árpádig vezette fel
A néptudalmat s érzetet,
Zengtedre folyvást nőtt is a meleg
Mint napjövetre s egyre terjedett.

[303.] Hét óra után beértünk Göncre; a gyűlésben Komáromi László tanácsbíró volt a világi elnök. Fontos tárgyak nem voltak. A sepsii lelkész Hadházi nevű fogadott legmelegebben. Délután a forróság dacára fel mentem a hegyen fekvő temetőbe, onnan néztem végig a várost és tájat; jártam Károli Gáspár hamvai felett, bár a kegyelet jelölve nem örzi azokat. Este 9 órakor honn levék. –

Mama nagyon beteg.

1871. őszelő 6. Szerda, Devecser

Párizsból Fisch Gusztáv református lelkész meghívója a Francia Református Szabadegyház Mozamitben[?] tartandó 12^{ik} zsinatjára megérkezett, fordítom, s elfogom küldeni a püspökhöz. Még ott nem tudják Balogh Péter halálát, neki volt címezve.

Ma vettem a hírt, hogy Debrecen egyik lelkipásztora Nagy József 4^{én} meghalt. Nem volt már kedvelt lelkész, hallgatni nem szerették, több erély, nagyobb tevékenység és elevenség kellett volna neki, jó lélek volt, de tűztelen, gyújtani nem tudott, építeni is keveset. Tehetsége közepszerű vala. –

1871. őszelő 7. Devecser

Ma este a kertben végeztem be a Csokonai dicskölteményt, áll 20 dalszaktól mindenik 6 soros. Elhatároztam pályázni én is, maga a város is mutasson szellemileg valamicskét fel s a főiskola. Lesz-e sikere nem tudom, de örülök s elégült vagyok, hogy szólottam én is. Győzzön a jobb, ez elv kívánja, hogy minél többen lépjenek versenyre! –

[304.]

1871. őszelő 13. Szerda.

Reggelenkint a mérai határig a bájós vidéken, a hegysorok, Regéc és Boldogkő romjai szemléleténél sétálva, esténként a kert fái közt andalogva öt nap alatt elkészült egy új, görög-római versmértékben futó, dicsköltéményem Csokonaira szobra felállítása alkalmára. Tegnap este éjfélre, az ágyban álomtalanul fekve, készítém el a zárversszakot; ma pedig egyengetém, simítottam és letisztáztva bevezégtém.

Egység, öszhang kedvéért, hogy a folyás ne akasztassék meg kihagyttam több sort, így kihagyttam a 6^{ik} 7^{ik} dalszakul tervelt ébresztő leírást, mely így hangzott jelképileg:

Ült csendben a tó, habtalanul simán,
Mély szunnyadásnak súlya nyomúlt reá:
Egyszerre csak szellő fuvalma
Kezde susogni néma árny közt,

A hajnal ím kél, – rózsa bokor közül
Ébresztve mindent, szárnyat eresztve fen
Meggzólal a madár s a tónak
Arca derül s rezegésbe indul. –

Általában ilyen lelkesedéssel, hévvel, csaknem minden szívverésem felé fordítva, csüggttem – szép öt nap [305.] alatt Csokonay szelleme által ihletve a költészet bájós tavaszán, mintha csak valósult volna: „on revient toujours á ses premiers amours.”¹⁶⁹ Én lelkesedve merítém ki igazán képességemet... sajnálom hogy sürgetésem dacára meg nem kaphattam Csokonay összes műveit Kassáról, hogy olvasván, közvetlenebb lehessen festésimben; Debrecenből hozatni nem akartam, nehogy feltűnjék s figyelmet keltsen. Így csak pusztá emlékezetre kelle támaszkodnom.

Mama folyvást beteg. Az idő őszül, szél zúg.

1871. őszelő 20. Szerda. Devecser

Vasárnap estétől maig Felsőmérán voltam Matusz Lajosnál, gyermekei: Józsika, Margitka, Lajoska, Mariska, Boriska hon valának, Zsuzsika volt

169 mindig visszatérünk az első szerelmeinkhez

csak távol. Hétfőn délutánt Alsómérán Puki Pálnál politizáltuk el. Tegnap este fűtött szobában – oly hideg volt – beszélgette Lajos Apu élte vonásait. Én a protestáns lapokat futám végig ott létem alatt, az unitarizmus áradata újra felcsapott egyház hajónkat rengeti, vész mutatkozik, Debrecent korholják a pestiek. A mérai lelkésszel is volt vitám, ki szinte hajlék a pestiek felé. Menjenek, én nem vagyok barátjok elveiknek.

Mama folyvást beteg.

[306.] Fekete Sándor sógorom tisztázta le a Csokonay szobra felállítására készített dicskölteményeimet, az alkaikus versmértékűnek jeligéje: Mulna[?] [...]ét; a másiknak: „A költő századokra világló szövétnék”. Be rakoltam, s postáraadandom, tehát pályázom. Minő sikerrel, az a jövő titka még.

Gyomorbajom, sajnos, újra elő jött, s nagymértékben gyötör. –

1871. őszelő 28. Csötörtök.*

Esős idő, naptalan idő. A kis Ferike ötöd nap óta nyakdaganatban szenved. Mama valamivel jobban van, fenjarkál. A Csokonai dicskölteményt** beküldtettem mult szombaton Debrecenbe pályázni. – Mi lesz sorsa, a jövő titka.

Hazafelé menetelre verem az indulót.

Éppen ma végeztem be nyomtatás alá az általam tanítandó keresztyén egyháztörténelem első korszakát, áll 35 cikkből és saját írással 200 negyedréti lap. A tavalyi szüniidőben csak 28*** cikket végezheték be, most pedig a többi, s az egészet újra átnéztem. Ez a két szüniidő gyümölcse, majd négy hónapi idő. Ad-e érte a nyomdász-kiadó ötven forintot, nem tudom. Ily gyér a mi jutalmunk, kevesebb [307.] az anyagi napszámosénál. Még 3 korszakot kell kidolgozni, hogy kész legyen az egész, de arra leginkább csak a nagyszün időket használhatom. Így részenként szeretném négy füzetben kiadni, ha vállalkoznék kiadó rá. Négy év alatt az egész megjelenhetne, ha mostaninál több idővel nem rendelkezhetném addig.

Reggeli 8 tól 11 óráig tartott az utósó művelet az egyháztörténelem lapjain, már cikkei, tartalma is kiírva, csak az elő szó hiányzik, mit ha kiadó akad, fogok meg írni csak.

Óráim Devecserben megszámlálvák.

* A Cs Pé-ből javítva.

** A szó *re* toldalékkal végződött, ez lehúzva s betoldva a *t*.

*** A 8 9-ből javítva.

Debrecen, 1871. őszhó 4. Szerda.

Múlt szombaton (szeptember 30.) jöttem haza Debrecenbe, az úton láb-ban voltam, de azért a Reform Egylet gyűlésére siető Litkei Péterrel vitáztam s azon kezdeményt helytelenítém.

Kain úrhoz siettem, torok gyúladásom gyógyítandó azonnal lefektetett s hétfő reggelig ápoltatott. A jó Rózsa tekintetes asszony rakta nyakamat vizes ruhával. Felépültem. Ők könyezve köszönték meg a Berti halálára írt „szép” költeményt. Jólesett e részvét nekik. – Hétfőn gyűlésbe siettem.

Most itt a Csokonai ünnepélyre való [308.] készüllet hoz mindenkit emelkedő hangulatba. – Az 53 pályázó közül Szász Károly nyerte el e 40 arany pályadíjat. Ily fényes költői tehetség mellett megveretni nem szégyen nekem. Én hát nem nyertem.

Ma döntő lépést tettem. Csáthy Károly könyv kiadónak eladtam örök áron Keresztyén Egyháztörténelmemet 200 forintért, minden új kiadáskor 100 forinttal fizetend többet. Tehát a nyomtatás meg fog kezdődni egy hét alatt.

P. Nagy Sándor is megajándékozott 50 forinttal amiért az angol és francia levél szerinti nyelvtanát revidealom, s főleg* magyar nyelvileg javítom. –

Nőmnek már két levelet írtam. Nehéz őt s a kicsit nem láthatnom.

1871. Október 10. Kedd.

Délután a vasútnál künn voltam, hogy lássam a Pestről érkező tudós vendégeket. Toldyt, Gyulayt, Szász Károlyt, Szigligetit stb. láttam.

Október 11. Szerda

Csokonai ünnep. A szobor meglátása mindenkire nagy hatással volt. Miután a Figyelmező számára Révész Imre úr kértére leírák röviden e nevezetes ünnepélyt, itt mellőzöm. Minden esetre érdekes látvány [309.] volt az első ülő sorban a sok laptudósító mint írá jegyzé az esemény perceit.

A díszebéden Szilágyi István mellett ültem, saját beszédem tartalma mi[t] ott tarték köszöntésül ez: Abból mire mindig kedvesen emlékszünk, az ifjúságból indulok ki. A derék Debrecennek van egy halhatlan gyermeke... a Kollégium az ő seregével. Még híre hamva sem volt a 38^{ik} számú iskolai törvénycikknek, még akkor nem is parancsolták keményen a városoknak a

* Az *f m*-ből javítva.

tanoda állítást, mikor nagy jókor reggel felkelvén e város nem csak alsó, de főiskolát ápolt, tartott. Most sem eléglé meg a város a már létező tanszékeket, egy oly új ragyogó, modern tanszéket állított, mely szünidő nélkül szakadatlanul hirdesse azon nagy eszméket és nemes érzelmeket, melyeknek Csokonay volt megtestesítője. Az ő ma állított szobrát ily néma, s mégis oktató tanszéknek nézem, itt a kövek, az érc is fog szólni. Üdvözlöm s éltetem e tanszék alapítókat. Legyen mindig ifjú és soha se öregedjék meg e város, a tanuló nemzedék szelleme, a Kollégium, a lant s a magyar haza de maradjon örök ifjú!! –

Toldy beszéde legmélyebb figyelembe részesült.

[310.] Színház után a Bika szállodában az írók és laptudósítók közt jelentem én is meg, a Loyd tudósítója* és Ábrányi Emillel kemény tusám volt. Teljes materialisták, sirt a lélek, hogy ily ifjak, irányadók létre a nihilizmus határ-szélein tévelyegnek. –

1871. október 16. hétfő.

Tartám az első tanórákat, beszédecskével üdvözlém hallgatóimat, az I. évi hitészeknek az Isten szolgálja fogalmát fejtegetém.

1871. október 20. Péntek

A Hittanszaki Társulat alakult meg, a tisztviselők választásával telvén el az óra beszédet nem tarthaték hozzájuk.

október 21. Szombat

Délután 5–6. volt az Olvasó Egylet nagy gyűlése a könyv cím jegyzék kinyomatása elhatározottat. Végül buzdító zárbeszédet intézék.

Este a jogászok hívtak meg ismerkedési estélyükre a Fehér lóba. Két tanártársam is volt ott. Én 3 beszédet tarték, elsőben Sámuel proféta iskolájából indulék ki, Dávidnak oda menekültéről és Saul a proféták közt tételt világosítám. A „jogász” névből jós és gáz anagrammát képezve az igazság őreivé [311.] és világhosság terjesztőivé képződést kötém szívükre. Másodszor a halandóság salakjának lerázásáról; végül a *kedv* szerepéről éltünkben s a szeretetről szólék. –

---

* Az *i* utólagos betoldás.

1871 október 22. vasárnap.

A régi önképezdét nyitám meg beszéddel. Szép számmal voltak jelen. Melléklem a beszéd fő vonalmaid.

október 24. Kedd

Este 5–6 ig tartám megnyitó beszédemet a Hittanszaki Önképző Társulatban, megvalék hatva, hitre bátorítám őket, kiadandom a Figyelmezőbe e beszédet. –

Még a Csokonay ünnep előtti este írtam a püspök úr megbízásából egy francia üdvözlő levelet Párizsba a Francia Evangéliumi Egyházak Egyesülete ez évi zsinatához Maremetben[?] tartatván az.

Nőm mindig távol van még beteg mamája mellett, most én rendezem helyre a szobákat s készen várom őt, a kedvest, és a kis Fer[i]két haza. Hozza a jó Isten minél előbb vissza e szeretteket* ölelő karjaimba.

1871. október 30. hétfő

Esős, sáros nap. Ma este félhat órakor érkezett [312.] ide egy kis fényezett gyermekágy. A jó Kain úr ajánlta ide Ferikének. Ez ágy állandóan örzendő kedves ereklje leend nálam, ez volt a Berti ágya 6–12 éves koraig, ott állt a kis oldalszobában, szembe az enyémmel. Abban szendergett ő az én nevelésem alatt. Abban fog, ha Isten élteti, kis Ferikém is növekedni. Óh miért kellett azon remény és növendékemnek eltávozni innen? Fájó gondolatot kelt, de látása ez ágynak egy állandó emlék is leend, hogy valahányszor reá tekintek, könyezve bár vagy sohajtva, a legjobb fiú képe és múltja lebegjen előm. Könyek közt kért Kain úr, fogadnám el, jobb helyen nem lehetne. Én elfogadtam. Ő és a nagymama kitisztították** az asztalossal s ma küldték el. Meg lesz lepve Ágnesem is haza jövetre általa. Szálljon némi enyhület Bertim jó szüleire! Legyen áldott és élő e kis ágyban szendergő fiam, örökölje az elhunytak szerető szívét, és nemes tulajdonait. –

A délutánt nyomtatás javítással töltém. Egyháztörténelmem első íve a kefelenyomat küldetett ide, azt javítám, igazítám ki. Most indul meg hát ezen tankönyvem világ elé. Ha sikere lehetne, s hallgatóim lelkébe élesztené a szent tüzet.

* A z utólag betoldva.

** A z utólag betoldva.

[313.] Nőmet várom. Itt lesz hát a találkozás napja. Ma este kaptam pár sorát, szegény beteges, szombaton feküdt, de reméli hogy holnap elindulhat. Édes mamánk is írt, köszönte, hogy Ágnest ot hagyám ápolni őt. Nehezen válik a kis Feritől is. Őt is meglátom hát. Nehéz volt nélkülözni. –

1871. október 31. Kedd.

Hazaérkezett kedves nőm és kisfiam. Örömmel vártam, örömmel fogadtam. Ferike megismert, alig mehettem el tőle kevés lépésre is, már kiálta: apa. Délben Nagy Sándornál ebédeltünk.

1871. november 1.

Mai tanárkari ülésben hoztuk meg az ujonnan épült Kollégiumban lakásra vonatkozó új törvényeket, 29 szép új szoba adatik át lakásul 60 képezdész, 38 szolga tanuló és 73 akadémiai tanulónak, összesen 271. Új korszak kezdődik. Ha mi ily szép szobákban lakhattunk volna!!

1871. november 4. Szombat

A „Tisza vidék” 45^{ik} számában (VII^{ik} évfolyam. 1871. november 5.) van legelőbb jelezve, hogy Egyháztörténelmem sajtó alá van adva. – Szántay Aladár most megjelent költői és régészeti két művecskéjével ajándékozott meg.

[314.]

1871. november 10. Péntek

Tegnap délben közös tanárkari ülés volt 12 órakor, fő és egyedüli tárgy Toldy Ferenc félszázados írói öröm ünnepélyeni részvét. Miután fő tiszteletű püspök urtól kinyerte a kar, hogy egy-egy tanárképviselőnek úti költségül 50 forintot útalványoztat, Pestre felmenni két tagot bízunk meg úgymint Török József és Imre Sándort; e mellett külön üdvözlő iratot küldtünk. Én írtam meg, ma letisztázva kézbe adatott.

1871. november 15.* Szerda

Esős sáros őszi idő, ma délután költöztették be az új Kollégium 29 lakszobájába a benlakókat, 71 akadémiai, 60 képezdei, 38 szolgáló tanuló. A lakok

---

* Az 5 6-ból javítva.

gyönyörűek. Legyen sok szép elmének és jellemnek bölcseje azon palotában lakozás idejére, s az évtizedek mindig jelesb nemzedéket üdvözöljenek!!

Délután 4–7 ig volt a hittanárok tanácskozmánya a segédlelkészi vizsga reform ügyében. Én tettem fel a véleményes javaslatot mint jegyző.

1871 november 19. Vasárnap

Délben 11–12 ig volt az önképezde által rendezett szokásos Csokonai ünnepély az ének teremben szép számu ifjuság jelenlétében, végig hallgattam én is.

[315.] Délután itt volt Descombes Henrik¹⁷⁰, egykori tanítványom, kért utasítással láttam el, mit tegyen, hogy a derék Kain családdal visszaállítsa előbbi jó viszonyát. Este érkezett Dömötör I. pesti tanár levele, melyben megküldé Macdonald James arcképét Edinburghból, hol ő utazott, s azon jó család ez által is megakará mutatni irántami vonzalmát, hogy ez arcképet küldeté általa nekem.

Fő örömhír, hogy Barde ur, mint elnök levelet intéze hozzám, tudatván, hogy november 5. a Reformatio Csarnokban Genfben 2000 hallgató előtt tartatott Merle d'Aubigné által egy beszéd a magyar reformatio kezdetéről, s felolvastatott üdvözlő levelünk. Megküldé a „La liberté Chrétienne” lap 1871 november 10^{ki} számát melyben az ülés jellemzése és a debreceni üdvözlő irat közölve van. Ugyszinte a „La Lemainé Religieuse” november 11^{ki} számát, melyben szinte az van. És a „Journal de Genève” politikai napi lap november 8^{ki} számát, mely szinte felemlíti az ünnepélyt s a mi levelünket. Élvezettel olvastam a testvéri nyilatkozatokat.

Megjelent a „Figyelmező” október-novemberi füzete, hozza a Csokonay ünnepélyről tudósításomat s a francia atyafiakhoz általam fogalmazott levél magyar szövegét.

[316.]

1871 november 22. Szerda.

Tegnap este 5–6ig volt a 18^{ik} teremben a Hittanszaki Társulat rendes gyűlése, felmentem reá, bizony kevesen voltak, 20^{an} alig. Az igaz hogy az eső folyvást hullt. Előadám a genfi ünnepély történetét november 5^{én}. In-

nen indult ki a Reformatio Csarnok ismertetése, örülünk hát együtt a szép vivmányon. Ma már átolvasta Révész Imre úr is a genfi küldeményeket s visszaküldve írta, hogy nagybecsűek azok; magyar kivonatát, mit készíték, elkérte a jövő havi füzetébe a Figyelmezőnek. „Végzetlenül örvend a genfi egybeköttetésnek stb.” Tegnap este lefordítám franciára az augusztusi egyházkerületi gyűlés azon számát, melyben a genfi válasz becikkelyezettett, elakarom a jegyzőkönyvet is küldeni a kálvini könyvtárba. –

Ma jött zezembe a nyomtatott 3^{ik} ív Egyháztörténelemből. A „Debreczen” hétfői számában tettem közé a Toldyhoz fogalmazott üdvözlő iratot. Erdősi helyett Erdődy-t szedtek a nyomdában benne.¹⁷¹

1871. őszútó 24. Péntek.

Tegnap vettem Szathmárról táviratot Millard urtól, az angol nagy bibliai társulat ausztriai és magyarországi főügynökétől, hogy ma ½ 11re nálam lesz. Vártam, s meg is érkezett. E napom az övé volt. Jó fél óráig beszéltünk [317.] angolul társalgánk. Egy új magyar bibliafordítás szükségéről, s Kámory fordításáról. Nézetem oda ment ki: Kámoryt átnézve, javítva újra ki kell adni s meglehetünk vele elégedve. Aztán elmentünk Révész Imréhez, a jelen időt nem tartja alkalmasnak új fordítás kiadásra. Az ellenfél a nihilizmus irány szervezve van, pár év alatt szervezni kell az evangélikus szövetség lobogója alatt egy bibliai hű irányt. Délután a könyvtár kis szobájában Imre Sándorhoz vezettem be, őt ajánlám a magyar nyelvi oldalnál illetékes bírálónak. Nagy melegséggel szólt ez ügyről. Aztán Menyhárthoz vezettem, s örültem, hogy az eredetit illetőleg nem nyilatkozott kedvezőtlenül Kámoryról. Végre K. Tóth Mihály úrhoz. Ekként meghallgatta itt a főbb nézeteket, innen szeretné megindítani a kezdeményezést. Majd meglátjuk mi lesz az egészből. Este 7 órakor váltam el tőle. Volt a püspöknél is. Isten áldja meg e dicső társulatot nemes fáradozásában sikerrel.

Ma küldöm kíséző irattal* s kivonatozva fő tiszteletű úrnak a genfi okmányokat a november 5^{iki} ünnepélyről.

1871. november 27. Hétfő

Kérésemre megküldé Zürichből ott időző növendékünk [318.] volt senior Zagyva Imre ur az ottani egyetemen létező „theologusi társulat” alapsza-

---

* A tal toldalék utólagos betoldás.

171 Silvester János soha egyik alakot sem használta, magyarítás önkényes, történetileg igazolatlan. Ez észrevétel köszönöm Fekete Csabának. (A szerkesztő megjegyzése)

bályait németül. Az érdekesebb pontokat kivontam s egy átírás kíséretében át tettem a mi Hittanszaki Társulatunk elnökéhez megfontolás végett.

1871. november 28. Kedd.

Este 6 órakor lépett be hozzám Kain ur es neje, most teszik felgyógyulásuk óta az első látogatást. Épen egy éve, hogy Kain úr beteg, azóta nem járt ki. Tegnap indult el. A meglepetés, öröm, nem várt véletlen egészen magamon kívül hoztak. Megcsókolák egymást csaknem könyezve. Elváláskor a nőt is megcsókolám, először életemben, oh jó Isten, adj erőt a nemes lelkeknek, kiket** fájdalommal látogatál meg!!

A francia református hitrokonok megküldték válaszukat Maremetből[?] levelünkre Pozzy[?] B. elnök s többek alá írásával október 23. kelettel. Címezve Révész Bálintnak. „Tegye Isten önöket és minket mindig hűbbekké, hívekké a múlt dicső emlékeihez, hívekké az egyház önkormányzata és hit-tisztasága nagy ügye iránt, hívekké közös megváltónk a mi egyetlen fejünkhöz” mondják benne vége felé. Fogalmazta az iratot Monod Th. jegyző. Ma teszem át átolvasás végett R. Imre úrhoz is ez okmányt.

[319.]

1871. télélő 2. Szombat.

Ma tettem fel postára Genfbe Barde Károly elnök s lelkész úrhoz írt levelemet, melyben tudósítom, hogy megkaptam a La Semaine Religieuse s egyéb küldeményt, leírtam a hatást, s eljárásomat. Tudósítám az ő feleletük sorsáról, a mult augusztusi egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyvének számát franciára fordítva küldém s nyomtatott magyarral együtt; küldém tanári székfoglaló beszédem a kálvini könyvtárnak; Révész Imre úr meg a Figyelmező négy példányát, vagy is füzetét Merle D'Aubignénak. stb.

Délután 3–6ig volt nevelésügyi szakosztályi ülése a presbyteriumnak, először elnökölt Könyves Tóth Mihály. Látszik hogy rá termett, gyakorlott ember. Üdvözlöm az ily főtevékeny szellemet. Az egyházi árvák ellátásáról adott jelentés az első tárgy volt, összesen 69 árva láttatott el 39 mindennel, 30 részben, 28 kapott Huszárkát, 57 nadrágot stb. Ruha kelmékre adatott 496 ft. 18 kr. mesterembereknek 289 ft. 88 kr., összes ruházati költség 785 ft. 98 kr. –

** A második k olvashatatlan betűből javítva.

Este Kovács Ferenc jogtanár s ezévi igazgató hítt meg neve estéjére. 9 tanár volt jelen, Tóth M. Tóth Sámuel Tóth I. Tóth Ferenc, Lengyel Zs, Gelenczey P. Török I. én s a házigazda. Ezekenkívül a püspök, Varga Lajos [320.] pénztárnok, Hegedűs doktor. A vacsora 9–11ig tartott, felette gazdag volt, thea, nyelv, kolbász-hurka, oldalas, almás béles, fánk, pulyka pecsenye, gyümölcs, cukrász féle sütemények, sajt, gesztenye, válogatott borok, idei hegyi uj, 1866 asztali, 1868 és 1866 érmelléki asszú, szegszárdi, valódi tokaji stb. A Karap fajta nagy és jeles szőlőt bírja Kovács Kollega, könnyű ilyenből a dús ellátás. Neje Karap Emma, szép könyvtárocskával bír. Shakespeare<s>, A neuer[?] Plutarch, Vörösmarty művei, angol, francia, német és magyar költők gyűjteményével. Török tanár a jelen volt 3 Ferencet és fiamat, Révész Bálint a házigazdát stb. köszönték fel. A beszéd adomákról folyt leginkább példának okáért Pécsy Imre néhai főgondnokról, mikor nála Vecsei bölcsészeti tanár akadémiákról vissza térve, akkor még Budai Ézsaiás segédlelkésze, miként kapott 3 féle köszöntést, először alásszolgáját, mint akademikus jó napot, mint káplán szervuszt.

Három asztalnál folyt a kártya, a püspök és társai preferanszoztak, de nem pénzre, ő soha nem játszik pénzre; két asztalnál pénzre Malahrias. [?] Én, Tóth Mihály és Tóth József nem kártyáztunk. Fiam beteges levén, éjfélkor elhagyám legelőbb a társaságot.

[321.]

1871. december 3. Vasárnap.

Tegnap még sár, ma már* kemény fagy s így jó út van. Délelőtt a Nagyttemplomban Révész Imrét hallgattam, felséges igélyét Luk 18, 8 felett. „az ember fia mikor eljövend, valjon talál-e hitet a földön?” Eljött az Úr, végül elfog jönni ítélni, de folyvást is jó el az egyéni és emberiségi történetek válságos fordulataiban. I. rész talál-e hitet az élő Istenbe és gondviselőbe. II. rész talál-e hitet ő benne mint Megváltóban. E kettőn nyugszik az egyesek és országok boldogsága, békéje, erkölcsi ereje. A legnagyobb szerű igélyek egyike miket tőle hallék.

Délben 11– $\frac{1}{2}$ lig jöttek hozzám nevem napjára a jó kívánok. A 2^{ik} éves hitészek két elseje, az 1^{ső} éveseké, a 3^{ik} éveseké, s a Hittanszaki Társulat elnö-

* Az m olvashatatlan betűből javítva.

ke. Beszédre feleltem s megköszöntem. Mama is írt, s Mariska egy általa hímzett lámpa alávalóval lepett meg. Eljött Tóth Samu és neje is jót kívánni. – Magam beteges vagyok, gyomrom baja folyvást tartván.

1871. december 17. Vasárnap.

Tegnap bocsátottuk ki diákjainkat a legatióba. Először mennek rendesen a 3. éves képezdészek az 1. éves bölcsészek előtt és helyett.

[322.] Ma olvastam a baseli november 31.én megalapult svájci uj és józan s közvetítő irányu reformegylet törvényét (programm) neve „Die Schweizerisch Kirchliche Gesellschaft” Hagenbach áll élén. Ez már inkább tetszik nekem. Jól esett e kor kifejező édes kezdeményről hallanom. Azonnal írtam Zagyva Imre akadémikusnak Zürichbe, ismertetné e fontos együletet a mi Hittanszaki Önképezdénk előtt. – Nekük is tenni kellene már valamit a pestiek ellenében. Vagy az Evangéliumi Alliance, vagy e baseli egylet zászlóját tűzni ki, mert agyon nyomatunk különben. – Üdvözlöm lélekben e fontos együletet, erre igazán szükség van. Kesergő lelkemre, egyházi állapotunk felett, balsamos hatott, sokkal fontosabb ez, mint minden német Protestanten verein. –

Családilag: nőm tegnap süté az első kenyeret, egy pár szép és jó fehér kenyeret. Ma ízleltem meg. Jólesett. Isten éltesse kedves nőmet, családom angyalát. Ő már igazán házi asszony és gazdasszony. A kis Ferike teljesen felépült, étvágya hatalmas. –

[323.]

1871 év. december 31. Vasárnap.

E hó 10^{en} K. Tóth Mihály predikált a Nagytemplomban, uri nép ijesztő kevés volt, nagy a közöny, tán Pál apostolnak sem jönnének el folyvást hallgatására. E hó 22^{en} délben 10–12ig Révész Imre urnál beszélgettem, felolvastam a tervrajzát, hitálláspontját, kimondá hogy ő az Evangéliumi Szövetség álláspontján áll rendületlenül. Karácsony első napján a kórodai vagyis szegénydei kül templomban oszték úrvacsorai kenyeret, miután Tóth Mihály tanárnak újra nem tetszett szolgálni Isten ügyében. Valami 400^{an} vették fel az urvacsorát. Jól átfáztam, nagy a hideg.

26^{an} a szeme mindkét világát elvesztett Veres László tanárt látogattam meg. Fájdalmas a benyomás, nem érdemlé ő e csapást meg. Aznap kaptam Barde urtól Genfből levelet. Fő tárgya azon öröm hír, hogy mi hajlandók vagyunk az Evangéliumi Alliance-ba belépni. A „Figyelmező” decemberi számában az előfizetési felhívásban első[ként] mondá ki nyíltan és bátran az Allianceba való

belépését. Kivan tűzve a lobogó. Gondolatomúl ápolom, hogy nyílt levélben én is csatlakozzam ezen szövetséghez. Nincs jobb felelet ennél a pesti kezdeményezésre. [324.] Kevesen vannak a hithősök. Nagy tétlenség uralg köreinkben, a püspöknek értekezletet kellene tartania és szervezni magunkat, mert a hullám fejünkre nő. Most folytonos izgatottságban vagyok, mit legyünk teendők.

A Figyelmező ez évi füzeteiben* van 3 értekezésem a 116, 371, és 418 lapokon; 3 tárca cikkem: 508, 527 (mit én fogalmaztam), 584, (mit én fordítottam); a könyvészetben 402 (Gledstone), 206 (Porter) könyvbemutató. –

Az év végén állunk. Anyagi szegénység is nyomja vállaimat, nehezíti családi fentartásomat. Kevés a jövedelem, mindennek ára felszökött. Isten tartsd meg nekem egészségemet, munkakedvemet; gyúlaszd fel hitemet, és Szent Fiad iránti rendületlen szeretetemet!! Ma délután írtam Utrechtbe Nagy Elek akadémikusnak. A múlt héten meg Shipton urnak Londonba, Macdonald urnak Edinburghba.

Mi lesz a magyar református egyház sorsa? Aggódtat az, hogy kevés munkás bajnokunk van. –

Kisfiam egészséges. Nőm fogfájós,** fogbájával sokat szenved. Mindkettőnek boldog új évet kívánok valamint a hazának és anyaszentegyházunknak is!! –

---

* A *tei* olvashatatlan betűkből javítva.

** A második *fb*-ből javítva.

NÉVMUTATÓ

A

Arany Tamás 177
Armies 208

Á

Ábrányi 220

B

Ballagi Mór 67, 68, 133
Balogh Ambrus 150, 170
Bánki bácsi 144, 149, 202
Barde Károly 179, 190, 191, 204, 225
Báthori István 201
Beczner Frigyes 203, 204, 211
Benczédi Gergely 125
Benedek, Mihály 26
Bernát Dezső 156
Bethlen Mikó Róza 141
Bihari Péter 51, 62, 123, 172
Bod János 167, 173, 190, 203, 204, 207,
208, 212
Bokor 170
Borsos 31, 93, 107, 187
Budai Ézsaiás 162, 175, 226
Bulyó Károly 166
Buzás Pál 139, 143, 202

C

Candlish 21

Cs

Csányi Dániel 55, 117
Csapó Dezső 201
Csáthy Károly 160, 219
Csengeri Imre 192
Csiky Kálmán 189
Csiky Lajos 7, 189

D

Dapsy László 23, 177
Dégenfeld Imre 139, 141
Descombes Henrik 132, 223
Des Combes László 132
Dobrossy Madarász József 175
Dorogi Lajos 134, 149
Dömötör 23, 223
Duncan 21, 22, 41, 54, 145, 200
Dunlop 165

E

Ercsei Dániel 175

F

Fáy Pál 102, 113, 151
Fekete Sándor 191, 218
Ferenczy József 66
Filó Lajos 75
Fisch Gusztáv 216
Fodor Sándor 124, 167
Fráter Imre 165
Froude, James Anthony 214

G

Garzó Imre 109
Gelenczey P 225
Géresi Kálmán 36
Grisza Ágoston 172
Gulyás Lajos 62, 110, 111, 120, 133, 134,
138, 142, 147, 167, 168, 184

Gy

Győri Elek 178

H

Hajnal Ábel 38, 176, 182, 192

Halász Dezső 40, 76, 88, 89, 130
Harsányi Sándor 45, 181, 193
Hazslinszky Frigyes Ákos 69
Heinfeld Antal 187
Hideg Károly 97, 115
Hörcsik Richárd 5, 7, 19, 23, 26
Huray Mihály 211

I

Imre Sándor 57, 108, 109, 120, 129, 134,
136, 139, 143, 147, 170, 180, 182,
184, 190, 192, 193, 200, 213, 214

J

Jenei Gyula 187
Joó István 63, 127

K

Kain Albert 31, 41, 48, 65, 85, 93
Kain Béla 31, 107, 151, 187, 215
Kain Dávid 65, 67, 145, 159
Kallós Kálmán 58, 141
Kallós Lajos 47
Károli Gáspár 216
Kérészt István 210
Kis Áron 192
Kiss András 53
Kiss Lajos 46, 181
Komáromi László 216
Kovács Ábrahám 2, 3, 4, 5, 14, 18, 19, 21,
22, 23, 38, 50, 75, 110, 111, 124, 149,
189, 193
Kovács Albert 68
Kovács Lajos 45, 46, 58, 131, 139, 150, 176,
186, 193, 208
Könyves Tóth Mihály 38, 108, 163, 164,
174, 192, 211, 212, 225

L

Ladányi Gedeon 49, 132, 139, 140
Litkei Péter 181, 213
Lónyai Menyhért 163, 171, 206
Luad 19, 20, 24, 31

M

Matusz Lajos 95, 105, 106, 113, 114, 152,
153, 155
McCheyne 206
Melius 54, 60, 61, 142
Menyhárt János 17
Miklovich Bálint 32

N

Nagy Elek 144, 191, 228
Nagy István 121, 122, 174, 175, 182, 192,
193, 209, 213
Nagy József 36, 69, 139, 174, 201, 209, 216
Nagy Pál 138, 142, 167, 184, 185, 208, 209
Nagy Sándor 53, 70, 71, 72, 73, 74, 129,
143, 178, 184, 190, 211, 214, 219
Naményi Bertalan 152
Neander 49
Nóé Edéné 160

O

Oláh Károly 197
Oszterlamm Ernő 132, 181

P

Pápai Imre 122, 149, 174, 175
Pap Károly 200, 213
Péchy Tamás 156
Péczeli József 175
Popper Alajos 187
Puki Pál 153
Putnoki Ágnes 159, 160
Putnoki Mária 159

R

Rác György 207
Rác Károly 61, 122
Révész Bálint 29, 45, 46, 50, 61, 64, 70, 103,
109, 121, 122, 132, 139, 140, 142,
143, 165, 166, 167, 174, 175, 180,
186, 197, 200, 202, 207, 209, 211,
226

Révész Imre 7, 19, 21, 22, 29, 32, 33, 34, 39,
41, 46, 48, 49, 51, 52, 56, 65, 70, 74,
93, 103, 116, 121, 122, 123, 126, 130,
131, 133, 140, 142, 144, 150, 151,
157, 162, 164, 165, 169, 170, 171,
175, 177, 179, 180, 181, 182, 184,
185, 188, 191, 194, 209, 210, 211,
213, 219, 223, 225, 227
Robertson, Frederick William 65

S

Sarkadi József 34, 200
Sárvári Jakab 43
Schmettau 49, 203
Sesztina Lajos 180
Shipton 228
Silye Gábor 181, 182
Simonfi Imre 207
Sivóné 171
Somogyi Pál 142, 143, 184, 207

Sz

Szász Károly 219
Szathmári Károly 167
Szathmári Miklós 156
Székács József 118
Szeremlei 63, 64, 127, 140, 153
Szeremlei (Császár) Sámuel 63
Szilágyi István 109, 219
Szűcs István 35

T

Tamássy Károly 180
Teleki Sándor 38
Tisza Kálmán 37, 120, 121, 125, 126, 130,
163, 164, 212
Tóth Mihály 35, 38, 56, 60, 69, 108, 110,
117, 118, 119, 121, 123, 134, 136,
139, 143, 163, 164, 165, 170, 173,
174, 180, 182, 183, 184, 185, 192,
199, 201, 207, 208, 210, 211, 212,
224, 225, 226, 227
Tóth Sámuel 20, 39, 46, 47, 62, 143, 149,
167, 170, 173, 176, 177, 184, 199

Török József 139, 165, 222
Török Pál 176, 177

V

Varga Lajos 107, 199, 225
Vas Margit 193
Végh Sándor 181
Vidovich László 211
Vityi Bertalan 185, 211

W

Wesley János 151
Weszprémi István 25
Wimmer Gottlieb Ágost Albert 149
Wood 23, 25

Z

Zagyva Imre 55, 74, 139, 174, 224, 227
Zelizi 187

